

Halmos Károly – Sebők Richárd

CSŐD, KÖNYV, KULTÚRA
Kultúraváltás alulnézetből

Halmos Károly – Sebők Richárd

CSÓD, KÖNYV, KULTÚRA
Kultúraváltás alulnézetből

reciti
Budapest
2024

A kötet megjelenését a „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana”
MTA Lendület Kutatócsoport,
valamint a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézete támogatta

A borítón: Csődleltár első és utolsó oldala. In: *Zweybrück és Plan csődperce*.
HU-BFL IV. 1343.j [291. doboz]; III/9, 27836 (1869.04.20), melléklet.
Őrzési hely: Budapest Főváros Levéltára

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!* 2.5 *Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978 963 672 025 4
978-963-672-026-1 (pdf)

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

TARTALOM

Előszó	7
Bevezető	9
Ki beszél itt? Hangok a bíróságról	13
A csőd intézménye	13
A csődperek mint hangkonzervek	15
Hangok és érzelmek	16
Szerepek és színészek	18
Kötött szerepek	18
„Szabad” szerepek	22
Hangok és morajok	23
1869: Válság ott és itt	25
A globális gazdasági környezet változása	25
A külvilág bekukkant Magyarországra	27
Az 1856-os csőd előzményei: forradalom, szabadságharc, zsinagóga	31
A bajba jutott tékozló fiú	31
Tanulság	39
A régi vágású polgár, a vagyona és a könyvei	41
Hild József csődperéből kibontakozó vagyoni helyzete	41
Hild József csődpere	42
Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében	43
A nyaraló	45
A városi lakás	47
Összegzés.....	51

Egy hungarus könyvtára	53
Összegzés	65
A könyvkereskedelem alvilága: Zweybrück Fülöp és Plan Mór csődje	67
Ponyvára vetett tudomány: Mi volt inkurrens könyv 1869-ben?	67
A könyvkereskedelemről	68
A nyilvános főszereplők	71
Két rejtett alak	74
Horovitz Fülöp a csődleltárakban	74
A rejtett mögött rejtőző – Hajós József szerepe	78
Horovitz Fülöp – a szakirodalom képe	79
Horovitz Fülöp a szeriális forrásokban	81
Úton a leltár felé	84
A statisztikai tankönyvek kiadási nyelvének változása	95
Összegzés	98
Összefoglalás	101
Függelék	105
1. táblázat. A Hild József csődperéből ránk maradt könyvjegyzék tételeinek azonosítása	105
2. táblázat. Horovitz Fülöp, Guido és Lajos a budapesti cím- és lakjegyzékekben	163
3. táblázat. A bolt berendezése	166
Irodalomjegyzék	167
Források	167
Levéltári	167
Kiadott	168
Szakirodalom	170
A tanulmányok eredeti megjelenési helye	176

ELŐSZÓ

E könyv anyaga hosszú évek során gyűlt össze. Alapkövei eredetileg önálló tanulmányok voltak, amelyek idővel kezdtek gyanúsán egyirányba mutatni. A szerzők az idők során találtak egymásra. A kötet jelen formájában csak együttműködésük révén jöhetett létre.

A kezdet egy véletlennek köszönhető. A neves építész, Hild József halálának 2007-ben volt a 140. évfordulója, s a megemlékezések egyik szervezője, néhai Kemény Mária megkereste az egyik szerzőt, Halmos Károlyt, nem kísérelné-e meg újra kikérni Hild József csődjének a főváros levéltárában rejtőző anyagát (amikor megboldogult Komárik Dénes bele kívánt tekinteni, az anyag még nem volt föllelhető). A felkértnek nem volt sok kedve foglalkozni az üggyel, mivel azonban arra számított, hogy ha egyszer már valami eltűnt, akkor aligha kerül újra elő, igent mondott a szervező felkérésére. Beadta a kéréslapot, és... kihozták a csődper dokumentumait. Nem volt mit tenni, kutatni kellett. Ebből lett az első tanulmány, majd még több is, immáron a szerzőtárs, Sebők Richárd közreműködésével.

Pár évvel később Klement Judit vezetésével – és ismét csak Halmos közreműködésével – elindult egy kutatás, melynek az volt a célja, hogy a csődiratokban föllelhető kultúrtörténeti forrásanyag segítségével vizsgálja a 19. századi vállalkozói kultúra sajátosságait. Ennek során került elő egy nem túlságosan jelentős használtkönyvkereskedő páros csődanyaga, melyet a szerzők ismét csak közösen dolgoztak föl. Ezeknek a kezdeményeknek az eredőjeként alakult ki ez a kötet. A könyvkereskedelemlről szóló fejezet *A magyar irodalom politikai gazdaságtana* MTA–Lendület-kutatócsoport munkatervének részeként készült. A szerzők köszönik e kutatócsoport tagjainak (elsősorban Császtvay Tündének, Hites Sándornak, Madarász Aladárnak, Orbán Lászlónak, Rózsafalvi Zsuzsannának, Somorjai Szabolcsnak, T. Szabó Leventének), illetve Herner Jánosnak és Szász Györgynek e fejezethez fűzött megjegyzé-

seit. Ezeknek egy részét hasznosítani tudtuk, másik részük megválaszolása további kutatásokat igényel.

A szerzők egyike ezt a fejezetet fiának, Máténak ajánlja, aki gyermekkorában könyvtárát a veresegyházi piac vásári kereskedőjének szorgos kuncaftjaként építette föl.

A szerzők köszönetet mondanak továbbá Budapest Főváros Levéltárának és az archívum dolgozóinak, különösen Jancsó Évának, Hidvégi Violetának és néhai Gajáry Istvánnak. Itt kell újra megemlítenünk néhai Kemény Mária nevét is, akinek nagyon sokat köszönhetünk a levéltári anyag, főként a könyvjegyzék értelmezésében. Köszönet az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke munkatársainak (közülük csak a már elhunyt Bácskai Vera és Benda Gyula nevét emelve ki), a Kar Történettudományi Doktori Iskolája Kövér György vezette Társadalom- és Gazdaságtörténeti Programjának és a történészhallgatók részvételével működő, Szijártó István vezette önképző körnek. Hálával tartozunk az eredeti tanulmányok szerkesztőinek is. Ha maradtak hibák a könyvecskében, azok természetesen a mieink. Egy könyv kéziratát könyvvé változtatni majdnem olyan nehéz, mint megírni azt. Köszönet a megformálásért Szabó-Reznek Eszternek és Szilágyi N. Zsuzsának.

A szellemi támogatás nehezen érvényesülhet az anyagi nélkül. Ez utóbbiért is köszönet illeti az OTKÁ-t, az MNB Pallas Athéné Domus Meriti (PADME) Alapítványát, az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportot, és *A magyar irodalom politikai gazdaságtana* MTA–Lendület-kutatócsoportot.

BEVEZETŐ

Sajátos nézőpontot kínál egy piac megismerésére a bukott piaci szereplők vizsgálata. A módszer már csak azért sem lehet elterjedt, mert a csődperek iratait csak korlátozottan őrizték meg. Ugyanakkor a csődiratok a 19. század közepén érvényes csődszabályozás miatt nagyon részletes dokumentációt hagytak hátra. Ennek köszönhetően a feltáruló kép olyasmí, mint egy mozgással teli pillanatot elkapó fénykép, ahol némi háttértudással észszerű föltevéseket tehetünk arra nézve, mi honnan és merre mozog, kinek mik lehetnek a szándékai.

A könyv két csődesetből kiindulva a piac két oldalát, pontosabban a két oldal változását illetően kíván következtetéseket levonni. Kínálati oldalnak azt tekintjük, ahol valamilyen jószág vagy teljesítés fejében pénzt vesznek be; keresletinek, ahol pénzt adnak ki. A kínálati oldalt nem látjuk, csak azt, amiért a résztvevők pénzt adtak. Mivel fizetéképtelenné lett kereskedőkről van szó, a náluk leltárba vett készlet eladhatatlannak minősítendő. Ezen az úton a két együttműködő vásári könyvkereskedő 1869. évi együttes csődje sajátos nézőpontot nyújt a korszak kulturális átalakulására. A keresleti oldalt egy építész csődjén, s magánkönyvtárának ekkor összeállított leltárán keresztül kíséreljük meg megközelíteni. Egy könyvtár állománya természetesen nem egy adott pillanat keresletét tükrözi, hanem hosszú, adott esetben már az előző nemzedék vásárlásai, pénzáldozatai révén felhalmozott készlet. Ennélfogva a kereslet kifejezés közgazdasági értelemben itt nem szabatos, de célnak, jobb híján, megfelel. A könyvkereskedők csődje közvetlenül köthető üzleti tevékenységükhöz. Az építész esetében csak részben ez a helyzet. Hild József a Dohány utcai zsinagóga építésébe bukott bele 1856-ban, de, mint látni fogjuk, az előzmények egészen 1848/49-ig vezetnek vissza.

Egyének és vállalkozások csődje nem gyakran kutatott téma. Meggyőződésünk azonban, hogy egy-egy ilyen, igen komoly negatív képzettársításokkal tarkított jogi

aktus is képes lehet a múlt olyan vonatkozásainak a feltárására, melyek hozzásegíthetnek a 19. század közepi Magyarország jobb megértéséhez. Más szavakkal, jelen munka az építőművészet és a könyvkereskedelem révén a „művelődéstörténet” egy kis szeletének gazdaságtörténeti szempontú megközelítését és elemzését adja.

Az első fejezet (*Ki beszél itt? Hangok a bíróságról*) forrásismereti szempontból mutatja be a 19. század közepén lezajlott csődperek iratanyagát, a per ellenérdekelt feleinek képviselőit és a lehetőségeiket az akkori jogszabályi kereteken belül. Előbbiek érzékeltetésére két metaforát is alkalmazunk. Először is a bírósági perek iratanyagait a hajdan volt peres felek hangjainak és érzelmeinek „mélyhűtőjeként” fogjuk fel. Ahogy a frizsiderből előkerülő és felolvadó étel, úgy elevenednek meg a kutató előtt a peres anyagokból kibontakozó személyes sorsok. Az egyes életutak megismerhetőségét ugyanakkor a jogi keretek jelentős mértékben korlátozzák is. A tárgyalóteremben az egyének érzelmei funkcionálissá váltak és a perben rájuk osztott szerephez alkalmazkodva jelenhettek meg. Második metaforánk ezért a „szindarab”. E csődpereket előre megkoreografált előadásnak is tekinthetjük, melynek a peres felek és az ügyben eljáró hivatalos személyek meghatározott mozgástérrel rendelkező szereplői.

A második és harmadik fejezet (1869: *Válság ott és itt; Az 1856-os csőd előzményei: forradalom, szabadságharc, zsinagóga*) a kötetben vizsgált csődök történeti hátterének vázlatát adja. A második fejezet vezeti be Zweybrück Fülöp és Plan Mór könyvkereskedők csődjét, melyet globális gazdaságtörténeti perspektívába helyezünk: e kereskedők fizetéseképtelenné válását az 1869 augusztusában Bécsben és az év szeptemberében az Egyesült Államokban bekövetkezett tőzsdei szélhámosság és pánik összefüggésében értelmezzük. Amellett érvelünk majd, hogy ezek az események a technológiai és infrastrukturális fejlődés során bekövetkezett változások látványos megnyilvánulásai, és hatásuk nem kisebb, mint a „régii hitelélet” egészének ellehetetlenülése. A harmadikban Hild József Rafael nevű fiát középpontba állítva azt járjuk körbe, miként hatott rájuk az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, mely során Rafaelt birodalmi dragonyos katonaként fogságba ejtette a Budát visszafoglaló honvédsereg. Hild Rafael szerepe vizsgálatának ötletét Kemény Mária azon meglátása adta, mely szerint Hild József 1856-ban bekövetkezett csődje és anyagi helyzetének instabillá válása egészen 1849-ig visszavezethető. Az apa komoly összegeket fordított arra, hogy fiát a fogságból kiszabadítsa és megmentse attól, hogy a kivégzéssel fenyegető véstörvényszék elé kerüljön.

A negyedik rész első felében (*A régi vágású polgár, a vagyona és a könyvei*) Hild József csődjének iratanyagát és az abból rekonstruálható vagyoni helyzetét vesszük szemügyre. Hild pillanatnyi és állandó vagyonát, illetve tartozását, valamint jövedelmeit különválasztva ismertetjük. Különös hangsúlyt helyeztünk a csődhelyzet feloldása érdekében pénzzé tett Ferenc-hegyi nyaraló és berendezésének bemutatására. Továbbá a Hild és felesége által csak bérelt, Béla utcai, belvárosi lakásban

felvett csődjegyzék alapján feltárul az akkori vagyoni helyzetük, s az őket körülvevő tárgyi kultúra és életkörülményeik is kirajzolódnak.

A fejezet második fele (*Egy hungarus könyvtára*) a korábbi egységben részletesen bemutatott belvárosi lakásban található könyvtár statisztikai elemzését adja. A Hild könyvtárában feljegyezett tételek minél pontosabb könyvészeti azonosítására törekedtünk és az így létrejött konkordancia jegyzéket a kötet függelékében közöljük. Szándékunk szerint e magánkönyvtári lista akár későbbi interdiszciplináris kutatások kiindulópontja is lehet, s olyan kérdések vizsgálatát is lehetővé teszi, amelyre jelen kötet szerzői nem vállalkozhattak.

Az ötödik fejezetben már nem a Hild család áll az elemzés középpontjában, hanem két, kiemelkedően jelentős könyvkereskedőnek nem mondható személy, Zweybrück Fülöp és Plan Mór. Csődjük áttekintése során fény derül a két ügyeskedő könyvárus vállalkozási nehézségeire, a raktárhelyiség bérlésétől kezdve a hitelképesség hiányán keresztül az apróhirdetésekből megjelent „önreprezentációig”. Zweybrück és Plan vásári ponyvairodalommal kereskedett, olyan korszakban, amikor erősen visszaesett az idegen nyelvű kiadványok iránti kereslet. E jelenséget felismerve a fejezet arra a kérdésre keresi a választ, hogy mely könyvek számíthattak inkurrensnek az 1860–1870-es évek fordulóján, illetve, hogy a piaci kereslet lanyhulása milyen kulturális változásokkal hozható összefüggésbe.

KI BESZÉL ITT? HANGOK A BÍRÓSÁGRÓL

A csőd intézménye

Kiindulásul röviden tisztázni kell a ma nem vagy nem a korabeli értelemben használt kifejezéseket. A csőd a csődület, „tumultus” szóból származik. A csődület pedig a csődeljárás egyik fő elemére, a nyilvánosságra utal. A csődeljárás szabályozott bírósági eljárás, amelynek során a vagyonbukott személy vagy vállalkozás – aki vagy amely azonban nem föltétlenül veszítette el vagyonát, csak fizetéseképtelenné vált – hitelezői a bíróság közbejöttével megkísérlik a lehető legtöbbet visszanyerni (likvidálni) a befagyott (illikviddé vált) vagyonból. A csődeljárás idejére a vagyonbukott elveszíti cselekvőképességét. A bíróság kiküld egy csődügyelőt, aki az ügymenet jogszerűségét felügyeli, de az ügy megoldása a hitelezők gyülekezetére van bízva. A gyülekezetnek azok lehetnek tagjai, akik jogszerűen igazolják követelésüket. A követeléseket adott szabályok szerint különböző osztályokba sorolják; ezek az osztályok a tartozások kiegyenlítésének sorrendjét fejezik ki. A hitelezőknek egymás között kell egyezsége jutniuk, senki nem köthet külön egyezséget a vagyonbukottal.

A csőd kollektív végrehajtási eljárás, amely akkor lép életbe, ha valaki fizetéseképtelenné válik és egynél több hitelezője van. A csődeljárás egyszerre szolgálja az adós védelmét a hitelezőkkel, a hitelezők védelmét az adós esetleges praktikáival, illetve az egyes hitelezők védelmét hitelezőtársaikkal szemben. Az 1869-ben érvényes csődjogot még a rendiség idején, 1840-ben alkották meg. Nem meglepő, hogy nehézkes volt; annak ellenére is, hogy a szigorúan vett neoabszolutizmus végén (1861) a magyar törvények állományába bevették az Osztrák Polgári Törvénykönyv 1850-től kezdődően alkalmazott szabályainak egy részét is. A történészek szerencséjére ez az avított jogintézmény sok iratot termelt.

Számunkra most az a lényeges, hogy attól a pillanattól kezdve, hogy a fizetési képesség jogilag napvilágra kerül (azaz kihirdetik), a bukott személy cselekvési jogát korlátozzák, majd hatóságilag felméri a vagyoni állapotát. Az eljárás során elvárták az adóstól a teljes együttműködést: önként fel kellett tárnia teljes vagyonát és esküt kellett tennie annak hiteléért. A vagyon értékelése már hivatásos értékbecslők feladata volt: a csődbíróság embere zár alá vette a vagyont, majd az egészet fölleltározták és megállapították becsértékét, tehát azt az árat, amennyit a vagyon értékesítése után a hitelezők kártalanítására (az amúgy súlyos eljárási költségek levonása után) fordítani lehet. S tették mindezt írásbeli perral: a felek megjelentek az úgynevezett pertárban, és írásos üzenetek hátrahagyásával cseréltek eszmét a vitatott kérdésekről.

A történészek jobbára nem maga az intézmény iránt érdeklődtek. Inkább az annak működése során keletkezett, az anyagi kultúrát megvilágító dokumentumok keltették föl figyelmüket, hiszen azok részletes tájékoztatást – ahogy mondani szokták: „adatokat”¹ – kínáltak a vagyonbukottak életéről és helyzetéről. (Ezekről jelen írás egyik szerzője egy másik kollégájával másutt már írt.²) E pillanatfelvételek – szemben az árvaszéki, örökösödési iratokkal – aktív korban lévő állapotát mutatja, viszont egy szélsőséges helyzetben, a fizetési képesség állapotában. Például ilyen eset volt a Zweybrück Fülöp (autográf: Ph<ilipp> Zweybrück) és Plan Mór (Moriz Plan) párosé,³ akik anélkül lehettek könyvkereskedők az 1860-as évek Pestjén, hogy üzlethelyiségük, társasági szerződésük, bejegyzett cégük lett volna.

- 1 Az *adatok* szó azért szerepel idézőjelben, mert az adatok értelmezése nem oldható meg a perfolymat részletes ismerete nélkül. Hogy mit mutatnak meg a lakás- és üzleti leltárak, az végső soron csak az eljárási rend tanulmányozása után fogalmazható meg. Az *adatok* kifejezés a történeti munkák esetében általában véve is értelmezést igényel. Széles körű az elképzelés, miszerint az adatok számszerű és ezáltal objektív tények. Ez a felfogás megszorításokkal fogadható el. Az adatok nem tények, hanem tények részei. A tények jelenségek megfogalmazásai. Az adatok egy szemantikus megfogalmazást, egy ténymintát (a matematikában: nyitott mondatot) tényé változtató elemek. Az ismert viccben a „Mennyi? Harminc!” egészen addig kelti azt a képzetet, hogy a válasz adat, amíg nem jön a kérdés: „Mi harminc?” Ami az objektivitást illeti, az semmiképpen nem értelmezhető úgy, mintha a múlt egésze valóságként volna rögzíthető. A múlt átfogó kép, ami a jelen megértése érdekében ismét és ismét újraalakul. Az objektivitás inkább úgy értelmezhető, hogy a ténylegesen adatokat tartalmazó szeriális források esetében a szokásosnál könynyebb lehet a tények tipizálása, ezáltal az olvasatok összevetése.
- 2 HALMOS Károly és KLEMENT Judit, „Értékek a romok között: A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és forrásértékekről”, *Korall* 14, 54. sz. (2013): 141–152.
- 3 A továbbiakban, kivéve a forrásszövegeket, a magyar alakot használjuk. Ez nem az érintettek nyelvi-kulturális önazonosságára, hanem jelen szöveg egységességére vonatkozó állásfoglalás.

A csődperek mint hangkonzervek

Goethe szerint „[a]z írás az élőszóval való visszaélés, a halk olvasás a beszéd siralmas szurrogátuma”.⁴ A bírósági iratok jól illusztrálják a költő szavait. A bírósági perek iratai a hangok mélyhűtői.⁵ A per folyamán csak gyűlnek-gyűlnek az emlékezet kisegítésére szolgáló különböző rendű-rangú irományok a (néha félrevezető) beadványokon kezdve a (nem mindig tartalmas) tárgyalási jegyzőkönyveken át a (váratlan információkat tartalmazható) tértivevényekig, hogy azután a pereskedés adott állomásának lezártával, de még az újabb „felmelegítésre” (fellebbezésre) számítva eleinte csak a hűtőbe (irattárba), majd a mélyhűtőbe (levéltárba) helyezték őket. Valaha hangosan elmondott szavakat fagyasztanak írássá, hogy valaki később, jóval később, immáron magánolvasatban, belső hangon elevenítse meg őket.⁶ Ám ez a magánolvasás olyan mint, kiolvasztott ételeket enni: fogyaszthatók ugyan, de soha nem az igaziak.

Pedig annak látszanak. A periratok gyakran érzelmeket tartalmaznak. Mondhatnók, érzelmekkel telítettek, mint füstölt sonka a füst – ma már mesterségesen, pácként alkalmazható – aromájával. Evvel, persze, nincsenek egyedül. Sok más irat is ilyen. (Például a végrendeletek különösen meghatóak vagy megrendítőek tudnak lenni.) Tovább kapaszkodva a metaforába: miként érthető a történeti kutatásban, ha hajdan hangos vagy néma szóban kifejezett, majd mélyhűtött érzelmek kiolvasztásáról beszélünk? Amikor az iratokat előhózzák a levéltári raktárból, megkezdődik a kiolvasztás folyamata. A papírok felületére fény vetődik – ugyanúgy elektromágneses sugárzás éri őket, mint az ételek kiolvasztására szolgáló mikrohullámú sütőben. De nem csak fény. Némelyikükre – általában nem mindre – figyelem is. A kutató, bár azt hiszi, olvassa az iratokat, valójában minden érzékszervével dolgozik. Ugyan nem mindig tulajdonítunk neki jelentőséget, de ez a hitelesítés folyamata. Mint amikor az étel fölmelegítésekor megjelennek a szagok, és már tudjuk, hogy tényleg nem a halászlevet vettük elő a töltött paprika helyett.

4 Johann Wolfgang GOETHE, *Életemből. Költészet és valóság*, ford. SZÖLLŐSY Klára (Budapest: Európa, 1982), 398. Az eredeti német: „Schreiben ist ein Mißbrauch der Sprache, stille für sich lesen ein trauriges Surrogat der Rede”. Johann Wolfgang GOETHE, *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*, 2 kötet. (Tübingen: J. G. Cotta, 1812), 2:570. Szó szerint: Írni visszaélés a beszéddel, magunkban magunknak olvasni a szólás szomorú pótléka. A szépirodalmi fordítás nem pontosan adja vissza az eredeti mondatot.

5 Itt és a továbbiakban a perek egy sajátos fajtájáról, a csődperekről lesz szó. Ezek is perek, ellenes felekkel, ügyvédekkel, bírakkal. A sajátosságaikról később még szó esik.

6 Vö. BALOGH József, *Voces Paginarum. Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez* (Budapest: Franklin, 1921); Friedrich NIETZSCHE, *Túl jön és rosszon*, ford. TATÁR György (Budapest: Ikon, 1995), 115–116 [247. §]. Vö. továbbá: Guglielmo CAVALLO, és Roger CHARTIER, *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban* (Budapest: Balassi 2000). Utóbbiakért E. Bártfai Lászlót illeti köszönet.

Tehát a régiiek hangjával kapcsolatba lehet lépniük, és ez – nézetünk szerint – azért fontos, mert így léphetünk kapcsolatba a régen volt és kinyilvánított érzelmekkel, amelyek a hangokban rejtőztek. S ha ekként kapcsolatba lehet lépni velük, nem lehetnek holtak. Ám, hogy milyen lesz a kapcsolat, az az olvasótól is függ. Abban az értelemben, hogy mennyire képes valaki más helyébe képzelni magát, de abban is, vajon mennyire ellenőrzi intellektuálisan érzelmeit. Ha az ember csak egy per anyagát olvassa át, meghatódik. A többedik per esetében már kiderül, hogy ezek a papírokból kiárolgó érzelmek hasonlítanak egymásra. Adott helyeken adott érzelmek tűnnek elő.⁷

Hangok és érzelmek

Az embernek az érzelmekről általában az jut eszébe, hogy azok alanyiak, személyesek. Ám a bírósági perek iratai esetében ez nem így van. Ezek az érzelmek funkcionálisak – szerephez kötöttek. A per játszma, ahol a bírák és a kliensek megkísérik az érzelmi kifejezéseket tényekké, a szándékokat indítékokká lefordítani. Valójában szerepek érzelmeivel van dolgunk. Bár embertársainkkal szemben is álarcot viselünk, *personak* vagyunk, a konfliktuskezelés folyamatában még inkább ez a helyzet.⁸ A társasági életben a szerep ismétlődő aktusok sorából áll össze. Embertársai megtapasztalják, hogy valaki egymáshoz hasonló helyzetekben hasonlóan viselkedik. A megszokottság miatt a szerep ráragad viselőjére. (Eredetileg az *erkölcs* szó is a viselkedés makacsságát fejezte ki.)

A bíróságon nem lehet csak megszokásból cselekedni. Ott már nem babra megy a játék. A pereket csak kivételes esetekben lehet újrajátszani (legfőjebb – fellebbezésként – felvonásokat lehet hozzáfűzni a darabhoz). Nem ismétléses játékokról van szó, mondanák a racionális döntések elméletének hívei. A bíróság azért van, hogy ellenérdekű felek ügyeiben döntsön. Ez az alapállás el is várja a felek szembenállását. Ennek megfelelően van, amit ki kell mondani, és korlátja van annak, ami kimondható. Szűkebb példatárunknál, a csődöknél maradván, biztosítani kell mindenkit a va-

7 Fölmerülhet, vajon nem ugyanarról van-e szó, mint amit Stephen Greenblatt nevezetes mondata, az „I began with the desire to speak with the dead” kifejez (Stephen GREENBLATT, *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England* (Berkeley: University of California Press, 1990), 1; magyar fordítása: „Kezdetben arra vágytam, hogy a holtakkal beszéljek”, Kiss Attila Atilla, „Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban”, *Helikon* 64, 1–2. sz. (1998): 3–10, 3.). Szerencsére a válasz egyszerű. Greenblatt szerint ez a beszélgetés az irodalmi tanulmányok célja, sőt, még ha az irodalmár saját hangját hallja is, az akkor is a holtaké volna. Esetünkben azonban, nem irodalmi, hanem gazdaságtörténeti tanulmányról van szó. Még ha a tanulmány célja kulturális jelenség megértése is, ám bármiféle szellemidézés nélkül való.

8 Az etruszk eredetű szó színészi álarcot jelent.

gyonbukott jószándékáról (akár igaz, akár nem), de botor lett volna az, aki – a csőd-eljárást megindítandó – úgy próbált volna érvelni, hogy hitelezőivel megegyezett. A bíróság ezt az érvelést azonnal elutasította volna.

Miként azt sem fogadta volna el, ha valaki – állítása szerint – azért nem tudta hitelezővel szembeni kötelezettségvállalásait teljesíteni, mert az áruvásárlásra kért pénzt ellőversenyezte. Az ügy ettől kezdve nem a csődbíróságon, hanem a fenyítő, mai nevén büntető törvényszéken folytatódott volna, ahol a vele szembenálló fél a továbbiakban nem a hitelezők csapata, hanem maga a Hobbes-féle Leviatán, az állam. (Megjegyzendő, az utóbbi eset fordítottjaként a csődbíróság elutasította volna azokat a követeléseket is, amelyek nem gazdálkodási – ez lehetett üzleti, de háztartási is – alapon keletkeztek. Így jártak 1856-ban azok, akik Hild Józsefen akarták fiának, a lovaskapitány Hild Rafaelnek a Lembergben keletkezett kártyaadósságait bevasalni.⁹)

Az ilyen, az adott szerep számára tiltott mondatok kérdése bizonyos értelemben metafizikus kérdés. Az iratanyagban szinte nem találunk ilyeneket. Természetes, mondhatnók. Ki is mondana ki ilyen „tilos” mondatokat, hacsak nem önsorsrontásból. Ám nem tekinthetünk minden ki nem mondott mondatot tiltott mondatnak. „Normális” perek esetében néha talán el lehet csípni némi szerepzavart. De nem a csődbírászkodás esetében. Az átnézett (1856 és 1870 közötti) pesti csődperes iratokban (ezek mind az 1840. évi csődtörvény alapján folytak le)¹⁰ a hangzást helyzet annyival bonyolultabb, hogy azok nem is állítják, hogy a perbefogottak hangját közvetítenék. Helyettük, a per formájára jellemző módon, általában jogvégzett személyek nyilatkoznak meg, alapértelmezésben pertári irományokban. Mintha valaki egy szakácsnál rendelné meg ételét, hogy az készítse el és tartósítsa.¹¹

9 1857. június 12-i tárgyalási jegyzőkönyv, a Pesti Országos Törvényszékhez 1857. április 16-án benyújtott indítvány alapján: HILD József, *Csődperes*, Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok. BFL IV. 1342. f. (V.62/1856). Az indítványt tömeg képviselője. elutasítani javasolja, mert a követelés nem szerződéses alapon keletkezett.

10 *Csődiratok (1850–1861)*, Pesti Országos Törvényszék iratai. HU BFL IV.1342.f; *Csődiratok (1861–1871)*, Visszaállított Városi Törvényszék iratai (1861–1887). HU BFL IV.1343.j.

11 Ami hajdan emberi közvetítés volt, napjainkban dologi közeg: vö. DRÁVUCZ Péter, „Bíró nélküli, automatikus jogi döntések születnek nemsokára itthon is”, *Napi.hu*, 2023. aug. 13., hozzáférés: 2024.12.02, <https://www.napi.hu/belfold/birosag-dontes-jog-automata-robot.775652.html>. Hogy mai kommunikációs formát említsek, olyan ez, mint a csevegőprogramok használata. Személyes párbeszéd zajlik írásban, de az élőbeszédhez közeli stílusban; eszmecsere, de nem egyidejűleg. Ráadásul, bár erre bizonyítékom nincsen, föltehetőleg – mai szóval – multi-tasking üzemmódban. Ha a meghatalmazott hivatásos (ügyvéd), akkor, ha már bement a bírósági pertárba, kézenfekvő, hogy rögtön több ügyben is intézkedjék.

Szerepek és színészek

A perek színdarabok. (Az ELTE jogi karán létezik színjátszó csoport, tagjai hajdani nagy pereket visznek színre.¹²) Shakespeare közismert okfejtése szerint az egész világ egy színpad, amelyen minden férfi és nő színjátékos. Megvan a saját kijáratuk és bemenetelük (haláluk és születésük). Életük során (amíg színpadon vannak) sok részét játsszák a nagy műnek.¹³ Az 1840. évi XXII. törvénycikk mint drámaszerző tollából született perjátékok némileg mások. Mintha egy középkori vásári gyűlekezet előtt forgolódo bohócokat látnánk. A figurák kötöttek, mint például a Fehér és a Piros Bohóc, csak éppen több figura van.¹⁴ A ruhákat magukra húzó személyek előéletétől függ, miként is alakul a darab. Ugyanott lépnek színpadra, nagy különbség azonban, hogy nem tudjuk, kit melyik kijárat (értve ezen a kilépés lehetőségét, módját, idejét, utóéletét) felé sodor egyénisége, tehetsége vagy indulata.

Ami az eljátszható részletek számát illeti, vannak szerepek, amelyekbe akár egyetlen előadáson belül többször, többeknek is bele lehet bújni, vannak, amelyek kizárólagosak, és vannak, amelyek bábszerepek. Utóbbiak esetében a szerepet játszó maga nem lép színpadra, csak húzogatja a bábót felfüggesztő szálakat.

Kötött szerepek

Vannak megbízott szereplők. Például nem maga a közhatalommal bíró törvényszék mint testület jelenik meg, hanem kirendeltjei által mutatja meg magát. Tanácsnokok, hivatalszolgák, becsüsök, perügyelő. Az első két szerep játszóinak szövege kötött. Aligha van az a szájukon, ami a szívükön.

12 Vö. *Perjátszó Kör. Ahol a jog és a színház találkozik* (Budapest: k.n., é.n.), hozzáférés: 2024.12.02, <https://perjatszokor.wordpress.com/>

13 „All the world's a stage, And all the men and women, meereley Players; / They haue their Exits and their Entrances, / And one man in his time playes many parts”. William SHAKESPEARE, „As you like it”, in William SHAKESPEARE, *Comedies, Histories, & Tragedies*, 185–207 (London: Isaac Iaggard, Ed. Blount, 1623), hozzáférés: 2024.12.02, <https://firstfolio.bodleian.ox.ac.uk/book.html>. A magyar fordítások összehasonlításához: HATHÁZI András, „Tényleg színház az egész világ? A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Tagozatának hivatalos tanévnyitó ünnepségén elhangzott előadás rövidített változata”, *Színház.net*, 2017. okt. 03., hozzáférés: 2024.12.02, <https://szinhaz.net/2017/10/03/hathazi-andras-tenyleg-szinhaz-az-egesz-vilag/>.

14 A fennkölt, elegáns, ám tudálékos Fehér Bohóc (August) és ellenpárja, a szeretetre méltó, ám lenézett ösztönlény Piros(orrú) Bohóc (Dummer August) cirkuszi figurák. Őstípusaik az antikvitásig vezethetők vissza.

Kicsit más az elvileg alkalmanként, ám mégis rendszeresen megbízott becsüsök beszédmodja. Hogy megszólaltak-e? Szinte bizonyosan. Az iratok közé letett leltárak tisztázatok. A becsüsök napidíja elég nagy (5–10 frt) volt ahhoz, hogy az idejüket ne írogatással töltsék.¹⁵ Föltehetőleg diktáltak nevesítetlen írnokaiknak. Mit? Tárgyat és mennyiséget neveztek meg, minősítettek, mértéket adtak (például: harisnya, ócska, két pár, egységára egy krajcár, értéke két xr).

A perügyelő feladata kicsit hasonlított a mai közigazgatásban tevékenykedő jegyzőkéhez: a törvényes ügymenetet kellett felügyelnie. Ő a per legállandóbb s ekként talán egyik legfontosabb szereplője. Azt várnók, hogy ellenőrző szerepéhez megfelelően semleges, tárgyilagos. De nem: gyakran vitázik, érvel, számol, erkölcsileg minősíti a beadványokban megnyilvánuló feleket („nem gondolhatja komolyan, hogy...”). A perügyelők jogvégzett emberek. Ha több pert egymás mellett nézünk, akkor más perekben meghatalmazott képviselőkként, szó szerint ügyvédeként szerepelnek, s ennek megfelelően perügyelőként is méltó partnerei a többi szereplő meghatalmazottjának.¹⁶ Az 1869-ből ránk maradt csődügyekben magukat nagyon különböző módokon minősítő ügyvédek léptek föl. Ügyvéd, hites ügyvéd, dr. X. Y. ügyvéd, köz- és váltóügyvéd stb. Ne feledjük, az ügyvédi kamara ekkor még nem jött létre.¹⁷

Az egyik típus a régi vágásúaké. Jogi iskolázottságúak ugyan, de nem a modern tételes joganyagon alapul érvelésük, hanem a méltányosságon. Érveiket modern képzettségű társaik a jogszabályokat szó szerint értelmezve verték vissza. Az újak számára az osztó igazság már legföljebb csak távoli, operacionalizálhatatlan érték; számukra a mindenkori részlet, a törvény adott szöveghelye számít.

Akár régi az ügyvéd, akár nem, a becsület normái összekötik őket. Ezért lehet meglepő, ha ügyvéd bukkant fel a vagyonbukottak között.¹⁸ Paulovits (neve még az ügynök belül is néhol Paulovich) Imrének jó svádája lehetett. Ügyfelei között tudhat-

15 Becslés szerint (nem vásárlóerő, hanem árfolyamparitáson) egy 1869. évi forint kb. ötezer mai forintnak felel meg: DANYI Pál, „Magyar pénzürtékindex – árák és devizák alapján 1754-től”, in *Ártörténet.hu. Pénz- és ártörténeti szakportál* (Budapest: Dapner Megoldások Kft, 2023), hozzáférés: 2024.12.02, <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/>. (2023. augusztus 6-i állapot).

16 A modern ügyvédség kialakulásáról: PAPP Viktor, *Az ügyvédség társadalomtörténete (szármarzás, jövedelmi-vagyoni viszonyok, társadalmi státusz, közéleti szerepvállalás és életmód) a dualizmus kori Magyarországon. Professzionalizáció és társadalmi rétegződés a budapesti ügyvédek körében*, doktori disszertáció, kézirat (Budapest: 2022, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar).

17 Vö. NAVRATIL Szonja, *A jogászai hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937)* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2014).

18 PAULOVITS Imre, *Csödpere*, Pesti Visszaállított Törvényszék – Csödbíróság. BFL IV. 1343j. 295. (III.21/1869).

ta Jókai Mórt és Radákovics Józsefet (ismertebb, írói nevén Vas Gerebent).¹⁹ A perben érintett üzletfelei között felbukkan Horváth Mihály püspök és történetíró is. Ügyvédünk nem csak vagyombukottá lett, de köz- és váltóügyvéd létére váltót hamisított. Az ügy során valószínűleg nem kellett megszólalnia. Pontosabban a polgári ügyében nem kellett, de büntető perében – az úgynevezett fenyítő tárgyaláson – azonban minden bizonytalanság nélkül. ²⁰ Ebből a fenyítő ügyből emlékek példát az szerepszintű érzelmekre, a kinyilvánított szándékokra, illetve az olyan beszédre, ami csak a fenyítő tárgyaláson hangozhatott el, a csődügyben „tiltott” (önsorsrontó) szöveg lett volna.

Az utóbbi típussal kezdve:

„Mik bukásának okai?” – kérdezte vizsgáló a vádlottat.

„1863 év felében kezdvén meg az ügyvédséget, s minthogy egy pár száz forint megtakarított készpénzem volt, azon elvből indultam ki, hogy mint kezdő ügyvéd legjobban teszek, ha ügyfeleimtől költség<!> előleget nem veszek, minthogy ez által reménylettem ügyfeleim számát szaporítani.” – volt a válasz.

Ezt a csődbíróságon felelőtlen gazdálkodásként ítélték volna meg és ez már önmagában a fenyítő eljárás kockázatát jelenthette. Bár a csaló ügyvédnek ennél sokkal több volt a rovasán, tudta, hogy ezen a kijelentésén enyhíteni kell. Megkísérelte a felelősséget a politikai és természeti külvilágra hárítani s magát egy kollektívum részeként láttatni:

igaz, hogy ügyfeleim száma szaporodott aránylag, [...] azonban csakhamar bekövetkezett az általánosan tudott, s közel 6 éven át tartott mostoha időjárás, nemkülömben<!> ez idő alatt történt többszörös törvény és tisztviselő változás, melyek az ügyvédség jövedelmére kimondhatatlan hátránnyal voltak.

A kollektívum adott esetben egy, magát a megszerveződés állapotában tudó testület. Testületre hivatkozni akár jó ötlet is lehet – például, ha a testületnek van kellő tekintélye, amelyből az illetőre magára is némi presztízs származhatik.²¹ Itt azonban nem

19 Szépíróként mindketten – bár más és más regiszterben – a kapitalizmus kritikuskai. Lásd: HALMOS Károly, „Az ember aranya. Tímár Mihály történetének tanulságai”, in *Elbeszélni a pénzt. Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban*, szerk. HITES Sándor és SZABÓ-REZNEK Eszter, 13–20 (Budapest: Reciti, 2024); TÓTH Kálmán, „»A hitelező kezében kiköszörült éles kés, mellyel az adósa torkát kényelmesen elvághatja«. Az 1840-es évek gazdasági viszonyainak irodalmi reprezentációi Vas Gereben *Garasos arisztokrácia* című regényében”, in *Elbeszélni a pénzt...*, 39–54.

20 PAULOVICH Imre, *Napló sz. k. Pest város fenyítő törvényszékénél folyamatban lévő vizsgálatról Paulovich Imre ellen*, 6488/1869. Lelt. sz: 742/1869, Pesti Visszaállított Törvényszék – Csődbíróság. BFL IV. 1343j. 295. (III.21/1869).

21 A presztízsről mindmáig érvényesen: ifj. LEOPOLD Lajos, *A presztízs* (Budapest: Athenaeum, 1912).

ez a helyzet. Vagyonbukott váltócsalónk még ezt az alkalmat is arra használta föl, hogy az ügyvédséget sárba rántsa. Burkoltan azt állítja ugyanis, hogy az ügyvédek megélhetése a vallomás keletkezéséhez viszonyított közelmúltban veszélyben forogott. Ez kifejezett inkollegialitás. Tulajdonképpen ez is a tilos-szövegek egyik formája.

Az érzelmek és indulatok szerep-konform megfogalmazására példa:

„Mivel igazolhatja a 68508 forint meghaladó szenvedőleges állapotot illetőleg ezen nevezetes összegeknek hova fordítását?”

„Tartozásaim régiebb eredetűek és szerencsétlenségemre uzsorások kezébe jutván, irgalmatlan kamatokra kellek mindig pénzt felvennem, hogy a koraibbakat törlesszem. Meg ingatott hitelem s állásom fentartása kénszerített a legégbe kiáltók kamat felvételek mellett is új kölcsönök eszközésére. Ezen helyzet folyománya volt, hogy pillanatnyi zavarban idegen vagyonhoz nyúlni kéntelenítettém, s azon reménység fejében, hogy a ma hamisított aláírással forgalomba bocsátott váltót, lejáratkor beváltandhatom; azonban balsorsom megakadályozott e tiszta szándokom kivitelében.”

Az utolsó mondat már a bíróságnak szánt jószándék-nyilvánítás. Hogy itt azonban logikailag kielemezhető „szemfényvesztésről” van szó, mutatja az önvallomás befejezése: „Én szándékosan megkárosítani senkit sem akartam, s *ha a sors úgy akarja mint én*, idővel minden hitelezőmnek eleget teendek.”²² Meghatalmazottként fellépő ügyvédtársai (egy kivételével) ehhez képest a szenvedő szerkezet használatával kifejezett teljes szenvtelenség hangján tanúskodtak: „bukott ennél fogva sikkasztással vádoltatik” (Aigner Imre); „Bukott miután ez összeget elsikkasztotta, vádoltatik” (Málits György).²³

Mivel meghatalmazottak voltak, nem is tehettek másként. Meg kell jegyezni, hogy a vádlott ügyvédtársait is becsapta. Ám a maguk, vagy rokonuk nevében fellépő ügyvédek – első olvasásra meglepő módon – nem követelték a vagyonbukott vádlott felelősségére vonását:

„azon meggyőződésben vagyok, hogy az általa elkövetett nagymérvű büntetésre méltó jelenségek telyes beszámítás alá nem vonathatnak mért hogy hasonlóképpen gondolkozással követelnének at okos emberről feltenni nem lehet.” (Galamb Gyula); „Bukott Paulovich Imre általam kölcsönzött 164 db napoleon dor, vagyis

22 Önkénytes vallomási jegyzőkönyv. Felvéve sz. kir. Pestváros törvényszékénél 1869. évi Szeptember 7-én. PAULOVICH, *Napló...* (A szövegbeli kiemelés tőlünk.) Ez a jegyzet vonatkozik az előző párbeszédre is.

23 Aigner Imre tanúvallomása 1869. 10. 26-án, Málits György tanúvallomása 1869. 10. 14-én. Uo.

körülbelül 1600 frtal Oszvald József unokaöcsémnek adósa. Bukottat nem vádolom.”
(Turóczy György);
„Paulovits Imre kölcsönzött 164 db Napoleon d’or vagyis körülbelül 1600 ftommal
adósom. Én bukottat nem vádolom.” (Nagy Gusztáv).²⁴

A saját ügyükben fellépő ügyvédek tartózkodása meglepő. Lehetséges, hogy valami testületi szellem mutatkozott meg, amikor Turóczy beszámíthatatlanságra hivatkozva kívánta kollégája ügyét „menteni”, a többiek pedig nem kívánták megvádolni. Az is könnyen lehet azonban, hogy felmérték az ügy lehetséges kimeneteleit, és úgy vélték, ha a vádlottat elítélik, akkor más vádak (sikkasztás, hamis bukás) miatt is bőven el tudhatják ítélni,²⁵ viszont a vádlott elítélése nem segítené vagyoni követelésük megtérülését.

A perügyelő és az ügyvédi hivatás szerepének tárgyalása után még a hitelezők közösségi testületét megjelenítő két intézményről, a hitelezői választmányról, illetve annak egyszemélyi képviselőről, a csódtömeggondnokról kellene szót ejteni. Ez azonban nehéz, mert a forrásokban alig kapnak szót. Velük bezárólag a megbízott szereplőket tekintettük át.

„Szabad” szerepek

A szereplők másik csoportja, akik az ügyek „egyedi” szereplői. Az egyik oldalon a vagyombukott, a másikon hitelezői. Az utóbbiaknak saját hangjuk csak akkor lehet, ha – ami szinte alig fordul elő – senkit nem hatalmaznak meg ügyük képviselésével vagy, ha – ami inkább előfordul – a meghatalmazott nem jogi szakember, hanem más hivatású, például kereskedő. Velük kapcsolatban ezért önmagukon túlmutató szövegekkel nem tudunk szolgálni. A vagyombukottakra nézve, egyikük már megszólalt, mert ügyvéd volt. De ha másokat idéznék ide, ugyanazt a leckét mondanák föl: nem tehetnek bukásukról, nem hitték volna, hogy a hitelviszonyok így változnak, nem várták, hogy a nekik pénzt kölcsönzők egyszeriben csak visszakerik a pénzüket, rossz volt a termés, azok, akiknek ők hiteleztek, nem tudnak fizetni és így tovább. Szinte halljuk kétségbeesésüket, hogy a dolgok váratlanul összeesküdtek ellenük. A perügyelő persze, a maga józan módján rámutatna arra, hogy a felsorolt érvek

24 Galamb Gyula tanúvallomása 1869. 09.17-én; Turóczy György tanúvallomása 1869. 09. 23-án; Nagy Gusztáv tanúvallomása 1869. 09.17-én. Uo. Az 1600 forint (mivel nincs utalás másra, tekintjük osztrák értékűnek) nem kis pénz volt. A már hivatkozott becslés (DANYI, „Magyar pénzürtékindeks...”) szerint mai értéken sokmilliós összegekről esik szó a szövegekben.

25 „Fenyítő törvényszék átirata a rendőrséghez, 1869. szeptember 06.”, in PAULOVICH, *Napló...*

már-már a nem-volna-szabad-kimondani kategóriába esnek, hiszen tartalékok nélküli felelőtlen gazdálkodásra utalnak, ami fölveti akár a rosszhiszeműség kérdését is.

Ha azonban ez így van, és a vagyonbukottak ezekkel az érvekkel közel járnak ahhoz, hogy veszélyeztessék magukat, föl kell tenni a kérdést, vajon miért mondanak ilyesmit. Úgy véljük, azért, mert úgy hiszik, ezek inkább mentségként, mint vádalapként fogják szolgálni ügyüket. Érdekes helyzet: a szövegek a kötelező érzelmek kategóriájába tartoznak, mégis mérleghetők aszerint, volt-e közük a valósághoz, akár szándékuktól függetlenül is. A kérdés tehát az, vajon volt-e olyan tektonikus változás, amit ezek a nem tőkeerős vagyonbukottak nem láthattak előre.

Hangok és morajok

A válasz egyszerű: igen, volt. A teherszállítás 1869-re már „szinkronizálódott”, 1869-től pedig globalizálódott. Az előbbi alatt azt értjük, hogy a transzatlanti távító kábel átviteli képessége ekkorra már stabilizálódott, lehetővé vált a feladási és a célállomások közötti szinte egyidejű üzenetváltás. Az utóbbi alatt pedig azt, hogy a Szuzei-csatorna révén az Oszmán Birodalom okozta fél évezredes elszakítottság után a Mediterráneum ismét rövid úton kötött össze az Indiai-óceánnal, illetve megépült az Egyesült Államok transzkontinentális vasútvonala. Az interkontinentális távítókábelt ugyan már korábban lefektették, de annak még csak a tájékozódásra és tájékoztatásra volt hatása, míg az iménti vívmányokkal már a szállítási költségek is csökkentek. Ezek az infrastrukturális változások és a megépülésüket megelőző várakozások szétfeszítették a régi hitel hálózatot, ahol a rendszeresen fizetni képes jó adós volt a rendszer alapja.

Sejtésünk szerint, amit válságnak érzéltek, az szélesebb értelemben a régi hitelvilág hatyúdálát jelentette. Ama régi világban a pénztulajdonosok boldogok voltak, hogy megbízható adóst találtak és eszük ágában sem volt a tőkét visszakérni. Számukra elég volt a rendszeres kamat is. Az új világ új lehetőségeket nyitott meg a pénzek fialtatása előtt. A rendszer maga is dinamizálódott: nem volt érdemes a pénztőkét hosszán kihelyezve tartani, hiszen nem lehetett tudni, nem jelennek-e meg jobb lehetőségek a befektetési piacon.

A hatalmas fejlődés feszültségeket okozott, tőzsdepánikot, pénzügyi válságot. A következőkben röviden erről lesz szó.

1869: VÁLSÁG OTT ÉS ITT

A globális gazdasági környezet változása

1869 a hazánkban „kis válság”-nak nevezett üzleti és pénzügyi zavarok éve volt. Ősszel (szeptember 24-én) tőzsdepánik tört ki az Egyesült Államokban. Ennek közvetlen oka tőzsdei szélhámosság volt, a szédelés mögött pedig a polgárháború közéleti következményei húzódtak meg. A polgárháború egyik győztes hadvezére nem volt hasonlóan sikeres államelnökként, és hagyta, hogy a környezete visszaéljen presztízsével. Volt azonban mélyebben fekvő kiváltó tényező is. Ezt már az is sejte-ti, hogy 1869-ben, még az amerikai krach előtt Bécsben is kitört egy válság.¹ A bécsi tőzsdeválságot is szédelés, vagy inkább az általában szédelésnek beállított alapítási („gründolási”) láz előzte meg.

A közvélekedés – mint gazdasági kérdésekben máskor is – hajlamos a többségi-ként észlelt nézetek mentén kialakulni. Ez nem egyszer a pillanatnyi jelen időtlen kivetítése, valami egyetemesnek vélt lelki magyarázat. Azonban, ha kicsit a dolgok mögé nézünk, kiderül, hogy a szédelés nem szédülés, hanem inkább szédítés volt.

Az Osztrák Nemzeti Bank szabadalmának megújításakor (1863) megkíséreltek bankszerű viszonyokat teremteni, a Bankot megszabadítani legnagyobb adósától, az államtól, ugyanakkor a Bank kínálta fizetőeszközök, a bankjegyek forgalmi értékét összhangba hozni névértékükkel (magyarán el kellett érni, hogy érjenek annyit,

1 „Augusztus végén mindkét oldalról bekövetkezett a csapás. A bécsi tőzsdén az értékpapírok ára lezuhant és ennek hatása alatt a pesti tőzsdén is morzsolódtak az árfolyamok, előbb lassan, majd gyorsabban.” JUHÁSZ Lajos, „Az 1869-i »pénzválság« és a bankkérdés”, *Századok* 73, 1–3. sz. (1939): 33–75. 55.

mint amennyi rájuk van írva). Ennek alapvetően pénzsűkítést kellett volna jelentenie. A ma közkeletűleg megszorításnak nevezett terv esetleg még meg is valósulhatott volna, ha a nemzetközi helyzet – a filmkomédiából vett fordulattal szólva – nem kezd el fokozódni.²

Az 1850-es és 60-as évek az európai erőviszonyok komoly átrendeződését hozták. 1866-ban az inkább német nevéen ismert Königrätznél eldőlt a német egység megvalósulásának mikéntje. E világtörténelmi jelentőségű kérdésnek csak apró velejárója volt, hogy a Habsburg Birodalom a háború költségeinek fedezése céljából megnövelte az államjegyek mennyiségét – amiként azt ma mondanák: a bankópréshez nyúlt. A fizetőeszközök volumenének (a pénzmennyiségnek) a megnövekedése egy ideig azt az illúziót keltheti a pénz használóinak körében, hogy több pénzük van. Szélfúta pénz (*windfall money*), mondja erre a szakirodalom, s ez a látszólagos véletlen elég is lehet egy befektetési láz megindulásához. Bizakodásra pedig volt ok bőven.

Az egyik ok a termelékenység általános bővülése. A gőz erejével hajtott gépek adott esetben napok alatt tudtak elvégezni annyi munkát, amennyi korábban egy évet igényelt volna. Tegyük hozzá, nem csak a termelékenység növekedett. Az infrastruktúra hálózatosítása is megkezdődött. Magyarországon 1869-ben kezdett kicsírázni az államvasúti rendszer, de utalhatunk a nagyvárosi közműhálózatok kiépítésére is.³

A gond az értékesítéssel volt. 1869-ben Németországban, Angliában, Franciaországban az üzleti élet már jóideje nyomott volt. Miként egy korabeli elemző megírta,⁴ nem a kereslet tűnt el, hanem túl sok kereskedelmi szerződés és egyéb iparpártoló intézkedés született, mind a termelést támogatandó, miközben az Egyesült Államok és Oroszország nem nyitották meg piacaikat az európai termelők előtt. Szerződésekkel lehet ugyan vámokat csökkenteni vagy eltörölni, és ezáltal a szállítási költségeket valamelyest csökkenteni,⁵ de ezen a téren az emberi engedmények nem képesek versenyezni a természet átalakításával és az ahhoz fűződő várakozásokkal. Bár a Szezei-csatorna csak nem sokkal az észak-amerikai tőzsdepánik kitörése után nyílt meg, a költségek csökkenését illető várakozások szempontjából többet jelentett, mint akárhány kereskedelmi szerződés.

2 Vö. Uo., 35. A film Bacsó Péter, *A tanúja* 1969-ből.

3 Vö. MOLNÁR Álmos, *Világ-Város. Mesterséges fények és fénymesterségek a 19. században*, kiállítás (Budapest: BTM Kiscelli Múzeum, 2024).

4 [DANCKELMANN], „Der Herausgeber 1870: Eine Rundschau auf das Jahr 1869”, *Zeitschrift für Kapital und Rente. Systematische Mittheilungen aus den Gebieten der Statistik, Nationalökonomie, Börse, Finanz- und Kreditgesetzgebung. Zum Handgebrauche für Kapitalisten, Bankiers, Kreditinstitute, Vermögensverwalter etc.* 6 (1870): 251–262, 256.

5 A vámok közgazdaságilag nézve úgy működnek, mintha a szállítási távolságok meghosszabbításai volnának.

A külvilág bekukkant Magyarországra

A hazai fejlemények hátterét (az akkor már és még) Kőrösi József,⁶ kiváló budapesti magyar statisztikus szinte az eseményekkel egyidőben leírta:

Nem lehet mondani, hogy a jelenleg uralgó pénzzükség minden előleges bejelentés nélkül köszönt volna be hozzánk. Az őszi időszak nálunk rendesen karöltve jár a pénzpiac szűkülésével. Ilyenkor elevenül a gabonaüzlet, mely milliókat von el a tőzsdéről; a bérletek óriás összegének lefizetése ezen időtájtban történik, míg a kereskedők készülnek a téli idő fokozódott szükségleteire magukat kellőleg ellátni. A kamatozás mellett kiadott tőkék ezek folytán visszaköveteltetnek. Rendes körülmények közt ezen áramlat, bár befolyását mindig érezni, mégis jelentékenyebb következmények nélkül múlik el.

De mi nem élünk rendes körülmények közt és így a múltékony pénzzükség kinőtte magát legkomolyabb pénzhiánnyá. Még pedig két okból. Először is bekövetkeztek a fent említett tőkevisszakövetelések. Máskor e tőkék leginkább az escompte üzletben voltak elhelyezve, mely időszakos és mindennapi befolyásai által a kívánt tőkék visszafizetését lehetővé teszi. Ez idén azonban, és már tavaly is, már nem a leszámítási, hanem a lombard üzletbe voltak fektetve a kölcsönnyert összegek, melyből nagyobb tételeket a piac megrázkódtatása nélkül visszavonni nem lehet.

A közönségnek pedig kellett pénz; ha volt betéte, azt visszavonni készült, ha nem volt, közvetlen vette igénybe a bankhitelt, váltójának benyújtása által.⁷

Kibontva a statisztikus által tömören mondottakat: a magyarországi hitelélet alapgondjá volt, hogy az ország csak drágán tudott saját magának hitelezni – szinte mindenkinek egy időben volt szüksége likviditásra. Szinte mindenütt és ugyanakkor nőtt meg a fizetőeszközök iránti kereslet, ami egyben a pénz árat (a kamatot) is fölverte. Akinek volt, az nagyobb díj ellenében tudta fizetőeszközeit kölcsönadni. Mivel azonban ez évről évre visszatérő gond volt, számítottak rá és eszköz is volt elsimítására: a váltó.⁸ A váltólevelek segítségével az egyesek szintjén valamennyire tervezhetővé

6 Később: 1869-ig Hajduska, 1875-től Kőrösy.

7 Forrás: KÖRÖSI József, „Pénzkrízis és bankkalamitások”, *Pesti Napló*, 1869. szept. 21., 1; 1869. szept. 22., 1; 1869. szept. 24., 1; 1869. szept. 26., 1–2. Itt és a továbbiakban a hangzók hosszúsága – hacsak nem informatív – a mai helyesíráshoz igazított.

8 A váltó egy jogilag kötelezvényt megtestesítő értékpapír. A reformkortól kezdve [Az 1840: XV. (1895)] egy jogilag szabályozott formájú s ezért nagyon forgalomképes, fizetési kötelezettséget előíró magánokirat, s ekként értékpapír. Alapformája az ún. idegen váltó, amelyben a váltólevél *kibocsátója* felszólít egy tőle jogilag független másik személyt (a levél *elfogadóját*), hogy vállaljon

lehetett tenni a fizetéseket és csökkenteni lehetett a készpénz iránti igényt. Másként fogalmazva, az adóslevelek adásvételére épülő, jogilag körülbástyázott rendszere elvileg képes volt éppen annyi pénzt teremteni, amennyire szükség volt.⁹

Kőrösi nem említi, hogy ennek a régi, végső soron az évszakok változásához igazodó hiteléletnek volt egy másik vonása is. Nem volt könnyű megfelelő tartós kölcsönvevőt találni. A pénztulajdonosok egy tekintélyes részének egyáltalán nem az volt a célja, hogy kihelyezett tőkéjét meghatározott időn belül viszontlássa. Fontosabb volt ennél a tartós, rendszeres, járadékszerű kamatjövedelem.

Mindezzel szemben Kőrösi szerint 1868-tól növekedni kezdett az alapvetően rövid távú igényeket kiszolgáló, kiszámíthatatlanabb, ingó zálogon alapuló (ún. lombard-)hitelek részaránya. Az ingó zálog nem is annyira valamiféle tárgyi ingóság lehetett, hanem leginkább értékpapír. Ezek forgalma során nem voltak olyan kezességi kötelezettségek, mint a váltók esetében. Az értékpapíroknak szó szerint hitelük volt. A pénzt a papír becsült hitelére (jövőbeli árára spekulálva) adták egymásnak a szereplők. Ha valami körülmény az idő folyásával változott, az azt is jelenthette, hogy a papírt immáron nem értékelték annyira, mint korábban. Ezért írhatta Kőrösi, hogy a lombardkölcsönön alapuló tőkeátcsoportosítások nagyobb bizonytalanságot jelentettek, mint a váltóüzleten alapulók.

Már csak azt kell végiggondolni, vajon miért következett be a Kőrösi által említett változás. A gazdasági folyamatokra azt szokás mondani, hogy racionálisak. Ez

---

kötelezettséget egy harmadik féllel (a *rendelvényessel*) szemben egy adott érték adott napon és helyen való megfizetésére. A szereplők elvileg lehetnek páronként azonosak, de szabályozásilag jelentősége csak annak az esetnek van, amikor a kibocsátó és az elfogadó jogilag ugyanaz. Ebben az esetben ugyanis a váltónak csak a kibocsátó esetleges jó híre a fedezete. Nem véletlen, hogy a németben az egyik kifejezés erre a formára a „száraz váltó”. Az idézetben említett escomptelás, magyarul a leszámítolás, a következőt jelentette: a váltó forgalmában részt vevő felek a váltót úgy adták egymásnak tovább, hogy előbb fölmérték, mennyi pénzt szabad a váltólevélért adni, hogy annak beváltásakor (ami egy megadott nap volt) a váltón feltüntetett érték megszerzése a váltó tartásának díját (beleértve annak kockázatát is) is tartalmazza. A pénzintézetek a leszámítolást (a legnagyobbak pedig a kisebbek által leszámított váltók visszleszámítolását) meghirdetett díj fejében üzték. A később még említésre kerülő Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület (PHET) a törvényes kamatot szedte (l. FENYVESSY 1939, 88) – ez a korban hat százalék volt. A PHET-nél az 1869. évben több, mint nyolcvanmillió forintnyi váltót számítottak le és nyújtottak be kifizetésre, úgy, hogy a pénzintézet váltótárcájában a mérlegkészítés napján kb. hárommillió forint értékű már leszámított váltó várt beváltásra. FENYVESSY Adolf, „A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület ötven éves története. 1839–1889”, in FENYVESSY Adolf és MENCZEL Lajos, *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület százéves története*, 2 köt., 1: XI–XVI, 1–253 ([Budapest]: [Körmeny Péter], [1939]), XXIV., ill. XXX. melléklet.

- 9 Ennek egyik feltétele az, hogy a váltót csak egy meghatározott napon (sem előbb, sem később – pontosabban később a következő év ugyanazon napján) lehetett fizetésre bemutatni. A másik feltétele a váltójogi szabályozásnak az az elve, hogy a váltó adás-vétele esetén bárki, aki (bizonyos kivételektől eltekintve) egy váltót továbbadott (forgatott, a váltólevél materiális formájára utaló kifejezéssel: hátiratolt, endorzált), az készfizető kezességét vállalt a váltón megjelölt értékért.

igaz abban a tekintetben, hogy gazdálkodásuk során a szereplők töreksenek az előrelátásra – tevékenységük során a jelen és a bizonytalan jövő között a várakozások teremtenek kapcsolatot.¹⁰ A nem *vis maior* jellegű változásokat általában várakozások előzik meg. Az 1869-ben megvalósult világraszóló infrastrukturális fejlesztések jelentős befolyással voltak a termékáramok költségviszonyaira (csak egy példa: a transzibériai vasút megépítéséig a cári birodalom csendes-óceán-parti városaiból egyszerűbb volt az Egyesült Államokon át Szentpétervárra jutni, mint Ázsián keresztül), s ezekkel a változásokkal már a beruházások hírének terjedésével is elkezdtek számolni.

A megszokottnál nagyobb várható hasznot kínáló befektetések egyik forrása a korábbi befektetések felszámolása volt. Ez láncolatszerű folyamatot jelentett. A lánc végén az utolsó kisember már aligha tudta, miért kérték tőle vissza azt a tőkét, amiért eladdig megbízhatóan fizette a kamatot. Ugyanakkor a pénzkereskedelem szakemberei készültek a tőke átcsoportosítására. 1869-ben például nagy reményekkel és alaptőkével alapították meg az Anglo–Magyar, illetve a Franco–Magyar Bankot. A banki működéshez azonban kihelyezési lehetőségek is kellettek volna, ezekben viszont – legalábbis helyben – hiány volt. Ezek a bankok az 1873. évi válságot követően elbuktak.

A 19. század közepi hazai gazdasági helyzet rövid vázolata meggyőzően támasztotta alá annak érvényét, miszerint már az akkori jelenségeket is lehet, vagy akár szükséges is a globális gazdasági folyamatok változásainak fényében vizsgálni.

Most azonban vissza kell ugranunk pár évet. Ahhoz, hogy világos legyen mit is mond nekünk két vagyombukott vásári használtkönyv-árus könyvkészletének leltára, meg kell teremteni a kontrasztot. Ebben a szintén vagyombukott neves építész, Hild József könyvleltára lesz segítségünkre. De itt is először némi háttérre van szükség.

10 FARKAS Beáta, „A várakozások szerepe a közgazdasági gondolkodásban”, *Közgazdasági Szemle* 63, 11. sz. (2016): 1177–1191, 1177. Más kérdés, hogy a racionálisnak vélt cselekedetek, nem szándékolt következményeik miatt, visszatekintve irracionálissá válhatnak.

AZ 1856-OS CSÓD ELŐZMÉNYEI: FORRADALOM, SZABADSÁGHARC, ZSINAGÓGA

A bajba jutott tékozló fiú

Komárik Dénes kiváló művészet- és építészettörténész Hild József alkotásai kapcsán vizsgálta az építész kivitelezői tevékenységét is. A csődanyag ismerete nélkül is tudta, hogy a neves építész és építőmester 1856. évi fizetéseképtelenségéhez közvetlenül a Dohány utcai zsinagóga kivitelezésében előállt késlekedés vezetett.¹ Az ok a külső burkolásánál alkalmazott újítás, a klinkertégla volt, ugyanis a burkolóanyag nem érkezett meg időben.² Bár a beszerzés nem az építőmester felelőssége volt, azonban – és ez már a csődiratokból tudható – legnagyobb tőkejószága, az állványzat szó szerint haszontalanul állt, és nem járt érte kötbér. A szintén művészet-történész Kemény Mária azonban úgy sejtette, hogy a fizetéseképtelenség felé vezető szálak messzebbre nyúlnak vissza, nevezetesen 1848–1849-be.³ A történetet szerette volna megírni, ám halála miatt erre már nem kerülhetett sor.

1 KOMÁRIK DÉNES, „A pesti Dohány utcai zsinagóga építése”, *Művészet-történelmi Értesítő* 40, 1–2. sz. (1991): 1–16, 7; KOMÁRIK DÉNES, „A Dohány utcai zsinagóga építése”, *Budapesti Negyed* 8, 3. sz. (1995): 31–40.

2 Kemény Mária szóbeli közlése.

3 „1848 után azonban életútja megtörik. Nem szerény volt, hanem ekkor már sikertelen. Nemcsak anyagiakban, stílus- és szerkezeti kérdésekben is elbizonytalanodott. 1861-ben még létrehozta egyik legjelentősebb romantikus épületét, az esztergomi Nagyszemináriumot, mely különös kettősséget mutat: egyszerre van romantikus és klasszicista arca. Ezt a kettősséget látjuk Hild sorsában is. 1848 után ott leng körülötte az összeomlás, a tragikum.” Kemény Mária följegyzése. Köszönet Hidvégi Violetának, hogy megküldte. Kemény Mária hagyatékát időközben Budapest Főváros Levéltára fogadta be. Hogy vannak-e abban még tárgyunkkal kapcsolatos följegyzései, további kutatást igényel. Az anyag nem sokkal e szöveg írása (2020. április 12.) előtt került be a levéltárba. Jelenleg még rendezetlen, tehát nem kutatható.

Hild Rafael lovaskapitány (*Rittmeister*) volt, aki az 1850-es évek közepén az ország határain kívüli helyőrségekben állomásozott, és szenvedélyes kártyásként eladósodott.⁴ Édesapja, Hild József 1856-ban csődbe ment. A csődeljárás⁵ során benyújtották ellene fia adósságaira vállalt készfizető kezesi kötelezettségvállalásait. (Más kérdés, hogy a csődbíróság ezeket *naturális obligáció*knak tekintette, és nem volt hajlandó őket a vagyon terhei közé sorolni.⁶)

A következőkben röviden megkíséreljük összefoglalni, amit Hild Rafaelról tudni lehet. Kemény Mária 2012-ben így összegezte a tudnivalókat:

Az 1848-as forradalom és szabadságharc súlyos családi megpróbáltatást hozott Hild József számára. Elsőszülött fia, Rafael, aki 1840-ben a bécsi Hadmérnöki Akadémia hallgatója volt, később dragonyos főhadnagyi rangig jutott el a birodalmi hadseregben. Amikor Budát a magyar seregek 1849 májusában elfoglalták, Hild Rafaelt az ellenséges hadsereg ott tartózkodó katonái között elfogták, és halálos ítélettel fenyegető vésztörvényszék elé állították. Ennek oka, hogy »vésztörvényszék elé tartozik mindaz, ki a magyar haza, – annak alkotmánya, – a függetlenség ellen fegyvert fog [...] ennél fogva Hild Rafaelt a vésztörvényszék alól elvonni nem lehet.« Az idézett szöveg válasz volt Hild Józsefnek Vukovics Sebő igazságügyi miniszterhez írott folyamodványára, »mellyben a vésztörvényszéki eljárást fíjára nézve megszüntetni esedezik«. A fiút vésztörvényszék elé állították, de meghallgatván érvelését, miszerint fegyvert a magyarok ellen sose fogott, végül is felmentették.⁷

A bécsi hadilevéltár törzskönyvből a következők derülnek ki.⁸ Raphael Hild 1824-ben született Pesten, katolikusként, foglalkozása: diák, állapota: nőtlen. Rafael az 1. számú János főherceg dragonyosezredhez vonult be 1842. május 25-én, önkéntes hadapródként (*unobligater Regiments Cadet*) 79 konvenció forint felszerelési költség lefizetése mellett. 1845. június 20-án alhadnaggyá lépett elő. A következő hónapban 150 konvenció forint lófelszerelési díjat fizetett be. 1848 júliusában főhadnaggyá nevezték ki.

Rafael apja, nagyapja, nagybátyja egyaránt híres építészek és építőmesterek voltak, kiterjedt szakirodalom foglalkozik életükkel. Itt csak néhány tényre emlékez-

4 A Hild Rafaelre vonatkozó adatok összegyűjtésében Tamás Máté volt segítségünkre. Külön köszönet Lázár Balázsnak, a Kriegsarchiv magyar delegátusának, hogy megküldte a levéltári adatokat.

5 HILD József, *Csődpere*, BFL IV.1342.f. V.62/1856.

6 Naturális obligációk azok, amelyeket nem lehet peres úton érvényesíteni, illetve visszakövetelni.

7 KEMÉNY Mária, *Hild József. 2012. évi NKA-pályázat dokumentációja*, kézirat (Budapest: 2012), Hidvégi Violetta őrizetében. Köszönöm Hidvégi Violettának, hogy a szöveget rendelkezésemre bocsátotta és datálta.

8 „Raphael Hild”, in *Grundbuch*, Heft 9., Seite 36. ÖStA KA Pers GB OuM Reg Drag Nr. 1., Karton 941.

tetünk. Wildner Ödön munkája szerint Hild János (Rafael nagyapja) 1808-tól, tehát megalapításától tagja volt Pest város építési hatóságának, a József nádor alá tartozott Szépítő Bizottságnak/Bizottmánynak.⁹ Hild József a Bizottság vezető szakértője volt.¹⁰ A népképviselői választások után Hild József a pesti képviselő-testület tagja lett.¹¹ Tudnivaló, hogy az 1848–1849. évi háborúság alatt Pest-Buda többször is gazdát cserélt. A két város 1849. január 5-én megadta magát Ferenc József csapatainak. Tíz napra rá Hild Józsefet a Szépítő Bizottság tagjává nevezték ki. Közbevetőleg megjegyzendő, hogy Wildnernél nem szereplő adat szerint Hild Rafael ez időben Buda vára helyőrségében szolgált. Erre utal, hogy a császárhű személyek kitüntetésekor 1850-ben a helyőrség bátorságot tanúsított tagjaként Hild Rafael, a János főherceg dragonyosezred főhadnagya is megemlíttetett.¹² Ismét Wildner adatai alapján: a császári és királyi hadsereg 1849. április 20–24. között távozott Pestről. A nemzeti hadsereg 1849. május 21-én visszafoglalta Budát is. Hild Rafaelt elfogták.¹³

Idáig a szűkös beszámoló, amiből mindenesetre kiderül, hogy a Hild család tekintélyes városi polgárcsalád volt, a polgár régi, rendi-jogi értelmében, azaz a polgártestület tagjaként. Nem a nemzeti érzület vezette őket, felhatalmazást a város érdekében fogadtak el. Országos szinten azonosságuk inkább a *hungarus* kifejezéssel, mint a magyar nyelvi nemzettudattal írható le. Hogy azonban ne legyen túl szemantikus a kép, megemlíteném, hogy Bona Gábor életrajzi lexikonja szerint Hild József unokaöccse, Károly 1848-ban előbb a magyar igazságügyi minisztérium fogalmazója, majd a honvédség hadnagya, főhadnagya, századosa volt.¹⁴ A szabadságharc után Kecskeméten lett ügyvéd és hivatalnok.¹⁵ Kemény Mária szerint Hild Józsefnek

- 9 WILDNER Ödön, „Pest és Buda közigazgatásának története az 1848–1849-i szabadságharc alatt”, *Budapesti Statisztikai Közlemények* 86, 3. sz. ([1936]): 1–230, 93.
- 10 Uo., 94. A Bizottmány 1856-ban, tehát Hild József csődjének évében a város fennhatósága alá került, majd 1860-ban befejezte működését. Köszönjük a kiegészítést Hidvégi Violetának.
- 11 Uo., 76.
- 12 Budavár császári védőinek kitüntetése (Schönbrunn, 1850. június 10.). AGGHÁZY Kamill, *Buda ostroma 1849. május 4–21*, szerk. HERMANN Róbert, 2 köt. (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2001 [1938]), 2:386.
- 13 WILDNER, „Pest és Buda...”, 210.
- 14 BONA Gábor, *Kossuth Lajos kapitányai* (Budapest: Zrínyi, 1988).
- 15 Szinyeyinél, bár önéletrajz alapján, téves adat szerepel. (SZINYEI József, „Hild Victor”, in SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt., 4:873 (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1896.) Bona műve nyomtatott kiadásában (BONA, *Kossuth Lajos...*) még Szinyei adatát vette át, de az online változat (BONA Gábor, „Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban”, in BONA Gábor, *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara* (h. n.: k. n., é. n.), hozzáférés: 2023.12.02, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/>) már közvetlenül okiratokon alapul.

Rafaelen kívül még egy Sándor nevű fia is volt, aki mérnökként Karcag város szolgálatában állt.¹⁶

Térjünk vissza 1849. május 21-éhez, Rafael elfogásának részleteihez. Előre kell bocsátani, hogy egyik forrásgyűjteményünkben, Aggházy Kamill monográfiájában és a hozzá tartozó okmánytárban két Hild is szerepel. A másikat Gustav Hildnek hívták, és hadnagy volt a 23. (Ceccopieri) gyalogezrednél.¹⁷ A szövegben egy (csupán Hildként megnevezett) személy főhadnagyként szerepel abban a részben, amikor Allnoch ezredes az illetőt 1849. május 21-én a megadás feltételeiről tárgyalandó az ostromló honvédcsoportokhoz küldte, s aki ekkor fogságba esett. Az illetőről azonban tudható egy másik, nehezebben elteveszthető adat is. Az tudniillik, hogy a 23. gyalogezredben szolgált, melynek Allnoch a vezetője volt. Ez egyértelműsíti, hogy nem a dragonyos Hild Rafael volt a parlamentter.¹⁸

Nézzük legelőbb a hadilevéltári törzskönyv kínálta történetet: „Hadifogoly lett 1849. május 21-én, a budai erődítmény ostromakor. A hadifogságból 1849. szeptember 1-jén kapta vissza a hadsereg. 1849. október 31-én áthelyezték a Ferenc József császár huszárezredhez.”¹⁹ A történet életközelibb módon olvasható ki a Buda 1849. évi ostromával foglalkozó igen részletes kiadványból:

Leiningen már a Bécsi kapunál jelentést kap arról, hogy a védők nagy része a Nándorlaktanyába²⁰ szorult és hadifogságba került. Egy altiszt jelenti, hogy egy nagy csapat császári tiszt a laktanyával szomszédos Kimnach-féle házban²¹ várja sorsát. Erre Leiningen, segédtisztjeitől kísérve odasiet. A császári tisztek a kapu aljában szoronganak. Leiningen szemügyre véve őket, felfedezi köztük régi bajtársát, Hurt József századost, az 1. sz. (János főherceg) dragonyos ezred alezredesi 1. századának parancsnokát, aki alantos tisztjeivel, Bretschke Gusztáv, Beáti Károly, Hild Rafael és báró Walterskirchen Frigyes hadnagyokkal ideszorult. [...] A hadifogságba jutottak biztonságáról éppen Leiningen ezredes gondoskodott, aki őrséget állított a Kimnach-ház elé.²²

16 KEMÉNY, *Hild József*..

17 AGGHÁZY, *Buda ostroma...*, 2:383.

18 Uo., 1:327.

19 ÖStA KA Pers GB OuM Reg Drag Nr. 1., Karton 941., Heft 9., Seite 36. (saját fordítás).

20 A Hadtörténeti Múzeum mai (a Bécsi kapuhoz közeli) tömbje.

21 A Fortuna utca és a Fortuna köz sarkán álló épület.

22 AGGHÁZY, *Buda ostroma...*, 1:340–341. Aggházy a történetet Leiningen kihallgatási jegyzőkönyve alapján foglalta össze. Vö. gróf Leiningen Károly kihallgatása, Arad, 1849. szeptember 15., KATONA Tamás, szerk., *Budavár bevételének emlékezete* (Budapest: Európa, 1989), Katona 2001: II. 233–234.

A hadifoglyokat (nem csak az imént említetteket²³) biztonsági okokból eltávolították a Vár területéről. De Hild Rafaelre – és néhány fogolytársára – külön sors várt: „A hadifogoly tisztek közül 16-ot a Komáromba visszatérő honvédsereg magával vitt, hogy az igazolási eljárást ellenük lefolytassa. Ezek mind olyanok voltak, akik előbb a magyar esküt is letették s azután ismét visszatértek császári szolgálatba”²⁴ – írta összegzően Aggházy Kamill.

A helyzet azonban nem volt ennyire egyszerű. Ludvig János kormánybiztos tíz nappal a budai vár bevétele után, május 31-én egy-egy feljegyzést készített Vukovics Sebő és Kossuth Lajos számára.²⁵ A két írás alapján Ludvignek komolyan főhetett a feje.

A fővezér és hadügyminiszter úr a budai ostrom kezdetén a várőrséget maga megadására felhíván, meg nem adás esetében csak a kardélt hagyta választásul. [...] [M] ost a hadifoglyok közül 20 magyar születésű tiszt áll a főtábori vegyes vésztörvényszék előtt, miszerint hajtassa végre higgadtan ellene azt, mit a hős honvéd győzelmi lelkesülésében végrehajtani nem tudott. [...] A vésztörvény világosan s határozottan rendeli, hogy ki a magyar haza ellen fegyvert fog, halállal büntetik. A vésztörvényszék eszerint, ha a törvényt betű szerint veszi, kéntelen azt is halálra ítélni, ki e hazában csak született, de a hazán kívül felnevekedett, kéntelen elítélni azon hazánkfiát is, ki magyar ezredben s magyar földön ezelőtt nem szolgált, ki hazánk függetlenségi szent harcát nem értette, és ki talán alattomban mégis hazánk szent ügyéért fohászzkodott.”²⁶

Ludvig nagyon dicséri a honvédeket, holott maga számol be fosztogatásokról, és másutt olvashatunk akár gyilkolásról is. E dicséretnek szónoki célirányosság lehet az oka: azért volt rá szükség, hogy jobban alátámassza vele szándékát, vagyis a tisztek életének megkímélését. A tisztek kezdetben húszan voltak. Ezek közül – a szöveg alapján számolva – heten kiléptek a katonai szolgálatból, és azon alkalommal kötelezték magukat, hogy a későbbiekben hazájuk ellen fegyvert nem fognak. Tizenhárom fogoly tiszt ügye azonban e kötelezvények tartalma vagy egyáltalán megléte alapján nem volt megítélhető. Ludvig érvelési stratégiája, hogy rámutat a jogi hely-

23 Vö. még 38. lábjegyzethez tartozó szöveggel!

24 AGGHÁZY, *Buda ostroma...*, 1:350–351.

25 Ludvig János kormánybiztos jelentése Kossuth Lajos kormányzóelnöknek. KATONA, *Budavár bevételének...*, 554–556; illetve Ludvig jelentése Vukovics Sebő igazságügy-miniszternek. Buda, 1849. május 31. (Vö. HERMANN Róbert, „Kossuth és Görgei között – Ludvig János kormánybiztosi jelentései 1849-ből”, *Századok* 140, 3. sz. (2006): 671–750, 715–717.)

26 Az idézetek forrása: HERMANN, „Kossuth és Görgei...”, 715–716.

zet visszásságára és ennek alapján elfogadtatja a politikai mérlegelés szükségességét. E mérlegelésben a testvérháború rémképe játszik jelentős szerepet:

Kik foglyaink, nekünk többé nem veszedelmesek. Ki bírja azon tömérdek fonalszálakat megszámlálni, melyeket csak egy étellel elszakítunk. Bizony, azon fogoly tisztnek 15 testvérét, kik között vala olyan is, hogy míg ő az első győztesekkel a sáncokra diadalmasan kiállott, testvére haldoklott, és a közös atyja gutaütés következtében bénult, ügyünknek apostolaivá nem tesszük, ha fogoly testvérük vérmezőn, mint honáruló kivégeztetik.²⁷

Vukoviccsal szemben Ludvigh a hivatalos megszólítást használta, Kossuthhoz tegeződve írván viszont fogalmazása nyíltabb, a politikai rezon kevésbé rejtett:

Ha csak egy két egyén volna kérdésben, nem szólnék. De gondold meg, hogy tizenhármat egyszerre kellene főbe lövetni, és meglehet, köztök olyat, ki tán – mint állítani is hallám – az ellenséges katonaságot lassan-lassan részünkre is nyerni fáradozhatott. Ha képviselőink az ellenségnek hódoltak, hogy merjen egy katonatiszt, ki országunkban vagy éppen nem, vagy keveset volt, nem engedelmeskedni.²⁸

Megjegyzendő, Ludvigh ugyenezen, Kossuthnak írt feljegyzésében hírt ad arról is, hogy „Racidula most takarodott el innen”.²⁹ (A Racidulaként említett Beck Vilma³⁰ még felbukkan a fogoly tisztekkel kapcsolatban.) Hermann Róbert forrásközléséből tudjuk, miszerint Ludvigh kormánybiztos 1849. június 2-án iránymutatást kért a fogoly tisztekkel kapcsolatban.

Kik azok, kik a magyar kormánynak esküdt hűséget megszegték, és az ellenséghez állottak, még teljes világosságra hozva nincsen. Ezekre nézve a törvény szigorú alkalmazása állhat, de a többire nézve előterjesztési kérelmemet újítom, és a miniszter úr válaszát várva várom annál fogva is, mivel nem szeretem, hogy a táborral annyi fogoly tiszt költözködjik.³¹

27 Uo., 717.

28 KATONA, *Budavár...*, 555.

29 Uo., 556. Katona Tamás, a forráskötet szerkesztője ehhez a szövegrészhez azt a megjegyzést fűzte, hogy Racidula „Wilhelmine Beck zsidó származású kalandornő és hírszerző”, aki hol „Beck bárónőnek, hol Motesiczky grófnőnek adta ki magát”. Uo., 611. A racidula egy pillangófajta neve.

30 Vö. PILCH Jenő, szerk., *A hírszerzés és kémkedés története*, 3 köt. (Budapest: Franklin, é. n. [1936]), 1:232–247. A mű erősen támaszkodik Kropf Lajos tanulmányára: KROPF Lajos, „Beck Vilma”, *Budapesti Szemle* 297, 107. sz. (1901): 373–397.

31 Ludvigh jelentései Vukovics Sebő igazságügy-miniszternek. Buda, 1849. június 2. Hermann 2006: 722.

Beck báróné [ti. Beck Vilma] június első napjaiban Esztergomban járva, a megyeházán látogatta meg őket és mivel látta, hogy csupasz szalmán, mind takaró nélkül feküdtek a földön és senki se törődött velük, a báróné eljárt érdekükben, hogy legalább a törzstiszteknek adjanak ágyakat és egyéb kényelmi eszközöket.³²

Mivel az asszonyról tudható, hogy ügynök volt, nem zárható ki, hogy nem is véletlenül találkoztunk ismét a nevével. Egy 20. század eleji életrajzi összefoglaló alapján „Kmetty tábornok szerint Racidula vagy mint gúnyosan hívták őt, a »báróné« 1849 április, május és június havaiban az ő táborában csatangolt ide s tova, [...]”³³ Vukovics miniszter június 11-én közölte Ludvigghal, hogy a véstörvényszékeket megszüntették, és a foglyokat a pesti Újépületbe kell szállítani.³⁴

Buda várának bevétele által foglyokká lett magyar születésű tisztek, név szerint: [...] 8. Hild Rafael. [...] kik a tábori véstörvényszék előtt állottak, Pest[r]e az Újépületbe oly megjegyzéssel szállítatnak, hogy Hild Rafaelnek, ki a magyar alkotmányra az esküt le nem tette, s a múlt évben az országon kívül lévén, arra fel sem szólítottat, mai napon megengedtetett, hogy Mérey Károly pénzügyminiszteri titkár úr társaságában Pestre mehessen, hol magát késedelem nélkül az Újépületben jelenteni és a veendő rendelethez alkalmazni köteles leend, [...] Hild Rafael minthogy a magyar alkotmányra nem esküdt, tulajdon szállásomba vagyon. Órnagy úr távollétében Pichler Tér százados.³⁵

Ennyi tudható a Hild Rafaellel 1849-ben megesett dolgokról a publikus forrásokból. A történetben marad azért pár kérdőjel. A leírások alapján könnyen lehet, a hadifoglyok az életüket köszönhették annak, hogy még azelőtt lefogták őket, mielőtt a (leírások alapján nem különösebben fegyelmezett) honvédek rájuk letek volna.³⁶ A budai vár ostromakor elfogott magyarországi születésű hadifoglyokból a tábori véstörvényszékek fennállása alatt csak azokat végezték ki, akiknek egyéb katonai bűncselekményt is felrőttak – tehát pusztán a hűtlenség vádjával senkit. Június 2-án Ludvig nemigen tudta, mit csináljon velük, szabadon engedni nyilván veszélyes lett volna őket, de gondoskodni róluk is terhes volt, amit Aggházy a június elején

32 Aggházy 2001: 1. 351. Az esetet a történeti irodalom jól érzékelhetően a többnevű asszonynak tulajdonított, emlékiratként közölt műből ismeri. Bár mellékszál, érdekssége okán a két nyelven is megjelent mű vonatkozó részeinek egymással szembesített változatait a *Függelékben* közöljük.

33 KROPF, „Beck Vilma”, 393.

34 HERMANN, „Kossuth és Görgei...”, 722; AGGHÁZY, *Buda ostroma...*, 2:321.

35 Uo., 2:321–322.

36 Vö. Hwozdecki György tűzmesterrel felvett jegyzőkönyv a budai vár ostromáról. Pozsony 1849. május 30. Uo. 2:270–271.

Esztergomban járt Beck Vilma 1901-ben közreadott visszaemlékezései alapján érzékeltet is.

Valami érdekes fordulat következhetett be a következő egy hétben, mert amikor Pestre szállították a foglyokat, akkor Hild Rafaelt már elkülönítették a többiekől, és nagyobb szabadságot is élvezett. Nem tudni, mi történt vele azután, hogy a császári csapatok július 11-ével visszatértek Pest-Budára. Aggházy feltételezi, hogy a többiek Komáromba kerülhettek.³⁷ Ebben az esetben Komárom feladásakor, szeptember 27-én kellett volna szabadulniuk, amit Aggházy vélelmez is, de a törzskönyv szerint Hild Rafael már szeptember 1-jén visszatért a császári sereghez. Nyilván ott újabb igazolási eljárás várhatott rá, mert csak két hónap múltán térhetett vissza seregtestéhez.

„A többi sorsáról nem tudunk” – írta Aggházy.³⁸ Valóban, 1938 óta és Bona életrajzi összeállításai után is csak az látszik, hogy a Hilddel együtt kezelt hadifoglyok közül csupán Mittisch József és Knezić János lelhető föl a megfelelő kötetekben.³⁹ Utóbbi valóban hadbíróság elé került, és – Bona szerint – csak később vértanúvá lett bátyja, az Aradon kivégzett tábornok miatt nem ítélték el. Ezt is figyelembe véve Hild Józsefnek lehetett oka a rettegésre. Azt azonban, hogy mi lehetett Kemény Mária e fejezet elején említett felvetésének alapja, csak hagyatékának áttekintése válaszolhatná meg.

Hild Rafael a szabadságharc végét követő években állomásozott Galíciában csakúgy, mint Itáliában, s mindenütt kártyaadósságok maradtak utána. Apja egy ideig kezkeskedett érte, aztán már csak részletekbeni helytállást tudott ígérni, majd azt sem. Hild Rafael felajánlotta, hogy illetménye egy részéről havi rendszerességgel lemond hitelezői javára. Miután Hild József (és testvére, Hild Károly is) 1856-ban fizetékép-telen lett,⁴⁰ Rafael ezredének parancsnoksága 1857-ben azt ajánlotta a hitelezőknek, hogy forduljanak Hild József csódtömegéhez. Ez a jogi helyzet teljes félreértése volt.

A csőd eljárás alól Hild József ugyan Ferenc-hegyi nyaralójuk eladása árán kiszabadult, de az építőművész anyagilag már soha többé nem került egyenesbe. Fia, Rafael apja csődje idején már kapitány⁴¹ volt, és az 1903-ban fölfektetett nyilvántartás alapján még pár évig a 1. huszárezred kapitánya (*Rittmeister*) maradt is.⁴² 1859-ben

37 Trentinaglia császári százados leírása az ostromról. Die Erstürmung der Festung Ofen am 21. Mai 1849. h. n., 1849. július 6. után. Uo., 1:351.

38 Uo., 1:351.

39 BONA Gábor, Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. 1848–49 (Budapest: Zrínyi, 1987) 365; BONA Gábor, *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban*, 3 köt. (Budapest: Heraldika, 1999) 2:239.

40 HILD Károly, *Csódpere*. BFL IV.1342.f. V. 64 / 1856.

41 A mai századosnak megfelelő rang.

42 Julian PALLUA-GALL, összeáll., „Verzeichnis der Stabsoffiziere, 1815–1900”, in *Verzeichnis der Stabsoffiziere in 7 Bänden*, összeáll. Julian PALLUA-GALL és Ludwig HUBATKA (Wien: Kriegsarchiv, 1903), 2:315.

(tíz nappal az esemény után) hivatalos hírként már az újságba is bekerült, hogy Hild Rafaelt, az 10. számú porosz király huszárezred első osztályú századosát 1859. március 20-án a Ferenc József császár vértesezred őrnagyává léptették elő.⁴³ További pályafutása: 1861. június 3-án áthelyezték az 6. huszárezredhez, 1866. március 27-én időleges nyugállományba került, majd 1867. június 6-án végleg elbocsátották a hadsereg kötelékéből.

Tanulság

Az egész eset társadalomtörténeti tanulsága a következő. Az 1848–1849. évi forradalommal és szabadságharcokkal kapcsolatosan köztudomású, hogy egyes nemzetiségek a magyarok ellen fordultak – sőt mondhatni, ez a nemzeti egység (ellenség)képének része. A nemzeti egység e képével szemben már régóta fennáll az ellenvetés, hogy a nemzeti egység mögül hiányzott a társadalmi egység – ezt legkifejezettebben Szabó Ervin fogalmazta meg.⁴⁴ Az itt – nem túl nagy felbontású – nagyító alá vett történet a lojalitás különböző formáit hozta elő. Hild József, a joviális németajkú s könyvtára alapján a szabadelvűséggel kacérkodó katolikus pesti polgár számára a „képzetes közösség” (*imagined community*)⁴⁵ a hungarusság volt.⁴⁶ Ez minden további nélkül materializálódhatott a katolikus egyház számára végzett építészeti és építési munkáiban. Fontos azonban, hogy számára volt egy nem képzetes közösség is – része volt a betagozáson (felvételen és polgáreskün) alapuló pesti polgári testületnek. Fia, a katona számára, a hungarusság alól hiányzott a tényleges hagyomány-közösség. A hadsereg bajtársi közösség, de ami elvont azonosulásként szolgálhatott, az az uralkodó iránti hűség. Ezek a tudatformák kerültek ütközésbe az úgynevezett nemzeti ügygel. Bár Hild Rafael túlélte a koccanást, esetében úgy a községi (*Gemeinde*) lojalitás, mint a hungarusság vereséget szenvedett, és legföljebb lappangó, privát tudatformaként élhetett tovább. A tudatformák kiegyezésére talán példa lehet, ami

43 N. N., „Változások a cs. k. hadseregben”, *Budapesti Hírlap*, 1859. márc. 31., 1; PALLUA-GALL, összeáll., „Verzeichnis...”, 2:315.

44 SZABÓ ERVIN, *Társadalmi és pártharcok 1848/49-ben* (h. n.: Népszava, 1945 [1918]).

45 BENEDICT ANDERSON, *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* (Budapest: L'Harmattan, 2006).

46 A hungarus-tudatról összefoglalóan: H. NÉMETH ISTVÁN és SOÓS ISTVÁN, „A magyarországi hungarus-tudat”, in *Az együttélés történelme. Nemzetiségi kérdés Magyarországon. Tanulmányok*, szerk. L. BALOGH BÉNI, MAJTÉNYI GYÖRGY, MIKÓ ZSUZSANNA és SZABÓ CSABA, 59–75 (Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2020).

Hild József unokájáról, Hild Victorról önbevalláson alapuló életrajzából tudható. Újságíróként a nemzet közösségképzetének termelője, s közben a Jászság lokális autonómiájának harcosa is volt.

Hasonló identitástörténeti átmenetek művelődéstörténeti vetületét példázzák a csődökről szóló esettanulmányok.

A RÉGI VÁGÁSÚ POLGÁR, A VAGYONA ÉS A KÖNYVEI

Hild József csődperéből kibontakozó vagyoni helyzete

Hild József, vagy bármely más, ma művészként számon tartott személy anyagi helyzete iránti érdeklődés oka nem a magánszférában való vájkálás izgalma, nem is a gazdaságtörténet mindent a földre lerántó barbarizmusa, hanem a művészettörténeti érdeklődés megváltozása.¹ Hogy Hild József esetében a kutatás egy részét gazdaságtörténetész végezte el, másodlagos jelentőségű.² A művész anyagi helyzetének vizsgálata, a művészi alkotás megértése szempontjából fontos,³ s könnyen lehet, hogy az anyagi helyzetről kialakított kép fontosabb is a művészet, mint a gazdaságtörténetész számára. Ami mégis – ez utóbbi nézőpontjából is – figyelemre méltó, az az, hogy a per tárgyát képező vagyonbukás valójában nem üzleti, hanem társadalmi okok miatt állt elő.

A művészettörténeti kutatás tudott arról, hogy Hild József anyagi helyzete élete végéhez közeledvén nem volt fényes. E csődperről, amelynek vizsgálata Hild József anyagi helyzetének megismeréséhez hozzásegíthet, tudtak a művészettörténeteszek is – tulajdonképpen kutatói balszerencse folytán nem nyúltak hozzá. Az anyag gazdaság vagy üzlettörténeti szempontból különleges értékűnek nem mondható.

- 1 Vö. MAROSI Ernő, „Művészet + földrajz = művészetföldrajz? - A középkori Magyarország példája”, *Élet és Tudomány* 62, 15. és 16. sz. (2007): 458–460; 486–488.
- 2 Vonatkozó iratok: BFL IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok); V.62/1856 (HILD József, *Csődpere*).
- 3 GÁBOR Eszter, „Művészi vagy vállalkozói magatartás. Pollack, Hild, Kasselik a Városligeti fasorban”, előadás, elhangzott: *Konferencia és kiállítás Hild József halálának 140 éves évfordulóján* (Budapest: Főváros Levéltára, 2007. márc. 01.).

Hild József csődpere

Hild József, az akkor Béla u. 3. (ma: Lipótváros, Vigyázó Ferenc u. 4.) alatt lakott építész 1856. december 9-én a Pesti Országos Bíróságon csődöt kért maga ellen.⁴ Keresetében csődjének okaként az előreláthatatlan balszerencse eseteit jelöli meg. Különösképpen fölhívja a figyelmet arra, hogy építészként és építési vállalkozóként megkötött szerződéseit akkor is lelkiismeretesen törekedett megtartani, amikor az építőanyagárak és a napszám jelentősen megemelkedtek. Mivel – mint írja – hiába igényelt jóvátételt és kárpótlást, hitelezőinek követeléseit nem képes kielégíteni, elismeri fizetéseképtelenségét, benyújtja adósságainak és cselekvőségének listáját, vagyonát hitelezői kezébe adja, s kéri, hogy ügyében az általános csődrendtartást (ami valójában az 1853-as ideiglenes csődrendeletet jelenthette) értelmében járjanak el. 1857. március 19-én a megjelent hitelezők (Jovanovits Demeter, az izraelita cultus község, Bachruch L. és Pfanzer József képviselői) tömeggondnoknak választják Harsányi Ignác ügyvédet. A tömeggondnok a hitelezőknek tartozik beszámolóval, a hitelezőket vagy a teljes gyűlés, vagy az azt képviselő választmány testesíti meg.

Az ügyiratokból a per pontos lefolyása nehezen rekonstruálható – ez nem különlegesség, másrészt kitűzött célunk szempontjából nem is lényeges. Az ügy végső kimenetele a következő: 1858. november 11-én a Pesti Izraelita Hitközség elnöksége⁵ beleegyezik a csőd feloldásába, és ugyane hó 28-án Pest adóhivatala nyilatkozik Hild hátrálékmentességéről. Ezt követően december 1–11. között a többi hitelezők⁶ is

4 „Löbliches K. K. Landesgericht! Durch unvorgesehene Unglücksfälle, und insbesondere durch das Bestreben die Verträge, welche ich als Architect und Bauunternehmer abgeschlossen habe, auch bei dem seither bedeutend erhöhtem Preise der Baumaterialien, und des Taglohnes, gewissenhaft einzuhalten, – bin ich in die traurige Lage versetzt, daß – nachdem andererseits meine gerechten und billigen Ansprüche auf Vergütung und Schadenersatz leider nicht berücksichtigt worden sind, – ich die Forderungen meiner H. H. Gläubiger nicht mehr befriedigen kann. Indem ich somit meine Zahlungsunfähigkeit hiemit bekenne, das Verzeichniß meiner Schulden in A., der Activstand in B. beischließe, und mein gesamntes Vermögen den H. H. Gläubigern überantwortete, – stelle ich an ein löbliches K. K. Landesgericht die Bitte: löblich selbes geruhe wider mich den Concurs zu eröffnen, die Güterabtretung anzunehmen, und mir die Rechtswohlthaten derselben nach §. 178. CO [! allgemeine Concurs Ordnung] zu ertheilen. Pest [a datálás és az aláírás Hild saját kezétől] 9 December 1856 Joseph Hild.”

5 D. Fleisch Vorsteher, Kop, A Schulhof, S Herz, David Gans, Leopold Pontzen, Moritz Munk.

6 Joseph Medetz (saját nevében, valamint „nomine M Schultz, Sigmund Reissner, Eduard Eisen, Alexand: Gross, Aug: Felbermayer, Johan Strasser, Ignatz Eisenstatter, Mich: Schwalm”), Const: Jovannovich (megh: meiner Mutter und Geschwister), Caroline Hild, Johann Majovszky, Franz Neugebauer, Philip Stern, Jos: Oberfrank, Andreas Christen, Josefine Christen (megh: Christof Christen), Justus Finkman, H. A. Pfanzer (Josef Pfanzer’sche Verlass: Curator), Aloys Miesbach’sche General Agentschaft Anton Drasche, Joseph Kelndorfer, Moses Herzfeld, J. Marburg, Simon Friedman, Jos: Keiner (für n. Füzesy), Moses Ving, M. Ritter, Emanuel Ruh, Anton. Formanek, L. Bachruch, M. B. Kohn, Mos. Schindler (für Brüder Wellisch&Schindler), Philip I. Bing.

beleegyeznek az eljárás megszüntetésébe. 1858. december 21-én Hild József építész (Király u. 78.) beleegyezett abba, hogy a fele arányban tulajdonolta, s ekként csőd alá vont budai (Franzenshöhe 45.) nyaraló Julius Derrier helybeli nagykereskedő tulajdonába kerüljön, miként Hildné Caroline Ritter is átadja a maga részét. Úgy látszik, ennek az ingatlannak a likvidálása árán a vagyonszünet meg tudott egyezni hitelezőivel, hiszen 1859. január 11-én, két évvel és egy hónappal a csődkérelem benyújtása után a csődöt a bíróság föloldotta. Arról, hogy a hitelezők milyen arányban jutottak hozzá követeléseikhez, nem szólnak az iratok.

Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében

Az építész és építőmester vagyonát és jövedelmét, illetőleg ezekkel szemben álló tartozásait a csődiratokból többékevésbé megismerhetjük. Célszerűségi okokból válasszuk szét a pillanatnyi és az állandó vagyont (és tartozást), illetve a jövedelmeket.

Hild József átmenetinek tekinthető vagyonáról és jövedelmeiről a csődiratok nem értesítenek. Átmeneti adósságai Hild Józsefnek lényegében azok, amelyeket a csőd kezdeményezésekor ismertet.⁷ Ezek egyrészt a fiától, Hild Rafaeltól átvállalt adósságok, az ezt is tartalmazó összes adósság. Az adósságról rendelkezésre áll még egy lista, amelyben külön kimutatva szerepelnek a váltóadósságok, ráadásul lejárat szerinti bontásban. Figyelemre méltó, hogy az adósság tetemes részét (25 620 forint a 61 860 forintból) Karl Hild által kibocsátott és Hild József által elfogadott váltók teszik ki. Az iratokból magukból nem derül ki, vajon Hild Józsefnek melyik Károly nevű rokonáról lehet szó, a szintén építőmester testvéréről vagy jogász unokaöccséről. Művészettörténész kollégák felvilágosítása alapján egyértelmű, hogy a szintén építész öcséről van szó.

A fiától átvállalt közel négyezer forint adósságról a következők tudhatók. Jóval az 1856. december 9-i csődnyitás előtt az akkoriban a galíciai Lesayskban (ma: Leżajsk, Lengyelország) állomásozó Rafael Hild lovassági kapitány (*Rittmeister*) adósságokba verte magát. Rafael legalább húsz főnek tartozott, a legnagyobb tétellel, közel ezer forinttal egy kapitánytársának. Egy 1854. május 12-én kelt kötelezvényében azt ígéri, hogy megfizet 400 konvenció forintot Schwalm úr – beosztása szerint főkovács (*Oberschmied*), főhadata alapján az ezred állatorvosa – részére. Ötnegyed évvel később, 1855. augusztus 1-jén, Pesten Hild József építész (Josef Hild Architect) kötelezte

7 Ezek listaszerűen (rendre: Rafael Hild adósságai, a hitelezők követelései, váltóadósságok) közölte HALMOS Károly, „Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében”, in *Hild József építésze. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából*, szerk. MARÓTY Katalin, 155–192 (Budapest: Terc, 2008), 160, 161–163, 164–165.

magát, hogy a lovassági kapitány atyjaként fél éven belül kifizeti a neki benyújtott adósságlevelet (*Schuldschein*). 1855. november 15-én, Pesten már óvatosabban akként nyilatkozik, hogy fia, a lovassági kapitány századparancsnok kérésére vállalja, részletekben kifizeti annak adósságait.

Ugyanerről az időszakról ránk maradt egy üzleti elszámolás is. Az építészet történéseinek technikai szempontból érdekes számla a végén tartalmaz egy elszámolást 1853 novemberétől 1856 végéig.⁸ Ebből kiderül, hogy Hild József 1854-ben még az építőipar ritmusának megfelelően fizetett kőfaragójának. Bár az idősor rövid, a féléves bontás azt mutatja, hogy az 1854 első félévéhez képest a második félévben kicsivel kevesebbről számoltak el, de ez a különbség még nem szúrna szemet, ha 1855 első félévében az időarányos törlesztés nem csökkent volna az előző évi kétharmadára, s a következő félévben ugyanez a mutató ne volna már csak egyharmadnyi. Tehát Hild József 1855 végén úgy vállalt lényegében kezességet felnőtt fiáért, hogy már tudnia kellett, kötelmét nem fogja tudni teljesíteni.

Hild József állandó jellegű jövedelméről több hitelező⁹ 1858. április 19-én Pesten kelt beadványából értesülünk, amelyben azt kéri, hogy Hild Józsefnek a hercegprímástól és Pest városától húzott jövedelmei csatoltassanak a csódtömeghez. 1858. június 30-án a Hild József csódtömege tárgyában tartott választmányi ülésen a tömeggondnok jelenti, hogy „[...] mikép vagyombukottnak Pest városa évenként 1000 pf tiszteletdíjt (Honorar:) fizet, – az esztergomi basilica építéséért pedig hasonlóképen készpénzbeli és természetményi díjt huz, – mely utóbbi azonban Németh György nagyprépost urnak, mint építési főfelügyelőnek tudósítása szerint vagyombukottnak az építés körüli munkálkodásától levén feltételezve, – lefoglalás esetére az építési vezetés megszűntével, hasonlóul megszűntettetnék.” Ennek értelmében „Tömeggondnok a Pest városa által fizetett 1000 pfrt évdíjnak a csódtömeg részerei lefoglalását [...] eszközölte, [...]” Üzleti vagyon Hild József építőmesternek a pesti zsidó templomnál¹⁰ föllelhető felszerelése; ezt a leltár közel ötezer forintra taksálja.¹¹

Az adósságokat illetően tartós adóssága Hild Józsefnek egy lehetett, ennek a státusa a kutatás pillanatnyi állása szerint bizonytalan, ugyanis a kimutatott betáblázások között szerepel, viszont senki nem jegyezteti be követelésként a tömegbe: egy 1127es sorszám alatti, „Hild Josephus Architector Pestiensis” részéről 1831. április

8 Uo., 174–177. Joseph Kellendorfer (Kellendorfer) kőfaragómester (Weindorf, ma: Pilisborosjenő) számlája.

9 August Felbermayer, Moses Knap, M. Rotter, Joh. Strasser, J. W. Sarburg, L. Bachruch, Emanuel Ruh, Simon Friedman, Markus Schulz, Ant. Formanek.

10 Vö. KOMÁRIK, „A Dohány utcai...”.

11 HALMOS, „Hild József vagyoni...”, 166–168. Ehhez mérten Hild Rafael adóssága óriásinak minősíthető, s ha a korabeli értékek nem mondanak sokat, elég csak arra gondolni, mekkora értéket képvisel ma egy építési vállalkozó számára egy épület állványzata.

15-én elfogadott, „D. Mayer Franciscus” javára „1834. December 14én bejegyzett 6662 frt”nyi tőkepénzről van szó.

A nyaraló

A vagyon állandó elemei sorában tekintsük a csőd megoldása érdekében pénzzé tett nyaralót. Az akkor még „Franzenshöhe 14–15” alatti, a csőd idején a már csak 800 négyszögöles telket és építményeit (a villát képező három nyári lakot és az üvegházat) összesen közel 14 000 konvencióos forintra értékelték, ennek a fele az építmények értéke volt.¹² Harsányi Ignác csődtömeggondnok 1858. szeptember 21-i beszámolója a következőképpen értékeli az ingatlant:

a budai ferenchalmon levő kert[] és rajta épült nyaraló[], fele közadós neje tulajdonában: Az ingatlan feles csődvagyon, ti. kert és nyaraló, oly minőségű tárgy, mely a tömeg javára egyedül kedvezőleg csak nyári időszakban árvezetethetik, midőn t.i. az, már kültekintetre is, a venni szándékozóra ösztönszerű benyomást idéz elő; habár így is, egy fél kertnek és föl nem osztható nyaralónak igen előnyös eladhatása alig várható. Ellenben a zord téli időszakban az ilynemű kert, semmi vonz erővel nem bír, és ha akadna is vevő, az csak igen lenyomott vételáron venné meg, mely mind a tömegnek, mind a hitelezőknek valóságos rövidségére szolgálna.

A közel hétezer forintra taksált, három építményből álló villában a leltározók körülbelül ötven tételt írtak össze, körülbelül négyszázötven forint értékben. Látható, hogy a nyaraló bútorzata a városi lakáshoz – amit lentebb fejtünk ki bővebben – képest viszonylag értéktelen.

A leltár elsőként egy díványt említ két ülőszámmal, két fotelt matracokkal és csillogó perkállal behúzott vánkossal (ezeket egy tételként vették föl). Ehhez a berendezéshez kell tartozzék az ezúttal szófaasztalnak nevezett cseresznyefa dohányzóasztal, a három egymás alá csúsztható asztalból álló hármassasztal, a cseresznyefából készült keretű nagytükör és sifonér. Talán új helyiségbe léptek a leltározók, amikor ismét összetett tételeket vettek föl: egy cseresznyefa kanapét, hozzá két vánkost, két

12 Uo., 156–157. A megadott mértékek maiakra átszámolva: a rét, attól függően, hogy magyar vagy kataszteri holdról van-e szó, kb. 0,9–1,2 hektár. Egy 1858. évi konvencióos forint kb. 5700 2023. évi forintnak felel meg. (DANYI, „Magyar pénzürtékindex ...”) Az építési telek *akkori* fajlagos ára tehát hozzávetőlegesen 4 000 *mai* forint/m². A mai árak a II. kerületben – óriási szórással – 150 000 Ft/ m², a XII-ben 200 000 Ft/ m² körül vannak. Ez a 117 alatt évi 3,3% körüli hozamot jelent. Ez, figyelembe véve a kölcsönadás korabeli 6%-os törvényes kamatát, tétlen vagyon hozamaként nem is rossz.

ülősámolyt és egy kerek, piros virágmintás csillogó perkállal bevont ülőkét. A leltár további három összetett tétellel folytatódik, mindegyik heverőalkalmatosság-hoz kapcsolódóan. Két eset lehetséges: vagy volt egy helyiség, ahol sok fekvőhely volt, vagy több kisebb helyiségben lehetett egy-egy bútorcsoport. Ezek részletezését most átugorva, a leltár a nyaralóban is szerepeltet egy íróasztalt, egy márványlapos kertiasztalt, egy kerekded lapú cseresznyefa asztalt és hét darab színesre festett szalmafonatú ülőkés széket. E tételek között, tehát talán ugyanebben a helyiségben megemlíti öt aranyozott keretbe foglalt rézkarcot és három kerek ónképet. A helyiségben a két ablakon függöny volt, egyszerűen rúdra függesztve. Még ebben a helyiségben találhattak egy két bádoglábon álló bádogfalat – ennek a készségnek spanyolfal vagy szikrafogó funkciója lehetett.

A leltározók ezután egy étkezési célokra is használt helyiségbe juthattak. E tér részben leltek két mosó- vagy mosdóasztalkát, egy négytányéros ételhordót, egy kanócos lámpást, tizenhat közönséges poharat, konyhai tárolódobozt, öntözőkannát, padot, puha ülőkét, ovális puhafa asztalt (ez talán étkezési célt szolgált), puhafa konyhai asztalt (értelemszerűen étkezőkészítési rendeltetéssel), puhafa fiókos szekrényt és ismét egy deszkaágyat. Ezt, miként a lakásban is fogjuk – a cseléd helyének minősítjük. Mint látható, a bútorok anyaga itt hirtelen megváltozott, mindenről följegyzik, hogy puhafából készült. A továbbiakban egy meghatározhatatlan rendeltetésű helyiség bútorzatáról tudósítanak a leltár tételei. Egy füles ládáról, egy – a teraszra való – takaróponyváról, egy kisebb és egy nagyobb diófa asztról és ugyancsak diófából készült ruhásszekrényről, egy vaságyról és a hozzá tartozó rugós matracról (megjegyzendő, ez az első rugós matrac a leltárban!). Talán a teraszon állhatott a kicsinynek minősített, cseresznyefából készült többszintes virágtartó is.

A további bútorokról azért vélelmezhetjük, hogy legalábbis nyaranta szabad téren voltak, mert mázoltakként szerepeltették őket. Volt két mázolt puhafa asztal, mázolt és mázolatlan, egyenes és kerek kerti padokkal, egy sárgára és egy megjelöletlen színűre mázolt füles láda, s volt két zöldre mázolt lapú puhafa asztal is. Természetesen a vázolt elrendezés kénytelen eltekinteni néhány zavaró tételtől. Ilyennek tekinthetjük a kerti rendeltetésű bútorok között a négyszögletes politúrozott diófa asztalt (a korabeli politúrozásnak kifejezetten ellensége a nedvesség), illetve a kis puhafa lábzsámolyokat, de hát ilyen volt már a konyhában lelt locsolókanna is.

A végére maradtak a kertészkedéshez használt szerszámok és eszközök. Egy ötvödrös vizezhordó, egy kis vastengelyes talicska, egy kétkerekű trágyáskordé, s egyéb megnevezetlen munkaeszközök. A növények mennyiségéből kiderül, hogy a nyaraló körül nem hobbikertészkedés folyt. A birtokhoz tartozó üvegházban ezer cserepes virág volt, és cserepben nevelkedett még hatvan leander is.

Föltűnő, hogy fűtési alkalmatosság nem szerepel a leltárban. Ez azt jelentheti, hogy a kályhák és tűzhelyek mozdíthatatlanok voltak s ekként a ház részeit képez-

ték. Összességében a nyaraló egy jómódú polgárnak a nyári meleg előli elvonulásra szolgáló ingatlanának mondható.

A városi lakás

A nyaraló mellett ismerjük a városi lakás berendezését is, könyvtárának tartalmával együtt.¹³ Ez utóbbinak kicsiny leltári értéke ellenére komoly művelődéstörténeti jelentősége van. A lakást magát azonban bérelték, tehát ebben az esetben csak a bérleti díjról, illetve hátralékról van tájékozódásunk: 1858. szeptember 24-én néhai Boór Samu hagyatéka nyugtát ad a megítélt házbéri követelés fejében átvett 175 forintról. Hogy azonban ez a bérhátralék mekkora időszakra vonatkozik, nem tudjuk.

A csődper kezdetén Hild József és felesége a Lipótvárosban, a mai Vigyázó Ferenc utca 4. számú házában bérelt lakást Boór Samu hagyatékától. Ennek a lakásnak a berendezését ismerjük.¹⁴ A per idején valamikor lakhelyet változtattak, annak lezárásakor már a Király utca 78. szám alatt laktak, de ez a lakás nem került bele az építész vagyonmérlegébe.

A Vigyázó Ferenc utcai lakás három szobából és egy konyhából állt. Ezt azonban óvatosan kell kezelni.

A szobákat nem nevezték meg az összeírók, csupán sorszámmal regisztrálták [...]. A sorszámozás viszont arra enged következtetni, hogy ebben a sorrendben léptek egyik szobából a másikba az összeírók, de így is kérdéses, hogy az összeírást az utcáfront felől haladva a belső udvar felé, vagy a bejárati ajtótól haladva a hátsó helyiségek felé kezdték el. Kérdéses, hogy a szobák egymásból nyíltak-e, vagy volt a lakásnak egy előtere, amiből nyíltak ezek a helyiségek. Mivel berendezési tárgyat nem írtak össze az előtérből, így arra következtethetünk, hogy a szobák egymásból nyíltak. [...] Akár külön helyiség volt a konyha, akár nem, az összeírás mindenképpen következtelen. [...] [A] „leltár alapján nem lehet egyértelműen eldönteni ezt a kérdést. Fónagy Zoltán szerint az 1839-ben kiadott, a lakások biztonsági és egészségügyi minimumát az 1838-as árvíz után szabályozó Közöséges Építési Rendszabás azt írta elő, hogy a legkisebb lakásnak is legalább egy szobából, egy kamrából és egy konyhából kellett állnia. Sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy ez a lipótvárosi ház

¹³ Lásd *Függelék 5.* A városi lakás berendezése, *Függelék 8.* Könyvtár leltára.

¹⁴ HALMOS Károly, „Hild József építész és építőmester életkörülményei – fizetésképtelensége tükrében”, *Budapesti Negyed* 63, 17. sz. (2009): 82–91. Az eredeti német nyelvű leltári tételeket lásd HALMOS, „Hild József vagyoni...”, 155–192. A lakásleltár egy másik olvasata: TÁTRAI Viktor, *Lakásleltárak: a felhasználás fény- és árnyoldalai két csődeljárás kapcsán*, kézirat, MA házidolgozat (Budapest: ELTE BTK TI, 2015).

1839 után épült-e, és így vonatkozott-e rá ilyen szabály, azt viszont tudjuk, hogy a Lipótvárost többnyire a 19. század első felében, tehát még e szabályozás előtt építették be, és az 1838-as árvíz a legkevesebb kárt Pesten belül éppen Lipótvárosban tette, részben magasabb fekvése, részben stabilabb (kőből készült) házai miatt. Mosdó és fürdőszoba 1857-ben még nem lehetett a lakás része, az viszont nincs kizárva, hogy a lakáshoz tartozott pincehelyiség, amiben tárolhattak például fűtőanyagot (főleg fát). Mindezekre a kérdésekre tehát se a lakásleltár, se a normatív szabályozás oldaláról megközelítve nem kapunk biztos képet.¹⁵

Mindezt szem előtt kell tartani, amikor a következő rekonstrukciós kísérletet olvasuk.

Az első szoba, amelyiket a leltározók fölmértek, a család nyilvános életének teret adó nappali szerepét tölthette be, a második a hálóét, a harmadik dolgozószobaként szolgálhatott. A hálószoba kifejezést jobb híján kell alkalmaznunk, hiszen egyik szobában sem vettek számba ágyat. Ennek oka, hogy a leltározás célja egy esetleges foglalás előkészítése volt, és a szabályok szerint egy ágy és egy asztal mentesült a foglalás alól. A szoba berendezéséből látható lesz, hogy nem alvószoba értelemben vett háló volt, inkább a család magánéletének színtereként szolgálhatott.

Az első szobában a leltározók tizennyolc tételt (huszonnyolc darab tárgyat) rögzítettek, összesen közel százhatvan forint értékben (tételenként kevesebb, mint tíz forint). A másodikban csak tizenhárom tétel volt található, de ezek értéke majdnem háromszáznegyven forint volt (tételenként kicsivel több, mint huszonnyolc forint), a dolgozószobának föltételezett helyiségben huszonhárom tétel, több, mint négy-száznegyven forint értékben (a tételenkénti átlag közel húsz forint volt). A konyha berendezése hét tételből állt, ezek tizenkilenc, átlagosan tehát nem egészen három forintot képviseltek.

Nézzünk körbe a nappaliban, de ne a leltározók tekintetével, akik – bár nem következetesen – előbb az értékesebb tárgyakat vették föl a listára, hanem a látogató szemével! Először rögzítsük az összbenyomást, majd hordozzuk pillantásunkat szemmagasságban végig a falakon, majd nézzük, mi foglalta el a szoba területét! Az első benyomásunk föltételes. A szobában sok bútor volt, de nem tudjuk a szoba méretét, vagyis azt, hogy mennyire sűrűn volt a szoba bútorozva.

Tételezzük föl, hogy a födémgerendák fesztávja korlátot szab a szoba méretének, és tegyük föl, hogy a helyiség öt, legföljebb öt és fél méter széles lehetett. Ebben az esetben hosszmérete maximum hét-nyolc méter, tehát alapterülete harmincöt és ötven négyzetméter között volt. Ha jól véljük látni, a szoba többcentrumú volt, amit a különböző jellegű asztalok, illetve ülőbútorok jeleznek. Három fókuszpontot „ész-

15 TÁTRAI, *Lakásleltárak...*, 6–7.

lelünk”, egyet-egyét a „társasági asztal”, illetve a játékasztal körül, bár a szoba még más tevékenységeknek is helyet adott. Mai szemmel még a nagy méreteket föltételezve sem tekinthetnénk szellősnek. Az összbenyomás után nézzünk a falakra! Körben összesen hét aranyozott keretben képek lógtak (bár az egyik keret a leltárban csak önmagában szerepel) és egy falióra. A képek közül öt kifejezetten tucatáru lehetett (összesen nyolc forintot értek), a hatodik értékesebb (egymagában öt forint). A fal mellett állhatott és a szemmagasságot is elérhette a politúrozott könyvespolc. Az összesen körülbelül kilencszáz forint becsértékű könyvet tartalmazó könyvtárról a csőd során külön, több mint kétszázötven tételből álló, leltárt vettek föl.

A könyvespolchoz hasonlóan a fal mellett állhatott a három ruhásszekrény (közülük az egyik politúrozott, egy másik puhafából készült), illetve a hercegprímás arcképét tartó posztamens. Már a szemmagasság alatt, de a fal mentén állhatott az egy-egy írószekrényke, illetve egy tároló szekrény (ma komódnak mondanánk). Ha föltételezzük, hogy a szobának legalább két ajtaja volt, illetve, hogy az egyik falon akár három ablaka is lehetett, akkor szemmagasságban nem nagyon találhattunk üres falfelületet. A szoba közepén állhatott a már említett társasági – mai fogalmaink szerint nagy étkező – asztal, a dívány négy ülőkével, a játékasztal, a bőrvonatú ülőke, három puhafából készült, föltehetőleg méretre is kisebb asztal (bár ezek lehetnek talán a képek alatt is), a munkálkodást segítő lámpa. Volt a szobában egy gipszalak is, ez talán az egyik puhafa asztalon helyezkedhetett el, ugyanis nem tüntettek föl hozzá posztamenst. A szoba legértékesebb darabja a tizennyolc forintos ebédlőasztal lehetett, bútorcsoportként pedig a dívány és a hozzá tartozó zsámolyok érték a legtöbbet (huszonöt forint). Ha a nagy asztal tényleg étkezőként szolgált, akkor nem messze tőle kellett álljon az említett tároló szekrény, benne az ezüstneműek között fölleltározott evőeszközökkel. A leltár szerint C. P., de föltehetőleg inkább a Caroline Ritter monogrammjaként C. R. jelzéssel ellátott fél tucat evőkanál (darabja több, mint három forint), a nagy tizenkét latos (egy és háromnegyed dekagrammos pozsonyi latjával számolva több, mint húszdekás) merőkanál (tizenhárom forint), egy hiányos készletnyi (öt darab) kávéskanál (darabja több, mint egy forint), a talán ezek tárolására szolgáló, kevesebb, mint tízdekás ezüst dobozok, valamint az előbbieknél jóval értéktelenebbnek nyilvánított (talán alpakka) evő- és desszertes készletek.

Azt, hogy a második szoba a magánélet helyeként szolgált, abból gondolhatjuk, hogy e helyütt találjuk a mosdószekrényt és az aranykeretes falitükröt is (utóbbi negyven forintra taksálták). Mérete kisebb, mint a másik két szobáé, hiszen csak két ablaka van, és a tárgy is kevesebb benne. A tárgyak arra utalnak, hogy ez a szoba Hildné Ritter Karolina birodalma lehetett. Erre utal a lakásleltár talán legdrágább tétele, a nyolcvanforintos zongora, továbbá a varróasztalka is. Ha ismét körülnézzük a szobában, a falain – szemben az előzőéivel – nem találunk képeket. Látjuk

a tükröt, szemünkbe ötlhet a szoba két ablaka előtti fehér függöny (a kettő együtt tartástul tizenhat forint), illetve a mennyezetről lelógó csillár. Már bizonytalanok leszünk a leltárban szereplő szőnyeg tekintetében. Talán ott lóg a falon – ez nem bizonyos, csak következtethetünk rá; abból, hogy a következő szobában a szőnyegek mint lábszőnyegek vannak megadva, tehát esetleg a puszta szőnyeg megjelölés falon lógó szőnyeget is jelenthet.

A szobában hangsúlyosak az ülő és fekvőalkalmatosságok, egy piros virágkárpitos dívány (negyven forint) és egy kék virágkárpitos dívány két fotellel és hat ülőkével (összesen hetven forint). Mégis, a tekintetet vonzó egyik pont a zongora kellett legyen – a fekvő- és ülőalkalmatosságok készlete e központi bútorszati darab körül helyezkedhetett el. Talán ehhez az összeállításhoz tartozhatott a külön értékelt – mai szóval – dohányzóasztal és (ha mégsem a falon lóg) a szőnyeg is. Még ha a zongora nem is volt akkora, mint akárcsak pár évtizeddel későbbi hangszerársai, mégis a szobának nagynak kellett lennie, hogy az előbb említett zeneeszköz beleférjen. Tárolóeszközként egy politúrozott sifonér (ruhás és fehérneműs szekrény) szolgált. A sifonér tartalmát illetően azt ismerjük, amit a ruházati leltárból Karolina a magáénak vallott – hét különböző ingvállat, három bugyogót és nyolc zsebkendőt. Az alabástrom vázák, értékükből következtetve, nem lehettek túl nagyok, tehát nem a földön állhatták, hanem a sifonér vagy esetleg a kőlapú politúrozott asztal tetején.

Az a helyiség, amelyiket a dolgozószobának minősítettük, hivatását tekintve a nyilvánosságot kiszolgáló nappali és az intimszféra központjának minősíthető háló között helyezkedhetett el. A szoba nagy – a függönyök számából arra kell gondolnunk, hogy öt ablaka volt. Ez egy falon túl sok volna, a helyiség tehát inkább sarokszoba volt, a födémgerendákkal párhuzamos falán két, a merőlegesen három ablakkal. Ebben az ablakelosztásban a szoba méretét körülbelül öt és félszer hét és fél méteresnek tételezhetjük föl, tehát ugyanakkora lehetett, mint az első szoba. Kellott is a hely, hiszen nem zárható ki, hogy e szoba egyben Hild József hálójaként is szolgált – erre utal a politúrozott spanyolfal, a ruhaállvány és a két értéktelenebb diófa sifonér (összesen tizennyolc forintot értek). Azért nem fogalmazhatunk bizonyosabban, mert, mint említettük, a leltárba az ágyat, minthogy nem foglalható berendezés, nem vették föl.

A falon ebben a szobában ismét van kép, a nappaliban található értékesebbikhez hasonló árral leltározva. A falon lóg egy tükör, nem aranykeretben, mint az első szobában, hanem csak politúrozott rájában. E két síktárgyon kívül a falon már csak függönyöket látunk, értékük nem nagyon különbözik az előző szobabeliektől, bár anyagukat tekintve talán gyöngébbek, hiszen azok fehérén értek átlagosan nyolc forintot, ezek pedig – szín- és mintamegjelölés nélkül – hetet. Ha ismét a funkcionális csomópontokat keressük, akkor lehetett a szobában egy tárgyalóként szolgáló rész – egy kanapé négy fotellel és négy ülőkével (összesen százhusz forint), valamint

egy kanapé-asztallal (tizenöt forint). Ehhez a részhez tartozhatott a huszonöt forintra értékelt íróasztal a hatforintos írőülőkével. Lehetett a szobának egy nappali része, alapvető bútorként egy piros virágmintás heverővel (negyvenöt forint), a hozzá tartozó két virágmintás kárpittal bevont ülőkével. Ehhez a funkcionális részhez tartozhatott a két varróasztalnak minősített darab (az egyik nyolc, a másik két forint), a tizenkét forintos kőlapú asztal, a kettős sifonér és a politúrozott cseresznyefa sifonérok (az elsőből az egy pontosan, a másikkól a pár közelítőleg huszonöt forint). A dívány előtt lehetett leterítve a nagyobbik lábszőnyeg (tíz forint). A szobában volt két háromosztású trümmó,¹⁶ talán a most tárgyalt és a következőben tárgyalandó funkcionális részben egy-egy. A harmadik rész a spanyolfal választotta el az eddigi kettőtől. Itt akár ágy is lehetett, előtte egy kisebb méretű, talán kilépő szőnyeggel, ruhaállvánnyal, a már említett egyszerűbb sifonérokkal, a trümmóval, annak a tetején az éjjeli lámpával és az utazó órával (tíz forint). A sifonérokban Hild József ruhái lehettek, ezek közül tudunk két nadrágról, három köntösről, egy csizmáról, három pár kapcáról, és higiéniai cikként két borotvapengéről. Nem volna meglepő, ha az ágya mellett valahol ott látnánk a tízforintos ezüst pecsétgyűrűjét is.

A konyha nem volt túlzottan fölszerelt. Egyrészt helyet adott a lakás harmadik lakójának, a mindenkori cselédnek (deszkaágy – öt forint), volt benne egy konyhai asztal, két fahalmoly, egy vizespad, két dézsa, négy kis- és nyolc nagytányér, két „Kuchenkasten”, valamint itt is egy falióra.¹⁷

Összegzés

A Hild Józsefet és Hildné Ritter Karolinát körülvevő tárgyi kultúra ismertetése során a leginkább szembeötlő az volt, hogy a leltárban föltüntetett tételek nagy része még nemzedékekkel későbbi háztartásokban is föllelhető tárgyakból állt. Ez a tárgyi kultúra a huszadik század elején születettek, sőt még az ő gyermekeik számára is eleven valóság volt. Sőt, megkockáztathatjuk, hogy a nyári lakban föllelt tárgyi összeállítás még ma is számos öregebb nyaralóban föllelhető volna. Hildék tárgyi kultúrájának városias elemei a ma ember számára elavultak, míg nyaralójuk bútorai között – főként közművesítetlen vidéken — ma is otthon érezhetnénk magunkat.

16 trumeau; alacsony, több ajtós szekrényke, felső részén fiókkal, esetleg tükörrel, gyakran helyezték ablakok közé.

17 TÁTRAI, *Lakásleltárak...*, 14. Egészében véve a leírást kritikusan szemlélő Tátrai Viktor – alapos elemzés mellett – hajlik arra, hogy a lakást multifunkcionális helyiségekből állónak lássa. A konyha esetében a Kuchenkasten azonosítása bizonytalan: lehet süteménytároló, de konyhai tárolószekrény is.

1855 elején Hild József fontosnak tartotta, hogy formailag is tehermentesítse vagyonát. Ekkor vétette le, feleségével együtt, a már rég elévült zálogbejegyzést Ferenc-hegyi nyaralójáról.¹⁸ A másik, csak Hild Józsefet mint építésszt személyesen terhelő adósságról az iratokban nem esett szó. Jobb motívum híján föltételezhetjük, hogy e lépés egy eladósodási kurzus bevezető lépése volt.

A terhek elég súlyosak lehettek, ugyanis 1856 folyamán Hild József célszerűségi szempontból preventív intézkedéseket tett egy bekövetkezhető csőd esetére.¹⁹ 1856. szeptember 12-én Pesten levél formájában tett nyilatkozatot feleségének.²⁰ A nejehez tegezve szóló levél szerint házasságkötésével hatalmas segítséghez jutott felesége szüleitől, akkor még élő anyósától, akik – túl azon, hogy esküvőjük alkalmával kétezert forintot adtak neki – segítségüket később is több esetben megismételték, a párnak házukban több évig lakást, és hosszabb ideig ellátást biztosítottak. Az ekként kapott hozományt, nem számítva most sem három szoba és a konyha berendezését, sem pedig az anyósának idő előtti elhalálása révén feleségének jutott öröksézt, hatezer forint értékben kell számításba vennie.

A csődkérelem mellékletei közül az első ötvennégy tételben mutatja ki Hild József közel ötvenháromezer forintos adósságát, de rögtön említsük meg, hogy ennek utolsó tétele feleségének hatezer forintnyira tett hozománya. Mivel a bíróság egyik föladata az ellenérdekűség felügyelete, ezt a tételt legalábbis időlegesen figyelmen kívül hagyhatjuk, marad tehát ötvenhárom tétel alapján negyvenhétézer forint. A követelések (vagyontárgyak) messze nem tettek ki ekkora összeget, de a csőd eljárás lényege, hogy ha az adós és hitelezői kiegyeznek, akkor az adós megszabadul terheitől, függetlenül attól, hitelezői mennyit veszítettek.

18 *Függelék 4.* A nyári lak berendezése.

19 Az 1856-ra vonatkozóan említett értékek kb. HUF 5250/konv. frt-ként számíthatók mai értékre.

20 „Liebes Weib! [...] ich finde mich gedrängt die folgende Erklärung zu geben, die nemlich[!] daß ich durch dich nicht nur eine gute brave Frau, eine sorgsame Mutter erhalten habe; welche die Leiden welche mich oft trafen mit liebvollen Resignation, mit ertrug, und trustend[!] an meiner Seite stand, sondern daß ich durch meine Vereheligung mit dir, auch eine mächtige Stütze an deiner damals noch lebenden Mutter, an deinen Eltern fand, die ausserdem, daß sie mir bald nach unserer Verheirathung zwei Tausend Gulden geben, ihre Hülfe, in öfters darauf folgenden Fällen wiederholten, uns in ihrem Haus durch mehrere Jahre Wohnung, und durch längere Zeit auch die Kost gaben, so daß ich das auf diese Weise erhaltene, ohne der Einrichtung von drey Zimmer und Küche, nebst dein, noch dem allzufrüh erfolgten Ableben deiner Mutter dir zugeflossenen Erbtheil, welche ich gleichfalls ins Geschäft verwendete – für Sechs Tausend Gulden CMz als zugebrachtes Heiratsgut annehmen muß.” BFL IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok); V.62/1856 (Hild József csődpere). A CMz (ConventionsMünze) a konvenció forint nevű érmepénz rövidítése.

Egy hungarus könyvtára²¹

1918-ban közreadott följegyzéseiben Thomas Mann a német viszonyokra tekintve úgy fogalmaz, hogy 1870-et követően „a német polgár kapitalista-imperialista burzsoává fejlődött, de nem is, hirtelen, mintegy Kirké varázspálcájának hatására azzá változott, elvesztette emberiségét és lelkeségét, burzsoává keményedett. A kemény polgár: ez a burzsoá. A szellemi polgár nincs többé.” Hogy mi is az, aminek elvesztésén kesereg, már előbb megfogalmazta: „A német polgáriasság, ez mindig német emberiség, szabadság és műveltség volt. A német polgár tulajdonképpen a német ember volt, [...]”, sőt: „a tény, amelyből kiindultunk, [...] az artisztikum és a polgáriasság keveredése Németországban legitim szellemi életforma, [...]”.²²

A Buddenbrook ház kiváló történelembölcseleti érzékkel rendelkező, de hivatásos történésznek mégsem minősíthető szerzője eme életforma elvesztését legkésőbb 1850-re datálja.²³ Hild József, vagy Josef Hild, bár nem Németországban, hanem Magyarországon élt, nemcsak német ajkú, hanem német műveltségű is volt. Csődje²⁴ alkalmat ad megvizsgálni, vajon Thomas Mann megállapításai vonatkozathatók-e egy hungarus német polgárra is.²⁵ Tény, hogy a csőd az imént végsőként megjelölt dátum után hat évvel történt, de ennek nincs igazán jelentősége. Pest ekkoriban ugyan nem magyar város még, de – utólag teljesen világosan – visszafordíthatatlanul azon az úton van, hogy a német világ szélén német jellegét elveszítse. Az azonban vizsgálható föltevésként megfogalmazható, hogy a honfitársaink által leginkább magyaroknak és művészeknek ismert Hild még megfelelt Thomas Mann leírásának. Bár művész is volt, de vállalkozóként lett vagyombukott.

A csődület folyamata során, Hild József vagyonát fölmérendő, (az előző fejezetben taglalt) ingóságai mellett leltár készült az építész-építőmester könyvtáráról is. Egy könyvtár tételeit böngészve, felvetődik a kérdés: vajon mire tanúbizonyosság

21 Az iratanyag Budapest Főváros Levéltárában a IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok); V.62/1856 (Hild József csődpere) jelzet alatt található meg. Az eredeti német nyelvű listák külön közleményben jelentek meg: HALMOS Károly, „Hild József vagyoni helyzete...”.

22 Thomas MANN, *Egy apolitikus ember elmékedései* (Budapest: Helikon, 2000), 122.

23 Uo., 121–122.

24 BFL IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok); V.62/1856 (Hild József csődpere). Bő fél évszázaddal ezelőtt így írtak az építészről: „... semmit sem tudunk a nagy munkásságú és jelentőségű Hild Józseféről, akitől eddig semminő személyes vonatkozású anyag nem került elő” (ZÁDOR Anna, *A magyar klasszicizmus építőmesterei*, kézirat (Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1953), 16). Azóta, az említett művészettörténészeknek köszönhetően a kutatási helyzet alapvetően megváltozott.

25 Meg lehetne, sőt kellene vizsgálni természetesen Hild hungarus és magyar öntudatának jellegzetességeit, történelmi tudatát, öntudatának és szakemberi habitusának kölcsönhatását. Kérdés az is, vajon Hild József németessége vajon nem osztrákság-e – a válaszokkal ez az írás adós marad.

könyvek egy jegyzéke? Tükrei-e a listázott művek tulajdonosuk tudásának – magyarul: vajon olvasta-e őket? Ha nem, akkor csupán egy vélelmezett közizlés magántérbe (a már említett mai Vigyázó Ferenc utca egyik bérlakásába) zárt lenyomatai. És még ha olvasta is őket, a leltárban szereplő művek vajon Hild állandó társainak tekinthetők-e, vagy pusztán a csőd pillanatának lenyomatát alkotják, s állományuk folytonos cserélgetések során változott? Az ilyen jellegű kérdésekre ez az írás meg sem kísérel válaszolni. Ehelyett statisztikákat közöl a könyvek különféle adatairól, úgy, hogy a (kicsiny) részben még be sem azonosított példányok nem is voltak e cikk szerzőinek kezében. Az esetleges még alaposabb vizsgálódások ezeket az előzetes eredményeket pontosíthatják, de teljesen érvényteleníteni nem fogják. Addig pedig szolgáljanak előzetes föltevésekként, kiindulópont gyanánt.²⁶

A Hild-lakásról tudható, hol voltak benne a könyvek, és az is, hogyan tárolták őket.²⁷ A lakásleltár legelső tétele egy tizenkét forintra (vagyis a leltár tételeihez viszonyítva eléggé magas összegre) értékelt politúrozott könyvszekrény (*Bücherkasten*), s emellett ugyanebben a szobában volt még egy ugyanekkora értékű *Aufsatzkasten*, továbbá egy feleakkora értékű iratszekrény (*Schriftkasten*) is. Az *Aufsatzkasten* kifejezés utalhatna esetleg arra, hogy abban tervek, vázlatok, vagy fogalmazványok vol-

26 Vállalkozásunk a szakirodalomban nem egyedülálló. Marótyz Katalin már végzett hasonló felmérést (MARÓTYZ Katalin, „Wéber Antal könyvtára. Adalékok a XIX. századi építészeti szakirodalom kutatásához”, *Építés-Építészettudomány* 34, 1–2. sz. (2006): 87–112.). Az írása 99–109. oldalain közölt lista 6562, 6574. tételei, illetve a 110–111. oldalakon közölt listából az *Allgemeine Bauzeitung* azonosíthatók be a Hild József-féle leltárban. Szintén Marótyz ismertette az építészeti szakirodalomra vonatkozó korábbi kutatásokat is. A képzőművészek (Benczúr Gyulával és Zala Györgyével) könyvtárával Szívós Erika foglalkozott. (Szívós Erika, *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918* (Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2009), 142–143.), s ugyancsak ő jelentetett meg egy közleményt e tárgyban, ahol teljes könyvlistát közölt (Szívós Erika, „Városvezető elit Pesten a XVIII–XIX. század fordulóján”, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 25 (1996): 9–24.). Hasonló áttekintést végzett Gyáni Gábor más területen (GYÁNI Gábor, „Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén”, *Történelmi Szemle* 41, 3–4. sz. (1999): 387–403.). Megemlítendő még Hudi József, Perényi Roland, illetve Vörös Károly hasonló tanulmányai (HUDI József, *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XX. századi Veszprém megyében* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat, 2009); PERÉNYI Roland, „Mit olvas a pesti polgár? Kísérlet a Janny család könyvtárának rekonstrukciójára”, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 33 (2007): 59–70; VÖRÖS Károly, „Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt. (Adalék reformkori általános műveltségünk történetéhez)”, *Magyar Könyvszemle* 71, 1–2. sz. (1955): 72–87.) Szabó G. Zoltán Kölcsey Ferenc könyvtáráról és olvasmányairól írt kisonográfát (SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2009), valamint Gángó Gábor nevéhez köthető az Eötvös József könyvtáráról szóló munka (GÁNGÓ Gábor, szerk., bev., *Eötvös Józsefkönyvtára* (Budapest: Argumentum, 1995). Végül, általában az olvasástörténet terén meg kell említeni Granasztói Olga munkásságát is (GRANASZTÓI Olga, „Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire”, *Korall* 12, 43. sz. (2011): 5–24.).

27 HALMOS Károly, „Hild József építész...”.

1. kép. Az Iparművészeti Múzeumban őrzött könyvszekrény

tak elhelyezve, de az a tény, hogy az iratszekrény a leltárban közvetlenül utána következik, inkább azt sejteti, hogy a leltározók az iratszekrény felső részét jelölhették e szóval. A könyvszekrény méretére, kivitelére nincs utalás, csak elképzelni tudjuk.

Bár a könyvszekrények felépítése, mérete és díszítése alkalmasint igen különböző lehetett, akadhatott olyan darab is, amelynek alsó részén fiókok voltak, közös vonásuknak csupán a ruhásszekrényekhez képest rövidebb mélység és a könyveket védő üvegezett ajtószárnyak tekinthetők. Mindezt szem előtt tartva, nagyságrendi megközelítésnek jó lehet egy, az Iparművészeti Múzeumban őrzött könyvszekrény-példány (1 kép).²⁸ A 19. század közepének polgári lakásaiban ehhez hasonló szekrények szolgálhattak könyvtárolás céljára. (A jelentősebb méretű magánkönyvtárak kötetei számára általában beépített könyvszekrényeket készítettek.)

A példának felhozott szekrény nyolc megtámasztási ponton áll, háromosztatú darab, a Felvidéken készülhetett 1830 körül. A középső rész kétszárnyas, az oldalsók egyszárnyas üvegezett ajtóval záródnak. Méretét tekintve, magassága kevéssel több, mint kétszázhusz centiméter, szélessége majdnem két és fél méter, mélysége kevéssel több,

²⁸ Négyajtós könyvszekrény az Iparművészeti Múzeum gyűjteményéből. Leltári szám: 62.1299.1

mint negyven centiméter – befogadóképessége tehát közel két és fél köbméter.²⁹ A föl-tételezett méretek esetében öt polc lehetett osztásonként, tehát összesen tizenkét folyóméter polchosszúsággal számolhatunk. Polcméterenként – nagyon megengedőleg – negyven kötetel kalkulálva a szekrényben négyszázötven könyv férhetett el. Ekkora mennyiségű kiadvány esetében arra kell gondolnunk, hogy a könyvek nem csak a könyvszekrényt, hanem talán a már említett felső szekrényt is elfoglalták.

A Hild József könyvtáráról felvett leltár több elemzési lehetőséget is kínál, azonban mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a könyvtár sok tétele leginkább az építészettörténettel foglalkozó szakemberek érdeklődésére tarthatnak számot, aminek oka az e tudományággal foglalkozók speciális ismeretanyaga. Az építészettörténeti munkák kapcsán felvetődő kérdések messze vezethetnek Hild munkásságának kutatásában. Mi ezúttal csak a csődeljárás során készült leltár elsődleges áttekintésére, és a leltárban szereplő tételek minél pontosabb azonosítására vállalkoztunk.³⁰

Mielőtt bármit is elemeznénk, föl kell vetni a kérdést, vajon kinek a gyűjtését képviselik ezek a kötetek. Egy könyvtár gyakran nemzedékeken átívelő gyűjtemény. Hild József apja, Hild János, a József nádor-féle városrendezési tervnek – legalábbis – megrajzolója, és a Neugebäude építőmestere volt. A korai könyvek származhattak akár az ő könyvtárából is. Ez, mint látni fogjuk, befolyásolhatta a könyvtár téma szerinti összetételét.³¹

Első lépésként a leltárban szereplő könyvek lehető legpontosabb meghatározása volt a cél. Ez nem egyszerű feladat, hiszen a felvételt készítő személy vagy személyek nem könyvészeti igényű adatrögzítést végeztek. Ennek megfelelően, amikor a szerzőt feltüntették, csak a vezetéknevét adták meg, valamint a könyvcímeket illetően is a címek érthető rövidítésére törekedtek. Emellett a tételek jó részében felírták a kiadás helyét, és – már kevesebb alkalommal – a kiadás évét. A konkordancia elkészítése során kiderült, hogy több tételt nem beazonosítani, legföljebb „behasonlítani” tudunk. Megoldásként a megfeleltetni kívánt könyveket három nagyobb csoportra osztottuk.

Az első nagyobb egységbe, a teljes mértékben azonosított (I jelű) tételek közé azok a művek kerültek, melyeknek a szerzőjét és címét is sikerült meghatározni, illetve az eredeti leltárban szereplő kiadási év és hely is megegyezett. A második nagyobb kategóriába, a valószínűséggel azonosítottak (S jelűek) közé azok a tételek tartoznak, amelyeknek a szerzőjét és címét is megtaláltuk, de a műnek nem azt a kiadását, amelyik a leltárban szerepel. Eleve félig meghatározottnak kellett tekintünk azokat a műveket, amelyeknek nem volt megadva a megjelenési évszáma.

29 A 2011. április 27-én kelt elektronikus levelében nyújtott felvilágosítást és tájékoztatást Semsey Balázs művészettörténésznek, a múzeum bútorgyűjteménye vezetőjének köszönjük.

30 Lásd *Függelék 1.* táblázat. A Hild József csődperéből ránk maradt könyvjegyzék tételeinek azonosítása.

31 Kemény Mária szóbeli felvilágosítása.

A harmadik nagy csoportba (N jelűek) azok kerültek, amelyeknek az azonosítása a kézirat lezárásáig nem vezetett eredményre.

A teljes konkordanciára érvényes, hogy az egyes tételeket megkíséreltük minél pontosabban leírni, rövidítéseiket feloldani. A könnyebb tájékozódás és keresés érdekében egyes művek leírása után zárójelben a Halmos Károly által – Hild József könyvtáráról már – korábban közölt leltár sorszámát találhatók.³²

A leltározók a könyvtárat kétszázhatvankét tételben vették föl. Ez nem felel meg a művek számának, mert pár tétel több művet is tartalmaz, és a végén szerepel egy „vegyes” tétel, mely különböző töredékeket foglal magába (ezeket papíráron értékelték). Hild József könyvtárában a bő kétszázhatvan tétel mintegy ötszázötven kötetet, bő ezerharminc füzetet, és négyszáz szállítmányt („Lieferung”) tartalmazott.³³ A következő statisztikában már nem ez a szám fog szerepelni, mert az azonosítás során a tételeket megbontottuk – vagy az előbb említett ok miatt, vagy azért, mert a több kötetes műveket sikerült kötetenként azonosítani. A megbontott tételeket egyedileg egy segédkód segítségével azonosítottuk. Ha egy több kötetes tételt kötetenként azonosítottunk, akkor a kötetek sorszámot kaptak (például: 194.1, 194.2), ha inhomogén tételt bontottunk több felé, akkor azt betűvel jelöltük (például: 204.a, 204.b). Előfordulhat, hogy egy tételt kétféleképpen is meg kellett bontani, ekkor másodlagos kódként egy betű-szám kombináció jelenik meg (például: 223.1a, 223.1b).

A könyvtár leltár szerinti értéke kilencszázkilenc forintra rúgott. Ehhez képest Hild József teljes vagyona – ami lakásának berendezéséből (körülbelül ezer forint), a Dohány utcai zsinagóga építésénél fölhalmozott anyagokból és eszközökből (közel ötezer forint), a Ferenc-hegyi nyaraló ingó és ingatlan értékének a feléből (háromezer-hétszáz forint) tevődött össze – összesen kereken tízezer-hatszáz forint volt. A könyvtár értéke tehát az összes többi vagyon tized része, ami tekintélyes összegnek mondható. A tételek között csak néhány szerepel a legkisebb, három krajcáros értékkel, a legnagyobb értékű a 139. tétel, vagyis egy 1824. évi kiadású, Európa legfőbb templomait bemutató könyv, amelyet 55 forintra taksáltak (139. tétel).³⁴ A leltár modális értéke a tételenkénti egy, a tételek sokaságát felező mediánérték két, az átlagos tételenkénti érték durván három és fél forint volt.³⁵

32 HALMOS, „Hild József vagyoni...”, 179–192.

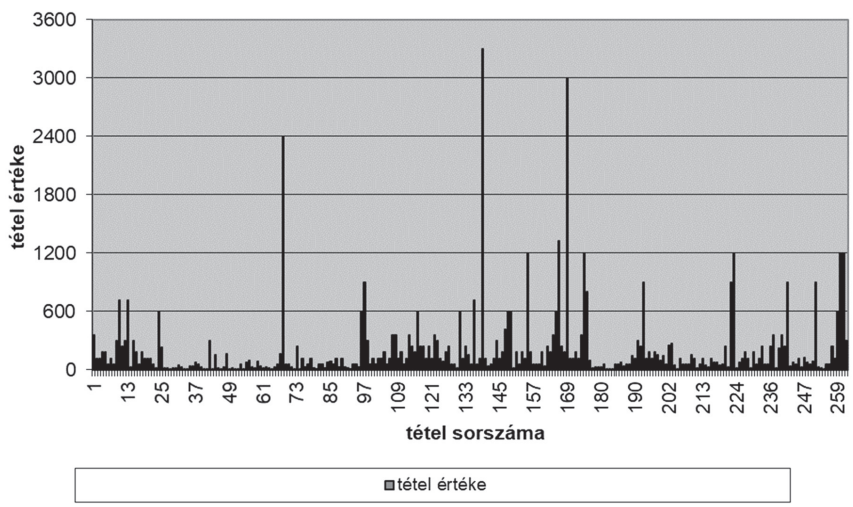
33 A „Lieferung” kifejezés a korabeli könyvkiadási szokások alapján azokat a műveket jelentheti, melyek időben elnyújtva, több részletben (néhány ívenként) jelentek meg, és megrendelőjük még nem köttette be őket. A „szállítmány” ebben az értelemben a Magyar Könyvészetben és Szinnyei életrajzi lexikonjában is felbukkan.

34 A teljes címléírást lásd *Giornale Arcadico di scienze, lettere, ed arti* 22 (1824): 374.

35 Az átlag ún. számított középérték. A módusz és a medián ún. helyzeti középérték. A módusz egy sokaság (pl. egy tanosztály) egy adott ismérvének (pl. testmagasság) leggyakoribb értékét jelenti. A medián az az érték, amelyiknél a sokaság elemeihez tartozó ismérvértékek közül ugyanannyi nagyobb, mint amennyi kisebb. Fölmerülhet, mennyi lehet a könyvtár mai értéke. Kísérletkép-

Tekintsük át, miként oszlanak meg a könyvtár tételei értékük szerint, illetve azt is, miként oszlanak meg az értékesnek tekinthető könyvek a lista sorrendjében (1. és 2. ábra). A tételek érték szerinti megoszlásából az értékbecslők moduláris gondolkodása látszik. A két messze kiugró tételérték az egy-, illetve a kétforintos. A következő csoport a grafikon osztásközei miatt nem kiugró egyharmad forintos (húsz krajcáros), illetve a három forintos értékeké.

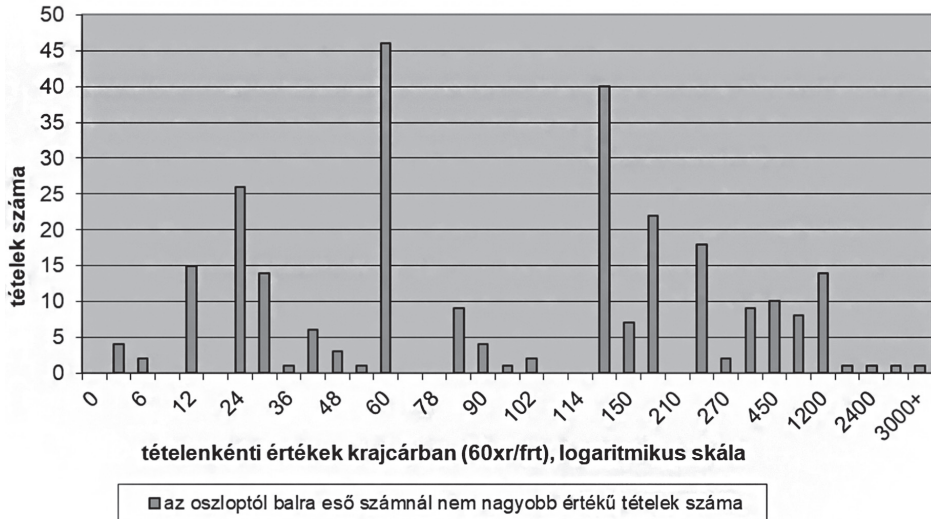
1. ábra. A tételek értéke a leltári sorszám szerint

Forrás: Büchern und Drucksorten des Baumeisters Joseph Hild. In BFL IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok); V.62/1856 (Hild József csődpere). Saját szerkesztésünk.

pen a világhálón megkíséreltünk beazonosítani pár, az antikvár kereskedelemben kapható tételt. A tizenkét tétel hajdani összértéke közel hétezer-hétszáz euró volt, jelenlegi antikvár áruk pedig bő tizenhatezer-hétszáz euró. Az eredményt azonban nem szabad általánosítani, mert a hajdani és a mai árak között gyakorlatilag nincsen összefüggés.

2. ábra. A könyvleltári tételek érték szerinti megoszlása

Forrás: Büchern und Drucksorten des Baumeisters Joseph Hild. In BFL IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok); V.62/1856 (Hild József csődpere). Saját szerkesztésünk.

Miként említettük, a könyveknek csupán a jegyzékét ismerjük, közülük egyet sem foghattunk kézbe, így tartalmukra is csupán a címük, a világhálón közzétett részleteik, esetleg egészük alapján következtethetünk.³⁶ A könyvtár tartalmát hat nagyobb egység alá osztottuk: építészeti, művészeti, mérnöki, irodalmi-kulturális művek, közismereti kiadványok (nyelvkönyvek, lexikonok) és jogi könyvek. Fontos jelezni, hogy az összes tételt – kivéve a 263-ast, amelyben a töredékek szerepelnek – beillesztettük valamely csoportba, s a későbbiekben az így kialakított együtteseket egyesével fogjuk vizsgálni. A leltár tematikus és egységek (kötet/füzet/szállítmány) szerinti bontásban a következő táblázatban látható módon oszlik meg:

36 A leltárban való könnyebb visszakereshetőséget elősegítve a későbbiekben zárójelben közöljük a tételek számát.

1. táblázat. Hild József könyvtárának megoszlása a művek témája és egységének minősítése szerint

	építészeti	művészeti	műszaki	műveltségi	közismereti	közéleti	összesen
azonosított résztétel	98	25	48	95	17	7	290
kötet	112	26	59	331	8	8	544
füzet	172	40	86	378	206	80	962
szállítmány	240	65	14	59	24	0	402
összesen	524	131	159	768	238	88	1908

Forrás: Büchern und Drucksorten des Baumeisters Joseph Hild. In BFL IV. 1342. f. (Pesti Országos Törvényszék – Csódiratok); V.62/1856 (Hild József csódpere). Saját szerkesztés.

Sorra véve az egyes tematikus csoportokat, Hild József könyvtára építészeti jellegű tételeinek legnagyobb része német nyelvű volt, a 98 tétel közül 81, míg olasz és francia nyelvű irodalomból hetet, illetve hatot találhatunk, mellettük még képviselteti magát két magyar és egy angol nyelvű kiadvány is.

A leltár készítői a 98 tételből 23-hoz nem jegyezték fel szerzőt, a fennmaradó tételek között viszont néhány szerző neve többször is felbukkan. Ilyenek: Boisserée (106. és 114. tétel), Eisenlohr (156. és 168. tétel),³⁷ Heideloff (88. és 89. tétel), Holz (143. és 163. tétel), Hübsch (61. és 127. tétel), Romberg (25., 99., 154. és 261. tétel),³⁸ Semper (43., 64. és 115. tétel). Megjegyzendő, Romberg két, Semper esetében egy tételt a címe alapján minősítve nem az építészeti művekhez, hanem a művészet(történet)iekhez, illetve a műszakikhoz soroltunk. Feltűnik még Quast két ugyanolyan című munkával, a *Das Erechteion zu Athennel* (34. és 122. tétel), melyeknél a kiadás helye és ideje is megegyezik, ugyanakkor a leltározók az egyik értékét 10, míg a másikat 360 krajcárra becsülték.³⁹

Ha az építészeti tételek csoportjában a művek kiadási helyét vizsgáljuk, akkor a tételek egynegyede két városban, Lipcsében és Berlinben látott napvilágot (62, illetve 23 eset), e két helységen kívül még Stuttgart és Bécs fordul elő gyakrabban (18, illetve 16 eset).⁴⁰ Az adatok a 19. század első felének fontosabb kiadói centrumait emelik ki.

37 Utóbbin szerkesztőként.

38 Második és harmadik esetben szerkesztőként, utolsó esetben folyóiratszerkesztőként.

39 Mivel a mű egykötetes, még csak azt sem gondolhatjuk, hogy az egyik kötet külön kallódott volna. A leltárban mindkét tétel potsdami kiadási hellyel szerepel. Az egyik világhálós gyűjtemény (<http://www.worldcat.org>) által nyilvántartott példányok nagyobb része berlini kiadású, csak egy „Neueste Ausgabe” potsdami, de ugyanabból az évből származnak.

40 Természetesen a gyakoriság számbavételi egységtől is függ, és ekként megtévesztő lehet: a könyvtárban Försternek az egész birodalomban meghatározó *Allgemeine Bauzeitung* jából 46 fü-

A kiadás évét a 98 tételből háromnál nem adták meg, a legkorábbi munka Sturm *Architectje* (19. tétel), amely 1719-ből származik, ugyancsak 18. századi Milizia: *Memoria degli Architetti* (22. tétel) és Scamozzi: *Le fabbriche e disegni di A. Palladio* (12. tétel) című írása. Pusztán nyolc tétel kiadási éve előzi meg az 1830. esztendő. Megjegyzendő, a kiadási év csak és kizárólag azt a dátumot rögzíti, hogy melyik esztendő előtt nem vásárolhatta meg az adott munkát az építész. Míg az 1830–1839 közötti időszakból már huszonegy munka való, addig az 1840–1849-ből már negyven. Az 1850 és a csőd eljárás megkezdése előtt eltelt időből csak kilenc. Az 1841–1853 között megjelent *Rombergs Zeitschrift für Baukunst* című periodikát nem vettük számításba.

Az 1830 előtt kiadott művek becsértékének az összege 510 krajcár,⁴¹ ez kötetenként átlagosan 60 krajcárt (azaz egy forintot) jelent. Az 1830-tól 1839-ig megjelent tételek a leltározók szerint összesen 2214, kötetenként 138, füzetenként 2 krajcárt kóståltak. Az 1840–1849-es időszakban ugyanezek az értékek érdekesen változtak, hiszen a tételek összege 7064 krajcárra nőtt, ugyanakkor a kötetenkénti átlaguk csak négy krajcárral emelkedett 142-re, viszont a füzetek átlagértéke 15 krajcárral lett magasabb, 17 krajcár. Az 1850-es évek nagyjából fél évtizedében összesen 4690 krajcárnyinak tekintették a tételeket, kötetenként 212 és füzetek szerint 69 krajcár átlagárral.

Az adatok síkján az rajzolódik ki, hogy Hild mester az évek múlásával egyre értékesebb munkákat vásárolt. Ezt némiképp alátámasztja az 1840-es évekig mennyiségileg is felívelő tendencia, mely az 1850-es évekre jelentősen csökkent – ebben romló anyagi helyzetének megnyilvánulását is feltételezhetjük.⁴²

A második nagy tematikus egység a művészeti kiadványoké. Ezen művek négyötöde német nyelvű, mellette négy francia és egy angol munka található. A 25 tételből hat esetében nem írtak fel szerzőt, míg a szerzővel ellátott művek közül kettőnek (37. és 256. tételek) az írója azonos: Johann Caspar Füssli, kettőnek (1. és 262. tételek) a témája és alkotópárosa is megegyezik: Louis Barré és id. Henri Roux. A legtöbb munkát ebben a csoportban is Lipcsében jelentették meg, de itt a következő két város, München és Párizs három-három tétellel követi, azaz a kiadási helyek számaránya kisebb szórást mutat az előző egységhez képest. A 25 tételből 12-ről nem jegyez-

---

zet található. Tehát füzetenkénti számbavétel esetén ez a nagyon meghatározó folyóirat Bécs jelentőségét a helyére tenné. Kemény Mária felvilágosítása szerint a Förster-féle folyóirat legalább annyira fontos volt, mint a szerzőknél említett Romberg-féle, és a könyvtár naprakész voltáról tanúskodik.

41 Mivel a korabeli pénzváltószám a hatvan volt, az egyszerűség kedvéért az adatokat krajcárra számítottuk át.

42 A tendenciát megerősíti, hogy a csőd pillanatában Hild József még 75 forinttal (tehát a könyvtár becsértékének majdnem 10 %-ával) tartozott könyvkereskedőknek. Vö. HALMOS, „Hild József vagyoni...”, 163. 49. sor.

ték fel a megjelenésének idejét, míg a maradék 13-ról ugyanaz mondható el, mint az építészeti csoportról: az 1830 előtti években megjelentek mennyisége nem számottevő, majd az 1830-as évektől emelkedett számuk, míg 1850 után csökkenő tendenciát mutatott. A tételek becsértékét tekintve e témakörben az építészeti tételekkel ellentétes a megjelenési idő szerinti megoszlás: az 1830 előtti kiadású, Charles-François Mazois-nak tulajdonítható, *Les ruines de Pompéi* című művet (260.1, 260.2) 1200 krajcárra tartották, majd a következő évtizedekben kiadott könyvek kötetenkénti átlagos becsértéke meredeken csökkent, és ugyanez jellemző a füzetenkénti átlagra is.

Harmadikként nézzük meg a műszaki-mérnöki jellegű munkák csoportját, melyek közül 45 német nyelvű, és feltűnik két angol és egy francia mű is. Csupán két tétel szerzőjét nem ismerjük. Két szerző szerepel két írásával a jegyzékben, Hartmann (23. és 58. tétel), illetve Weißbach (24. és 69. tétel). Ebben a kategóriában a leggyakoribb auktor Salomon Sachs a maga öt különböző tételével (29., 30., 41., 42. és 47. tétel). Neve is több változatban fordult elő, és műveit is csak kizárásos alapon tudtuk azonosítani. A 42. tétel megfogalmazása colligatumra utal. Salomon Sachs művei⁴³ alapján egy lehetséges feloldás: a könyvleltár 29. tétele egy 8+1 tagú sorozat része,⁴⁴ és a colligatum e sorozat más részeit tartalmazhatja.

A kiadás helyét illetően a mérnöki jellegű munkák csoportjában megtörik Lipcse dominanciája, ugyanis itt Berlin lép az első helyre 13 tétellel, míg Lipcse a második, a maga hat előfordulásával. 12 tétel kiadásának nem ismerjük az idejét. Az ismert kiadási évek statisztikája nem olyan rendhagyó, mint a helyeké: a legtöbb munka ebben az egységben is az 1840–1849 közötti időszakban jelent meg. Az 1850-es évektől kevesebb a mű, de a korábban tárgyalt csoportokkal ellentétben nagyobb az 1830 előtt kiadott könyvek aránya. A becsérték arányait tekintve az 1830 előtti kötetek 633 krajcárt értek, kötetenként 60 krajcáros átlaggal, míg az 1830-as években kiadott műveket csak 288 krajcárnyira taksálták, egyes köteteit pedig átlagban 28 krajcárra. Az 1840-es évekből származó példányok a leltározók szerint 739 krajcár értékűek, 44 krajcárnyi kötetenkénti átlaggal. A század közepén napvilágot látott könyveket összesen 800 krajcárra, kötetenként pedig átlagosan 100 krajcárra becsülték.

Negyedik csoportunk az irodalmi-kulturális tartalmú műveké. Bár a leltár felvételében nem látszik rendszer, sem érték, sem betűrend, sem téma szerint, figyelemre méltó, hogy a kulturális témacsoportba sorolt művek a leltár második felében sűrűsödnek. Az első másfélszáz tétel közül csak kilenc sorolódott e témába. Feltűnő,

43 *Online-Katalog des Südwestdeutschen Bibliotheksverbundes. Bibliothek-Service Zentrum Baden-Württemberg*, hozzáférés: 2024.12.02, <http://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/SET=12/TTL=1/REL?PPN=165899182&NOABS=Y&MATC=>.

44 *Online-Katalog des Südwestdeutschen Bibliotheksverbundes. Bibliothek-Service Zentrum Baden-Württemberg*, hozzáférés: 2024.12.02, http://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/SET=12/TTL=1/SHW?FRST=1/PRS=HOL&MPSORT=A&MPSORT_PPN=053334426&INDEXSET=1&ADI_LND=.

hogy a Napóleonnal kapcsolatos művek egymás mellé kerültek, a 210–220. sorszámú tételek közé.

A 176. tétel Goethe műveinek két sorozatára tagolódik: *Göthes sämtliche Werke* és *Göthes nachgelassene Werke* címűekre (176.1. és 176.2. tétel). A 183. tétel már három írást takar, viszont ezeknek csak a szerzőit közli a leltár: Bürger, Matthissen és Tiedge (183./a., 183./b. és 183./c. tétel). (Ezek közül csak Tiedge művét véljük beazonosíthatónak, azt is csak azért, mert a használt források szerint csak egyetlen, a névéhez fűződő kiadványnak van harmadik és negyedik kötete.) A 223. tétel szintén megosztott, ebben az esetben mind a szerző, mind a cím ugyanaz, Payne: *Paynes Universum*. Nagy valószínűséggel azért jegyezték fel külön-külön altételnak, mert a 223./1. tétel 8 kötetet tartalmazott, míg a 223./2. tétel 96 füzetet. A 83 tételsorból 79 mű német nyelvű, hat francia és egy angol. Huszonhárom írás szerzőjét nem vették fel a leltárba. Az alkotóval rendelkező tételek közül Goethe jegyzett egyedül három munkát: ezek a Faust (242), az – a leltározók eredeti leírásában – *Göthes sämtliche Werke* (176.1) és a *Göthes nachgelassene Werke* (176.2). Rajta kívül kettőt a már említett Payne-től (223.1, 223.2. tétel) és Suetól (183. és 185. tétel).

A kiadási helyet vizsgálva ismét vezet Lipcse huszonnégy tétellel, a következő a sorban Stuttgart tizenkét, a harmadik Bécs hét tétellel. Annak ellenére, hogy ebben a kategóriában a tételek közel felének nem ismerjük a kiadási évét, mégis kirajzolódik az a tendencia, amely az eddigi csoportokra is jellemző volt, azaz az 1840-es évekig emelkedett az adott periódusban kiadott művek száma, melyek a 1840-es években érték el a maximumot, majd 1850 után erőteljes csökkenés tapasztalható. Az 1830 előtt megjelent tételek becsértéknek összege 190 krajcár, kötetenként 36 krajcár átlagárral. Az 1830-as években kiadott művek becslése – ahogyan várható – magasabb összeget ad, 444 krajcárt, melyek kötetek szerinti átlaga 45 krajcár. Az 1840–1849 közötti időszakban publikált tételek becsértéknek összege 4008 krajcár – egy kötet átlagára 62, míg egy füzeté 11 krajcár. Az 1850-et követő időszakban a kilenc tétel becsösszege 556 krajcár, kötetenként 33, füzetenként 8 krajcárra becsülve.

A közismereti művek (kézikönyvek, nyelvkönyvek, lexikonok) tematikus egységében a 204. tétel két altételt tartalmaz, a nagy német rivális társalgási enciklopédiákat, a Meyers és a Brockhaus-félét. Kilenc tétel német, míg egy (39. tétel) magyar nyelvű. A kiadás helyét illetően négy mű Lipcsében, kettő Pesten és egy Stuttgartban jelent meg. A kiadás idejét csupán két tételnél jegyezték fel. Ennek a tematikus együttesnek az összértéke 1514 krajcárra adódik, a kötetek ára átlagosan 23, a füzeteké négy krajcárra, s mintha ezek az értékek is megerősítenék azt a feltételezést, hogy ezek a munkák nem számítottak ritkaságnak a könyvpiacra, valamint kiállításuk minősége sem lehetett átlagon felüli. S mivel ezek a társalgási lexikonok már a soka-dik kiadásukat érték meg, ezért fordulhatott elő, hogy a leltározó a megjelenés idejét nem tartotta fontosnak feltüntetni.

Érdekes megemlíteni, hogy ebben a csoportban egy tétel (241.2) önmagában 900 krajcárt ért, viszont az is igaz, hogy 157 kötetet számlált. Miként az a korban szokásos volt, a lexikonok füzeteként jelentek meg. Így fordulhatott elő, hogy Hild József könyvtárában *Brockhaus Conversations-Lexikon der Gegenwart*jának közel százhatvan füzete volt föllelhető (241.2a–241.e). A korabeli liberalizmus alapműveként számon tartott *Staatslexikon* kiegészítő kötete(i) nyolcvan füzettel szerepel(nek) a leltárban (251.1, 251.2). Ezek a művek kevésbé közismereti, mint inkább közéleti enciklopédiáknak tekinthetők. Az igazi közismereti enciklopédiák közül a Meyersből bő húsz, a Brockhausból öt füzetnyi volt a könyvtárban. Ezek nyilvánvalóan töredékek, miként töredék lehet a Wigand-féle *Conversations-Lexicon* huszonnégy szállítmánya is (258. tétel), hiszen ezeknek az enciklopédiáknak egy-egy kötete is nyolcszáz oldal körül van. A legkevésbé töredékesnek Wolff közismereti enciklopédiája (257. tétel) látszik. Ez a mű jóval kisebb terjedelmű, mint a nagy közismereti enciklopédiák, föltehetőleg a vékonyabb pénzű, vagy a nagy enciklopédiák megjelenését kívárni nem akaró, türelmetlenebb olvasókra számított. Ez a lexikon nem füzetes, hanem kötetes formában volt meg a könyvtárban. Háztartásvezetési lexikon lehetett az *Illustriertes Familienlexikon*ként fölvev 23 füzet (205. tétel). A világhálós keresés a hét kötetben kb. 5600 oldalas Brockhaus *Illustriertes Haus- und Familienlexikon. Ein Handbuch für das praktische Leben*jét kínálja, de az R. Arendt szerkesztette mű csak 1860-ban jelent meg.⁴⁵

A lexikonok mellett említjük a szótárakat és nyelvtanokat. Hild rendelkezett a később Ballagi néven ismertté vált Bloch Móric *Német magyar kiegészítő szótár*ával (39. tétel), s mellette Toepler német nyelvű magyar nyelvtanával (45. tétel). Az építőmester emellett az olasz nyelv iránt mutatott érdeklődést, a könyvtárban föllelhető egy Tauchnitz-féle olasz-német iskolai és úti zsebszótár (50. tétel), illetve egy, Annibale Fiori által írt olasz-német társalgási kézikönyv (33. tétel).⁴⁶

Az utolsó csoportban a jogi-közéleti jellegű irodalom kapott helyet, amely a legkisebb egysége a könyvtári leltárnak. A művek 1835–1853 között jelentek meg, csak a felüknek ismerjük a szerzőjét, kettő Bécsben látott napvilágot, becsértékük összege 1110 krajcár, kötetenkénti átlagértékük 70, füzetenkénti 11 krajcár.

Végezetül ki kell térni a sorozatok kérdésére: már említettük, hogy az egyes tételek nem mindig köteteket, hanem adott esetben sorozatokat jelentenek. Az egyik legnépesebb könyvsorozat a leltárban nem részletezett *Familienbibliothek* volt, bő ötven kötettel. Ez talán a Lipcsében megjelent *Familienbibliothek der deutschen*

45 A Brockhaus kiadó megkeresésemre illetéktelennek mondta magát. A tételt nem azonosítottnak tekintjük.

46 Hild 1816-ban járt Rómában. RADOS Jenő, *Hild József Pest nagy építőjének életműve* (Budapest: Akadémiai, 1958), 12; 220.

Classiker című sorozatnak felelhet meg. Negyven „részt” tettek ki Boz, azaz Charles Dickens, és ugyanennyi kötetet Johann Wolfgang Goethe összegyűjtött művei, mindkettő stuttgarti kiadás, 1841-ből, illetve 1840-ből (203., illetve 176.a tételek). Ha azonban a Goethe-összeshez hozzászámítjuk a hátrahagyott művek öt kötetét (176.b tétel), valamint az Eduard Boas neve alatt összegyűjtött további három kötetnyi hátrahagyott művet (244.1, 244.2, 244.3 tételek), s ráadásul a külön tételként fölvelt Faust-ot (242. tétel), akkor Hild József könyvespolcain Goethe volt leginkább jelen. Súlyát még tovább növeli, hogy hétkötetes műként állt a polcon a Goethe-galéria, a művekhez készített acélmetszetek sorozata (255. tétel). Túl azon, hogy Hild szerethette Goethe műveit, nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a Goethe-túltenegés valamilyen előfizetési akció eredménye lehetett. A weimari kettős másik tagja, Friedrich Schiller összegyűjtött művei (*Sämmtliche Werke*, 190. tétel) is megvoltak a könyvtárban, a tizenkét kötetes sorozat harmada azonban hiányzott. Két német nyelvű sorozattal volt jelen a könyvtárban Eugène Sue (183. és 185. tétel), eggyel Lord Byron, utóbbi összes műveivel (216. tétel). Maradva a szépirodalomnál, tíz-tíz kötetet tettek ki Voltaire válogatott művei (franciául, 181. tétel), illetve az *Ezeregy éjszaka meséi* (németül, 184. tétel), hatot Molière művei (franciául, 180. tétel). Érdekes, hogy Shakespeare művei hiányoztak a polcokról. Volt rajtuk viszont három kötet a ma már kevésbé ismert 18. századi N. Boileau Despreaux-tól.

További terjedelmes sorozat volt a könyvtárban a tizenöt kötetes *Das goldene Buch* (235. tétel) – a sorozatot nem sikerült azonosítani, de az ilyen jellegű címek mindmáig a (marketing-nyelven szólva) „palifogó” kiadói termékeket jellemzik. A családi folyóiratokat képviselhette az Albert Henry Payne kiadta *Payne’s Universum or Pictorial World* (223.1 tétel). Ebben az esetben a kötet nyilván a folyóirat évfolyamaira vonatkozik. Ugyanebből a folyóiratból volt Hildnek még 96 füzete is (223.2 tétel). A sokkötetes művek között a történelmet például Alison, Gibbon és Macaulay német nyelvű művei (197., 227., 186. tételek) képviselték.

A sorozatok nem csak szépirodalmi tárgyúak voltak. A már említett – összeségében legnagyobb értékű – 139. tétel tizenegy fasciculusból állt. Evvel együtt is, az építészeti és mérnöki munkák java részt legföljebb néhány kötetesek voltak, és fordítva is igaz: az egy-két kötetes tételek java részét az építészeti-mérnöki munkák tették ki.

Összegzés

Mintha Hild Józsefnek két könyvtára lett volna, egy olcsó és egy drága tételekből álló. Ennek a jelenségnek egyik kézenfekvő értelmezése volna, ha föltételeznők, hogy az olcsó tételek gyakorlati, míg az értékesebbek reprezentációs célokat szolgáltak volna. Ebben az esetben az értékes könyveknek lehetőleg egy, bemutatható helyen kellett volna gyűlniük. A 2. ábrán látszik, hogy még a legdrágább, negyven forint fölötti tételek is elszórva helyezkednek el, a tíz-húsz forintosokról már nem is beszélve. Egy érvvel több amellet, hogy Hild igazi könyvbarát volt.

Visszatérve e rövid ismertetés bevezetéséhez: könyvei tükrében a szokásos magyar osztályozás szerint hungarus Hild József (a Thomas Mann-féle értelemben) német polgár volt. Ez a két tény megfér egymás mellett. Az egyik politikai, a másik kulturális meghatározás. Tény, hogy Lübeck, az író nagyregénye alapján a növekedésben lemaradó és a nemzetépítés folyamatában vereséget szenvedő városka volt. Tény, hogy Pesten ebben az időben már fölsejlettek a későbbi viharos fejlődés jelei, és a város a korabeli korszerű nacionalizmus központja lett. A kulturális meghatározottságok azonban nem időpillanatok, hanem korábbi hosszú tartamok szerint vizsgálандók. E tekintetben pedig az előny a német városkánál maradt.⁴⁷

* * *

Ezek után pedig áttérünk főtémánkra, a vagyombukott könyvkereskedőkre és arra, mit is olvashatunk ki abból, hogy mi van és mi nincs a csődleltárunkban.

47 Pest ugyan az ország egyik központi helye volt, de többször elpusztult. Területén a gótika, a reneszánsz és a barokk építészet nyomai alig találhatóak meg. Lübeck az északi téglagótika egyik szép példája, nemzeti egyesítést megelőző fél évezredben stabilan több tízezres város, egy ideig városállam, a balti kereskedelem egyik központja volt.

A KÖNYVKERESKEDELEM ALVILÁGA: ZWEYBRÜCK FÜLÖP ÉS PLAN MÓR CSŐDJE

A következőkben a fejezet címében említett könyvkereskedők vagyonegytelárát vizsgáljuk meg. Nem tudjuk közölni a több mint 1600 tételből (és tételenként sokszor meghatározhatatlan számú könyvről szóló) listát. Sőt, ahhoz, hogy magához a leltárig eljussunk, rögtön kezdettől kerülőket kell tennünk.

Ponyvára vetett tudomány: Mi volt inkurrens könyv 1869-ben?

Mielőtt belekezdenénk, tisztázni kell az inkurrencia fogalmát. Inkurrens az, ami nem keresett, nem eladható. Azért nem ezeket a szavakat használtuk, mert azt szeretnénk volna érzékeltetni, hogy itt nem valami időleges fogyasztói érdektelenségről van szó, hanem arról, hogy bizonyos könyvek és sajtótermékek egyszerűen csak a tároló helyet foglalják, anélkül, hogy bárki hasznára volnának. Eladhatatlanok, tárolásuk költség. A megoldás, hogy megszabadulnak tőlük. Lényegében visszaválóznak azzá, ahonnan vétettek, papírrá, s könnyen lehet, hogy csomagoló-, illetve tüzelőanyagként, esetleg papírpépként végezték az emberi civilizáció keretében befutott pályájukat.

Elemzendő forrásunk tehát pusztulásra szánt, értéküket veszített könyvek tulajdonképpen azonosíthatatlan listája. Ezekre önmagukért természetesen nem érdemes időt fecsérelni. Ám, ami a listában van, abból megválaszolható az is, hogy mi nincsen, pontosabban mi lehetett kevésbé benne.¹ És ez már vizsgálatra érdemes,

¹ Ha pontosak akarunk lenni, akkor azt kell mondanunk, hogy vannak levéltári leleteink, melyek kérdéseink hatására forrássá alakulnak és segítenek választ adni a kérdésekre. S avval kapcsos-

hiszen a vállalkozástörténet eszközeivel egy művelődéstörténeti jelenségre vetünk fényt.

Korábban áttekintettük azt a globális környezetet, amelyben könyvkereskedőink vagyombukása bekövetkezett. A csődeljárásról is esett már szó, így már csak azokat a legalapvetőbb tényezőket kell összefoglalnunk, amelyeket a kiegyezés ideje körüli könyvkereskedelemtől tudni kell. Ezek után bemutatjuk címszereplőinket és egy háttérfigurát, aki – meglátásunk szerint – értelmet ad a történetnek. Végül eljutunk a könyvjegyzék elemzéséhez és értelmezéséhez, hogy azután az összefoglalásban levonjuk az általános tanulságokat.

A könyvkereskedelemtől

Vidényi (Vitkovics Mihály) mostanság kétszáz éves írása jó kiinduló pont.² A magyar nyelvű művek lehetséges olvasóközönségét a rendekben (nemesek, polgárok, egyháziak) látja, ami durván a népesség hat százalékát tette ki. A könyvolvasók számát kevesebbre tartja, de a könyvenkénti ötszáz olvasót elérhetőnek véli, s – mint mondja – ezzel a szerzőknek is be kell érniük.³ Bajza József 1829-ben hatszáz olvasót már elegendőnek tartana, hogy dolgaik jól menjenek.⁴

A könyvek terjesztését illetően Vitkovics azt állítja, hogy az amúgy idegen kereskedők már csak azért is idegen nyelvű könyveket kívánnak a magyar közönség kezébe adni, mert azon nagyobb a haszonkulcs (üzleti nyelven: a marzs). Másként fogalmazva: az idegen nyelven olvasó (főltehetően műveltebb) része a közönségnek nagyobb könyvvásárlási hajlandósága, mint az egynyelvű, talán kevésbé iskolázottak. További gond, hogy a kereskedők a saját kiadású, vagy saját tőkéjük terhére megvett könyvek eladásában érdekeltek, az alkalmi szerzők magánkiadású műveinek bizományi értékesítése háttérbe szorul.

Nehezíti a helyzetet a vásárló közönség térbeli elhelyezkedése. A magyar nyelven olvasni kívánók nem a nagyvárosokban, hanem „mezővárosokban, de legin-

---

latban, hogy ezekben a leletekben nem csak az lehet érdekes, mi bennük van, hanem az is, ami nincsen, kiváló tanulmány E. BÁRTFAI László, „Források hallgatása”, in E. BÁRTFAI László, *A hallgatás alakzatai. Pontok, vonalak, síkidomok*, 75–105, 125–151 (Budapest: Semmelweis 2023).

2 VIDÉNYI [VITKOVICS Mihály], „A magyar könyvek terjesztéséről”, *Tudományos Gyűjtemény* 5, 9. sz. (1821): 35–48.

3 Uo., 37.

4 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete. (1790–1867)*, *Előmunkálatok Pest Megye Monográfiafiájához* 3 (Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002). 14.

kább a falukban” lakik. (Ez növeli ezen vásárlók elérésének költségeit.) A hivatásos könyvárusok száma csekély (16), elhelyezkedésük erősen központosult. A könyvkötők ugyan több százan vannak, de „többnyire ajtatos, oskolai könyvekkel és Calendariumokkal tudnak bajlódni”. A térbeli elhelyezkedés egyben műveltségi mintabeli különbséget is takar. Az előfizetést lényegében bizalmi kérdésnek tartja. Mint írja: „Árendásra, Kereskedőre, Zsidóra bízni bajos”.⁵ Mindezt Vitkovics a napóleoni háborúkat követő időszakra mondja ki.

A helyzetkép előzménye, hogy a könyvkötők már korábban is fontos szerepet játszottak a könyvkereskedelemben, kitüntetetten a vásári könyvkereskedelemben. A nyomdák akkoriban még nem foglalkoztak kötéssel. A könyvkötészet, mint megannyi más tevékenység, volumenérzékeny. Az iménti idézetben vázolt megtelepülési szerkezetben a könyvkötés egyik lehetősége a vándortevékenység volt.⁶ A másik az összpontosított vásári megjelenés. Amit az utóbbi elveszít a magasabb rezsiköltségen (pl. eladóhely bérleti díja), azt megnyerheti a tevékenység nagyobb volumenén. Kerényi Ferenc kifejezetten a sokadalmak irodalomszervező erejének szentelt fejezetet, melyben a könyvkiadásnak a pesti vásárok idejéhez való alkalmazkodására hoz példákat.⁷ Ami a kereskedés tárgyát illeti, a 18. század közepén még „elsősorban imádságos könyveket és egyéb ájtatos munkákat árusítottak, ami a vásári nép között könnyebben elment. A könyvkereskedelem másik fontos tárgya, a tankönyvek, ritkábban képezhették vásári forgalom tárgyát.”⁸ Van tudósításunk arról is, vajon mit tekintettek az antikváriusi kereskedelem tárgyának a kereskedőtársak bukása idején. Elkerülhetetlen, hogy már most ne hasznosítsuk Zweybrück és Plan-féle csőd perügyelőjének meglátásait. (A perügyelőnek az akkori ügyrendben a per szabályosságának szemmel tartása volt a feladata. Funkciója a mai világban talán a települési önkormányzatok jegyzőjének szerepéhez hasonlítható.) Jobb híján ezek alapján közelíthetjük meg a kor művelt közvélekedését a könyvkereskedelemtől. A Zweybrück Fülöp által benyújtott, a bukásuk okait indokoló iratra válaszként a perügyelő, Tholt Titus úgy vélte, az a tény, hogy a bukás előtti időkből Pesten és Bécsben megszorodtak az antikváriusok, pontosan azt jelenti, hogy sokan láttak nyereséget ebben a tevékenységben. Az ügyvéd elmondta azt is, hogy „köztudomás szerint boltjukban 2.szer – 3.szor magasabb áron adják el a régi könyveket, mint a

5 A szövegközi idézetek: VIDÉNYI, „A magyar könyvek...”, 39–40. Írása további részében Vitkovics többek között – kimondatlanul és nehezen fölismerhetően – könyvbeszerzési szövetkezetek létrehozására tesz javaslatot.

6 Vö. KNER Izidor, „A könyvkötő-mesterségről”, in KNER Izidor, *Eszmék és viaskodások* (Gyoma: Kner Izidor, 1906).

7 KERÉNYI, *Pest vármegye...*, 11–13.

8 GÁRDONYI Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1930), 7.

hogyan azokat ők vették”,⁹ illetve, hogy „az antiquarius könyvkereskedésnek főczikkét, nem a pillanatnyi értékű divatnak alávetett könyvek, hanem mindig a maradandóbb becsűknek bizonyított szaktudományi művek, és érdekes olvasmányok képezik”.¹⁰

Pogány György tankönyve szerint az 1850–1860-as években már hanyatlóban lett volna a vásári könyvadás és már inkább csak ponyvairodalmat, jós- és álmoskönyveket forgalmaztak volna, ám erre csak karikírozott példát említ (egy csizmadia árul a ládájába a lábbelik közé helykitöltőnek betett könyveket).¹¹ Az üzletek lebonyolítását illetően: „a pesti könyvkereskedők számára a pesti vásárok nagy jelentőséggel bírtak, mert a vásárosok révén alkalmuk nyílt vidékre küldeni a megrendelt könyveket s ugyanazok a vásárosok hozták fel az elszállított könyvekért járó pénzt.”¹² Bár a különböző szerzők túlzott szabályozásra panaszkodnak, a piaci viszonyok valószínűleg nem voltak megfelelően szabályozottak, legalábbis erre utal a szakmán belüli érdekütközés. Gárdonyi Albert előbb a házaló kereskedők zsidó mivoltát jelölte meg a baj okaként: „a zsidó házalókereskedők [...] különösen vásárok alkalmával nagy károkat okoznak a könyvkereskedőknek”.¹³ Másutt kiderül azonban, hogy szabályozási tekintetben nem ez volt a baj, hanem az, hogy a kultúrpolitikai ellenőrző rendszert képtelenség volt tökéletesen üzemeltetni: „Jelenleg a zsidók és házalók foglalkoznak régi könyvek árusításával, ami alkalmat ad a tiltott könyvek forgalomba hozatalára, míg a nyilvános üzlet könyvállománya mindenkor könnyen ellenőrizhető” – hivatkozik a szerző egy antikvár üzletet nyitni kívánó kereskedő kérvényére.¹⁴

Kicsit általánosítva az olvasottakat, úgy látszik, az amúgy a céhrendszert, idegen kereskedőket és más szokásos hátráltató tényezőket felsorakoztató leírásokból¹⁵ kihámozható, hogy a könyvkereskedelem helyzete hasonlított a textilkereskedelemehez. Mindkettő kis léptékben homogén, nagyban inhomogén terméket forgalmaz.¹⁶ Emiatt a termelésük (adott esetben a könyvnyomtatás) hajlamos a területi összpontosulásra, ami viszont komoly terjesztési hálózat kiépítését és fenntartását

9 „Tholt Titus perügyelő észrevételei a bukottak által 19423 / 1869 sz-on beadott bukás-okok tárgyában (73639, 1869. dec. 16.)”, *Zweybrück és Plan csődperre*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9), 1.

10 Uo., 2.

11 POGÁNY György, *A magyar könyvkereskedelem rövid története. A XV. század végétől 1990-ig* (Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 2004), 66.

12 GÁRDONYI, *Régi pesti...*, 35.

13 Uo., 64.

14 Uo., 43.

15 Uo.; FÜLÖP Géza, *A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában, (1789–1917)* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1984).

16 Egy vég textilben az egyik rófnyi ugyanolyan, mint a másik, de az a vég szövet – szövése, kikészítése miatt – már nehezen helyettesíthető egy másik véggel. Egy nyomtatott mű valamely kiadásának egyik példányát kölcsönadva elfogadhatjuk helyette ama kiadás egy másik példányát (ha például a kölcsönbe vevő elveszítette a kölcsönbe kapottat), de akár már az egyes kiadások

követeli meg. Egy-egy régió ellátásának is megvan a maga kifizetődési küszöbe (fedezeti pontja). Ez nem csak a szállítási ráfordításokon múlhat (hiszen azok ebben a korban csökkentek), hanem az egyéb nyilvántartási, kezelési, mai szóval igazgatási (menedzsment) költségeken is.

A nyilvános főszereplők

Az 1869. március 5-én fizetéképtelenségre jutott Zweybrück Fülöp és Plán Mór esetében az üzleti és lakásleltárok (Hild esetével ellentétben) nem sokat árulnak el.¹⁷ A két könyvkereskedő szerény körülmények között lakott a maga-maga bérleményében. Plán Mór ugyan jó helyen, az újonnan épülő Lipótváros legbelső részén, de egy kisebb falunyi ember lakta bérházban, a Wurm-udvarban,¹⁸ egy harmadik emeleti, tehát elegánsnak már nem mondható lakásban élt. A háztulajdonos szerint Plán Mór tartozott neki „Dorottya utcai Wurmudvar című házamban bírt szállás fejében 868. évi szentmihálytól egész f. év május haváig” „100 ft bérhátrálék”, illetve „májushavi negyedre járó s ugyane hó ién fizetendő 50 ft bér” „oszt. értékben”.¹⁹

Bizonyos kalkulációk szerint az 50 frt o.é. ma kb. 150 000 Ft. A május havi negyed föltehetőleg a májustól júliusig terjedő három hónapot jelentette. Ebben az esetben a havi lakásbérleti díj kb. 50 000 mai forintba adódik.²⁰ Társának, Zweybrück Fülöpnek az akkor még külvárosias Nagyhajós utca 27. szám alatt (ma Hajós utca 26/a)²¹ volt bérleménye. Az előbbi ma luxusépület a Dorottya-utcában, utóbbi helyén ma már belvárosi bérház áll a Terézvárosban.

A kereskedőpárosnak üzlete 1869-ben már nem volt, helyiséget bérelt, sajátos feltételekkel:

---

között is lehetnek eltérések, arról nem is beszélve, hogy aki egy első kiadású Rejtő Jenő regényt adott kölcsön, nem biztos, hogy beérné egy utánnomással.

17 „Csődleltár” (27836, 1869. március 05.–1869. március. 21.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

18 BÁCSKAI Vera, összeáll., *Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros, Lipótváros*, Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 2, Topográfiai mutatók 1 (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1975); VÖRÖS Károly, „Egy pesti ház regénye. A Wurm család története”, *História* 20, 1. sz. (1998): 16–19.

19 „<Szállásbér>” (25577, 1869. ápr. 12.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9). A kijelölt dátum: 1868. szept. 29.–1869. ápr. 30.

20 DANYI, „Magyar pénzürtékindex ...”.

21 BÁCSKAI Vera, összeáll., *Pest város topográfiai mutatója. 2. Terézváros 1–2*, Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 7, Topográfiai mutatók 3 (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1982).

vagyonbukottak nem meghatározatlan időre s a szokásos évnegyedek szerint, hanem esetről esetre akkint szokták bérbe venni, hogy a kérdéses bolthelyiségbe minden egyes országos pesti vásár teljes befejezte után behurcolkodtak, a következő pesti országos vásár kezdete előtt pedig azt ismét kiürítették, s a vásár tartama alatt háztulajdonosok rendelkezése alá bocsátották, mely vásári időre bejelentő háztulajdonosok ugyanazon helyiséget egy szegedi vásári szappankereskedőnek szokták azután bérbe adni; így történt, hogy bukottak a kérdéses bolthelyiséget az 1868. évi pesti lipótnapi vásár vége és f 1869. évi józsefnapi vásár kezdete, vagyis 1868. évi november 12ike és 1869. mártius 10ike közti meghatározott időre 27 ftnyi kölcsönösen megállapított bérért kibérelték s e szerint jogosítva de sőt kötelesek is voltak f.é. martius 10én a bérelt helyiségből kihurcolkodni s e kötelezettségüknek a csődtömeg mint jogutódjuk eleget is tett.

Miután tehát bukottak előttem tett nyilatkozatuk szerint ezen 1868. nov. 12ike és f.é. martius 10ike közti időre eső 27 ftnyi boltbért háztulajdonosnak csakugyan ki nem fizették, ennél fogva nem ellenzem ugyan miszerint ezen a csődkeresetben első helyen (bár helytelenül 1868. évi Szentmihálynap és f. é. február 1-je közti időre) követelt 27 ftnyi boltbér-követelés fele vagyis 13 f 50. kr. o. é. a kereset benyújtása vagyis f 1869. april 9tól járó 6% kamataival Plán Mór mint egyik bérlőtárs csődtömege ellen valódinak ítéltessék”, de a többi elutasítandó.²²

22 „Perügyelő válasza” (56091, 1869.09.09), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9). Magyarzatok: Osztrák érték: az 1857. évi bécsi pénzverési egyezmény alapján kiadott ezüstalapú pénz. A naptárat illetően: A József-napi vásár a március 19-ét, a Medárd-napi a június 8-át, a János-napi vásár az augusztus 29-ét, a Lipót-napi vásár a november 15-ét tartalmazó, illetve az előtte való héten volt. (DANKÓ Imre, „A magyar vásárok néprajza”, in *Magyar néprajz. Nyolc kötetben. Anyagi kultúra 2. Kézművesség*, főszerk. DOMONKOS Ottó, 3:637–701 (Budapest: Akadémiai, 1991); *Pester und Ofner (1845) Wegweiser. Gemeinnütziger Kalender für alle Stände Ungarns, zugleich Adressenbuch für die k. Freistädte Ofen und Pest auf das Gemein-Jahr 1847. Zehnter Jahrgang. Enthaltend den Kirchen-Kalender für Katholiken, Protestanten, Griechen und Juden, für alle zwölf Monate, ferner die hohen Würden und Aemter, Behörden und Gerichtsbarkeiten, Gespanschaften, Distrikte und Städte, verschiedene wohlthätige und gemeinnützige, öffentliche und Privat-Anstalten, Stiftungen, insbesondere Handel und Gewerbe, nützliche Tabellen, Märkte, Postordnung und andere Gegenstände in Ofen und Pest* (Ofen: Gyurián und Bagó, [1845], 23); Ennek megfelelően a november 12. a Lipót napját (1868-ban vasárnap) megelőző csütörtök lévén meglepő végnap-adat. Talán elírás. Ha a nap nem 12-e, hanem 21-e, akkor megfelel a feltételeknek, hiszen Lipót napját követő szombat. Az elírásnak ellene szólna, hogy az „12-e” adat megismétlődik, de az ismétlődő elírás gyakorlatilag elképzelhető, mert a pertári tisztázatok másolatai. (Vö. „Perügyelő válasza” [56091, 1869. szeptember 09.], in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9)). Szerda, 1869-ben József napja péntekre esett. Mivel a helyiséget a vásár alatt egy szappankereskedő használta és a vásározás *de facto* már vásár kezdete előtt megindult, a hét közepi kiköltözés nem indokolatlan. Tudnivaló még, hogy a könyvkereskedelmet illetően az

Ezt kiegészíti a bérbeadó közlése, miszerint Zweybrück Fülöpöt nem is ismeri: „csak vagyonbukott Plan Mórnak adtuk ki a kérdelt bolti helyiséget és pedig oly feltét mellett, hogy Pesti vásári idő alatt a bolti helyiséget rendelkezésünk alá volt köteles adni, ugyan az okból volt a bérleti összeg is oly csekélyre szabva”²³

Hogy hőseinket a bérbeadó nem ismerte, akár lehetséges is, ha az illető nem volt literátus ember. Az olvasottabbaknak azonban mondhatott valamit akár a Zweybrück, akár a Plan név. A kereskedőpárosnak a bukásuk okait feltáró nyilatkozata mintha a könyvkereskedelemről szóló tankönyvi anyag illusztrációja volna. Antikváriusi engedéllyel (valószínűsíthetően Zweybrück révén) már negyed évszázada (1843–1844 óta) rendelkeztek.²⁴ Zweybrück Fülöp már 1847-ben is szerepelt a kor szaknévsorában²⁵ antikváriusként, címként a Feldunasor egyik házával.²⁶ Plan Mór ekkor ugyan még nem szerepel a címjegyzékben, de az antikváriusok között ott van Jonas Plan, akinek címeként a Nagyhíd (ma Deák Ferenc) utcai Ürményi ház szerepel.²⁷ A történet szempontjából nem közömbös, hogy Jonas Plan Plan Mór atyja volt. Ténylegesen 1849-ben léptek a színre, 1849-ben társultak, de 1857-ig csak kicsiben üzték az ipart. Úgy látszik, ők is akkor kíséreltek meg aktivizálódni, amikor a kulturális életben enyhülés kezdett mutatkozni. Ez talán nem sikerülhetett nekik, mert a bukásuk okait soroló beadványukban kereskedésüket hátráltató tényezőként jelölték meg az 1859. évi itáliai hadjáratot is (aminek jogosságát a perügyelő kétségbe is vonta).

Az iratokból az előzményeket illetően nehéz egyéb konkrétumot kihámozni. Azt viszont meg lehet tudni, miszerint a csőd beállta után Mór atyja neve alatt kezdett üzletet – előbb a Hatvani (ma V. ker., Kossuth Lajos utca, ill. Kígyó utca), majd az Egyetem utcában (ma: Károlyi utca).

---

említett két vásár volt a legfontosabb. Már a 18. század végétől az volt a cél, hogy ezek kezdetére jelenjenek a kínálatot bemutató könyvjegyzékek (Gárdonyi 1930: 40).

23 „Ingatlantulajdonos nyilatkozata” (67239, 1869. november 11.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

24 „Tholt Titus perügyelő észrevételei a bukottak által 19423 / 1869 sz-on beadott bukás-okok tárgyában (73639, 1869. december 16.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9), 1.

25 Zweybrück-ként, *Pester und Ofner Wegweiser. Gemeinnütziger Kalender für alle Stände Ungarns, zugleich Adressenbuch für die k. Freistädte Ofen und Pest auf das Gemein-Jahr 1847. Enthaltend den Kirchen-Kalender für Katholiken, Protestanten, Griechen und Juden, für alle zwölf Monate, ferner die hohen Würden und Aemter, Behörden und Gerichtsbarkeiten, Gespanschaften, Distrikte und Städte, verschiedene wohlthätige und gemeinnützige, öffentliche und Privat-Anstalten, Stiftungen, insbesondere Handel und Gewerbe, nützliche Tabellen, Märkte, Postordnung und andere Gegenstände in Ofen und Pest. Zwölfter Jahrgang* (Ofen: Gyurián und Bagó, 1847), 163.

26 A Klopsing házként megadott épületet nem tudtam azonosítani. A „Klopsing” esetleg a Rupp-féle (Ruppsche) félreszedett alakja, bár a Rupp-féle házban nem Zweybrücknek, hanem Plannak volt boltja.

27 A ház helyén ma az Adria biztosító székházából kialakított Ritz-Carlton szálloda áll.

A csődiratok tájékoztatnak továbbá arról, hogy mindkét bukott „teljes férfierőben van”. A perügyelő tudomása szerint Zweybrück Fülöp családja csak nejből állt, ugyanis egyetlen fia a beadvány írásakor már „külön saját háztartással és kenyérkeresettel” bírt. Plan Mór ugyanekkor már özvegy volt, viszont három serdült leánygyermeket nevelt. A bukottak saját bevallása szerint a „nőcsaládtagok” szorgalmasan dolgoztak és kerestek.²⁸

A későbbiek miatt fontos még, hogy a címjegyzék – bár nem könyvkereskedőként, hanem a *Verein zur Beförderung der ungarischen Sprache und Literatur unter den Israeliten Ungarns*²⁹ könyvtárosaként – számontart bizonyos Phil[ip] Horovitzot, vagy Horovitz Fülöpöt.

Két rejtett alak

Horovitz Fülöp a csődleltárakban

Horovitz, történetünknek (a forrásokba) rejtett szereplője.³⁰ A Pesti Visszaállított Törvényszék tárgyalta csődperek közül 1869. március 5-én, az abban az évben kilencedikként megindított csőd eljárás, vagyis a Zweybrück és Plan elleni csődper, eredetileg hosszában (levéltáros nyelven fraktúrban) meghajtva és falapok közé szorítva tárolt iratlapjai³¹ között bújt meg az az évi tizedik csőd eljárásnak, vagyis Horovitz Fülöp csődjének töredék iratanyaga.³² Ebből jelenlegi ismereteink szerint több nem is maradt ránk, kivéve egy lapot, amely az 1869-ben egy hónappal később, és még mindig csak tizenkettedikként csődbe jutott Gucker Károly cipész (Uri utca 5. [ma: V., Petőfi Sándor u. 7–9] alatti lakos) iratai között található.³³ Az indoklásból kiderül, Horovitz négy nappal Zweybrück és Plan vagyonszerzését követően ment csődbe, és a két csőd között bizony összefüggés van:

28 „Tholt Titus perügyelő észrevételei a bukottak által 19423 / 1869 sz-on beadott bukás-okok tárgyában (73639, 1869. december. 16.)”, in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9). 2–3.

29 Egyesület a magyar nyelv és irodalom Magyarország izraelitái közötti előmozdítására.

30 Tömör bemutatása: POGÁNY, *A magyar könyvkereskedelem...*, 75.

31 Nem a ma általában használatos A4, hanem a hosszúkásabb, ma folióként emlegetett méretű lapokat.

32 A mutatókönyvben (*Mutatókönyv*, 1866, HU BFL IV.1343.j., 326. kötet) ez az ügy nem szerepel, viszont tudjuk az ügy számát (III/10/1869). Ez azt jelenti, hogy annak idején iktatták, de a mutatókönyv felfektetésekor az ügycsomó már lappangott.

33 „Fest Aladár perügyelő Indoklása Horovitz Fülöp elleni követelések valóságára tárgyában” (41925, 1870. augusztus 30.), in GUCKER Károly, *Csődpere*, BFL IV., 1343. j. 292. (III/12).

Perügyelő a véle 31624 sz. a. közölt bukás okokra tett észrevételeiben nem csak elismeri, hogy bukott bukását a szerencsétlen üzleti viszonyok a<?> terhes kötelezettségek okozták, melyeket bukott Plan és Zweybrück csőd alá került antiquariusokkal vállalt, hanem saját nyilatkozata<?>, úgy a bukás előtti, mint a bukás alatti időben, meggyőződést szerzett az iránt, hogy bukott üzletében teljes pontossággal és igyekezettel oda működött, hogy minden hitelező teljes kielégítést nyerjenek<!>. Ennek folytán és most az összes hitelezők között a velők hirdetményileg közölt bukás okokra észrevételek senki által nem adattatván, ezen állítások általok is elősmerteknek tekintendők, s így bukottra a 1840. 130 és 131 §§-nak egy pontja sem lévén alkalmazható nevezett Horovitz Fülöp bukását hamisság vagy vétkes gondatlanságtól mentnek kellett kimondani.³⁴

A „terhes kötelezettségek” kifejezés készfizető kezességvállalásokat takar. Azt, hogy Horovitz ezen egyoldalú kötelmei milyen hosszú időre nyúlhattak vissza, illetve milyen mértékűek lehettek, nem tudjuk, mert a csődperek nem mozgóképek, hanem pillanatfelvételek. Mindenesetre a csődnyitás pillanatában élő, tehát számunkra elérhető kötelezettségvállalásokat Zweybrück és Plan vagyonsfeltáró nyilatkozata úgy mondja el, hogy bizonyos adósságok (összességükben nyolc, részben általuk elfogadott, részben általuk kibocsátott, illetve rájuk engedményezett és általuk továbbforgatott váltó 4450 frt értékben) kétharmad részben őket mint üzlettársakat, egyharmad részben Horovitzot terhelték.³⁵

Ez úgy lehetséges, hogy a szereplők kicsit félremagyarázták a jogi helyzetet. A váltóadósság elvileg egyetemleges – akin követelhető, azon a teljes adósság követelhető. Elvileg a kötelezettek megállapodhatnak a teljesítés belső arányaiban, de ez a kedvezményezettel szembeni kötelezettség jellegén nem változtat. Horovitz egyáltalán úgy válhatott kötelezetté, hogy a váltó kibocsátójaként eleve készfizető kezességet vállalt a tartozásért. Úgy látszik azonban, hogy Horovitz ezt nem szívességből tette, hanem – legalábbis Zweybrück és Plan állítása szerint – részesedést kért a kezességvállalásért.³⁶ Érdemes ez ügyben áttekinteni a váltókat:

34 „Indoklás a Horovitz Fülöp elleni követelések valódisága tárgyában” (41925, 1870. aug. 30.), in HOROVITZ Fülöp, *Csődpere*, BFL IV., 1343. j. 291., ill. 292. (III/10) <töredékek>. Az 1840: XXII. (1895): 173-174. A 130. paragrafus a hamissággal párosult bukás, a 131. pedig a vétlen gondatlanság ismerető jegyeit sorolja föl.

35 „An den löbl. Gericht des königl. Freistadt Pest Philipp Zweybrück und Moritz Plan Antiquarbuchhändler in Pest Wurmhof legen ad Z. 16717 den Vermögensstatus & die Stände ihres Fallimentes <...>” (19423, 1869. márc. 16.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

36 „Es stellet sich sonach mit Berücksichtigung des Anstandes, daß für die Passiven sub 3, 4, und 5 [ezek a 2. táblázatban a „Sorszám a vagyonskimutatásban” oszlopban megjelölt váltók] Horovitz Antiquar <?> den gemeinschaftlichen Credit zu 1/3 für sich in Anspruch nahm, diese zu 1/3 also für 1483 f 33 2/3 xr Alleinzahler ist”. Uo.

2. táblázat. A Horovitz Fülöp készíztető kezességével rendelkező váltók

Horovitz szerepe a váltón	Váltó kelte	Váltó lejártá	Váltó értéke	Váltó bemutatója	Sorszám a vagyonkimutatásban	Követelés azonosítója
Elfogadó	1868. 11. 19.	1869. 03. 21.	900	Hajós József, a pesti takarékpénztár igazgatója	1.3	24037, 1869. 04. 06.
Elfogadó	1868. 11. 19.	1869. 03. 21.	900	Hajós József, a pesti takarékpénztár igazgatója		24038, 1869. 04. 06
Elfogadó	1868. 12. 31.	1869. 04. 04.	480	budai takarékpénztár	3.2	25145, 1869. 04. 10.
Elfogadó	1868. 12. 31.	1869. 04. 04.	480	budai takarékpénztár		25146, 1869. 04. 10.
Elfogadó	1869. 01. 23.	1869. 05. 27.	230	első magyar iparbank	2.2	32434, 1869. 05. 08.
Elfogadó	1869. 01. 25.	1869. 05. 27.	230	első magyar iparbank		32435, 1869. 05. 08.
Kibocsátó	–	1869. 03. 10.	620	Hajós József, a pesti takarékpénztár igazgatója	1.1	20691, 1869. 03. 20.
Kibocsátó	1868. 12. 10.	1869. 04. 12.	270	első magyar iparbank	2.1	27510, 1869. 04. 19.
Kibocsátó	1868. 12. 10.	1869. 04. 12.	270	első magyar iparbank		38166, 1869. 05. 31.
Rendelvényes	1868. 12. 02.	1869. 03. 08.	690	budai takarékpénztár	3.1	19161, 1869. 03. 15.
Rendelvényes	1868. 12. 02.	1869. 03. 08.	690	budai takarékpénztár		25147, 1869. 04. 10.
Rendelvényes	1868. 11. 14.	1869. 03. 17.	830	Hajós József, a pesti takarékpénztár igazgatója	1.2	22204, 1869. 03. 30.
Rendelvényes	1868. 11. 14.	1869. 03. 17.	830	Hajós József, a pesti takarékpénztár igazgatója		24037, 1869. 04. 06.
Rendelvényes	1869. 02. 22.	1869. 06. 25.	430	első magyar iparbank	2.3	32434, 1869. 05. 08.
Rendelvényes	1869. 02. 22.	1869. 06. 25.	430	első magyar iparbank		38167, 1869. 05. 31.

A perügylő másként látta: „a velük [...] egyetemleg kötelezett Horovitz Fülöp”, ill. „az ő [ti. Zweybrück és Plan] e tekintetbeni lekötelezettségük csak ez utóbbi irányábani üzleti szívességviszonzáson alapszik [...]”. „Tholt Titus perügylő észrevételei a bukottak által 19423 / 1869 sz-on beadott bukás-okok tárgyában”, 2. oldal. (73639, 1869. dec. 16.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9). 2.

Horovitz szerepe a váltón	Váltó kelte	Váltó lejárta	Váltó értéke	Váltó bemutatója	Sorszám a vagyonkimutatásban	Követelés azonosítója
Elfogadó	1868. 11. 19.	1869. 03. 21.	900	Hajós József, a pesti takarékpénztár igazgatója	1.3	24037, 1869. 04. 06.
Elfogadó	1868. 11. 19.	1869. 03. 21.	900	Hajós József, a pesti takarékpénztár igazgatója		24038, 1869. 04. 06.
Elfogadó	1868. 12. 31.	1869. 04. 04.	480	budai takarékpénztár	3.2	25145, 1869. 04. 10.
Elfogadó	1868. 12. 31.	1869. 04. 04.	480	budai takarékpénztár		25146, 1869. 04. 10.
Összesen	..	..	8280	..	..	..

Forrás: „An den löbl. Gericht des königl. Freistadt Pest Philipp Zweybrück und Moritz Plan Antiquarbuchhändler in Pest Wurmhof legen ad Z. 16717 den Vermögensstatus & die Stände ihres Fallimentes <...>” (19423, 1869. március 16.), in *Zweybrück és Plan csődper*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

A képet bonyolítja, hogy a csődper folyamán a vagyonkimutatásban szereplőnél majdnem kétszer több Horovitz-ot érintő váltót mutattak be (összesen tizenötöt), közel 8300 frt értékben. A váltók sorában megfigyelhető némi rendszeresség. Hajós József öt váltót mutatott be, ezek közül csak egynek nincsen párja. Ennek egyik, csak lehetséges, de a perügyleti indoklás megfogalmazását kibontó magyarázata, hogy Horovitz a hibádzó váltót már visszaváltotta.³⁷ A Hajós József által követelt váltók a legkorábbiak, az ismert keltezésük még az előző, 1868. év novembere közepéről származnak. Ráadásul ezek a váltók összességében a legnagyobb értékűek, a Horovitz-cal közös követelések közel felét teszik ki. Ha ezen felül még a váltóhitelek tartamát is számításba vesszük, akkor Hajós József több mint kétszer annyi váltóhitelt nyújtott a Zweybrück, Plan és Horovitz triónak, mint a többiek.

Ezen a ponton két megjegyzést érdemes tenni. Ami Zweybrück és Plan duónak Horovitz-cal való együttműködését illeti, feltételezhetjük, hogy az egész váltóügyi hókuszpókuszra azért volt szükség, mert Zweybrück és Plan önmagukban hitelképtelenek voltak. Ezt alátámasztja Horovitz díjazásának mértéke. A tizennégy bejelentett és ismert futamidejű váltó összértéke 7660 forint. Ezt tekintsük lekötött tőkének. Ezt a tőkét egyéves távon ismételten lekötve Horovitz részesedése a hitelfolyamból közel nyolc és fél ezer forint volna, tehát a tőkére vetített éves bevétel

37 „terhes kötelezettségek [...] melyeket bukott Plan és Zweybrück csőd alá került antiquariusokkal vállalt”, illetve „teljes pontossággal és igyekezettel oda működött, hogy minden hitelező teljes kielégítést nyerjen” – lásd az előző lánkjegyzetet.

meghaladná a 110%-ot, és akkor még nem is kamatos kamattal számoltunk. Ezt uzsorahelyzetnek minősítjük.³⁸

A rejtett mögött rejtőző – Hajós József szerepe

Az iménti számolgotásokra azért volt szükség, hogy lássuk, a ránk maradt váltókból kilógnak a Hajós József által fizetésre bemutatottak. Hajós József, miként az a követelések listájából is kiderült, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület (PHET) – üzemileg a mai OTP Bank elődje – igazgatója volt. A pénzüintézet neve is izlelgetésre méltó, de különösen érdekes az, vajon miért nyújtott egy nagy és tekintélyes intézmény komoly tisztséget viselő tagja hitelt – vagy ha magánszemélyként nyújtotta, akkor miért hivatkozik a bemutatáskor a mögötte álló intézetre. A mai olvasó számára a pénzüintézet nevében szereplő „pesti” és a „hazai” jelentésüket tekintve ütök egymást. És ez nem véletlen. A „Pesti” nem csak Pest városára, hanem a megyére is, a hazai pedig az alapításban részt vállaló birtokos nemességre utal.³⁹

A takarékpénztár megjelölés eredetileg nem-haszonelvű kölcsönös segítségnyújtó szövetkezést jelentett. Az *Első Pesti* azonban részvénytársaságként működött.⁴⁰ A takarékpénztár, a tágabb értelemben vett pénzüintézetek⁴¹ között másodikként, 1863-ban tudományos alapítványt hozott létre. Megjegyzendő, az első alapítványt az Első Magyar Általános Biztosító létesítette, melynek Hajós József alelnöke volt.⁴² A PHET alapítványának kialakításában olyan, máig ismert tekintélyek vettek részt, mint Csengery Antal, Fáy András, Horváth Cyrill, Pauler Tivadar, Stoczek József, Szabó József (geológus) és Toldy Ferenc.⁴³ A Fáy Andrásról elnevezett alapítvány már

38 Az uzsorát nem erkölcsileg megbélyegző kifejezésként használjuk, hanem a hitelképteleneknek nyújtott kölcsön rövid megjelöléseként. Hitelképesnek az tekinthető, aki egy közösség (adott esetben a közösséget üzleti alapon megtestesítheti egy bank is) által elfogadott módon képes kötelezettségvállalásának eleget tenni – ha tetszik: ura jövőjének. Kölcsön alatt azt értjük, hogy valaki valakitől használatra megkap egy dolgot (akár pénzt is) és ennek fejében előre és egyértelműen meghatározott föltételekkel ellenszolgáltatást teljesít (például a kamat a kölcsöntőke bérleti díja).

39 Hasonló érdekcsoportok kimutathatók más bankok alapítása mögött is. A névsorokat áttekintve érzékelhető, hogy az 1841-ben alapított Pesti Magyar Kereskedelmi Bank mögött a kereskedő polgárság, az 1867-ben alapított Magyar Általános Hitelbank mögött a nagybirtokos főként arisztokrácia állt.

40 Ez nem a fejlettség, hanem inkább hitelszűke jele volt. Vö. VARGHA Gyula, *A magyar hitelügy és hitelintézetek története* (Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1896), 110, 117–118.

41 A biztosító intézeteket is beleértve.

42 ORMODY Vilmos, szerk., bev., *Első Magyar Általános Biztosító Társaság 1857–1907* (Budapest: Pallas, 1908), 40.

43 FEKETE Gézáné, *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. 1859–1900*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 111 (új sorozat 36) (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 2000), 44.

Hajós József vezérigazgatósága idején létesült. Nehéz elképzelni, hogy ne lett volna komoly szerepe az alapításban.

Hajós József az említett gazdálkodni is tudó birtokos nemesség tagja volt, ugyanakkor jogakadémiai képzettséggel és ügyvédi vizsgával, közigazgatási, bírói és politikusi tapasztalattal is rendelkezett. 1856-tól volt a PHET igazgatója.⁴⁴ Figyelemre méltó életrajzi adat, hogy felekezetiileg lutheránus volt, miként a PHET kezdeményezője, Fáy András is.⁴⁵ Hajós a tudósítások szerint „nemcsak jeles financier volt, hanem művelt ízlésű ember is, meleg barátja és támogatója az irodalomnak s művészetnek. Midőn Vadnay, a Fővárosi Lapok szerkesztője gyűjtést indított néhai Tóth Kálmán síremlékére, Hajós József volt az első és legnagyobb adakozók egyike 200 frttal, s aztán még jelentékeny gyűjtéssel is járulva a kegyeletes célhoz.”⁴⁶

Csak föltételezés – de gyakran csak ez áll rendelkezésre a történet továbblendítéséhez – hogy a művészet- és irodalombarátság köthette össze a slendrián antikváriusokat a gazdaemberrel, akinek „gyümölcsösében minden fa megfelelő távolságra áll egymástól, élvezzi a lég szabad járását, rendes metszés és növelés alatt, mohától tisztán tartatik, s lehetőleg védetik a hernyótól” (míg a lakosság fái „erdőszerű sűrűségben, összesenótt gallyazattal, kevés kivétellel csaknem egészen a természetre <vannak> hagyva és igen mohosak.”⁴⁷ Horovitz Fülöp a Hajós József-féle vásárlókhöz lehetett szokva.

Horovitz Fülöp – a szakirodalom képe

Életrajza alapján Horovitz Fülöp irodalom- és tudománytörténeti jelentőségű antikvárius volt.⁴⁸ Hogy a leírások szerint tudós antikváriusnak egyáltalán köze lehetett Zweybrückhöz és Planhoz, a két vásári könyvvarúshoz, akár meglepő is lehet. Felmerülhet, vajon mindent elmond-e az apologetikus hajlamú életrajzi, illetve irodalomtörténeti szakirodalom az állítólag túlságosan is tudós kereskedőről. Hogy más

44 Nem keverendő össze saját, hasonló nevű fiával, aki szintén a PHET szolgálatában állt.

45 A dömsödi Hajós család történetének feldolgozója Dalmady Ödön, neve alapján, lehet rokona a családba beházasodott Dalmady Győzőnek. A család történetében említett birtokügyletek jól mutatják be, hogy az 1848-ig élt (s az ági öröklés név alatt jogintézményként csökevényes formában mindmáig létező) ősiség révén milyen bonyolult vagyoni jogi szövevények alakulhattak ki, melyek azonban Hajós József-re nézve „szerencsés kimenetelűek voltak”. DALMADY ÖDÖN, *A dömsödi Hajós-család* (Budapest: Feldmann Mór, 1900), 76–80.

46 Uo., 76.

47 Uo., 77.

48 A tudható adatokat, bár hivatkozások nélkül, összefoglalja: VARGA-NEUBAUER Sándor, „Pest-budai könyvvarusok. Horovitz Fülöp (1813–1886), az első tudományos antikvárius”, *Népszabadság*, 1999. máj. 27., 38. Lásd továbbá: CSÖRSZ Rumen István, „Jankovich Miklós és a Nemzeti Dalok Gyűjteménye”, *Irodalomismeret*, 4. sz. (2019): 63–78, 76–77.

tudnivaló is van, azt még leginkább Stemmer Ödön visszaemlékezéseiből lehet következtetni.⁴⁹

Stemmer úgy fogalmaz, hogy 1906-ban munkaadója, Dobrovskzy Ágost szerezte meg „a legrégebb tudományos antikváriumok” egyikét, „a Horowitz-féle” üzletet:⁵⁰

Akkoriban még én is Dobrovskzynál dolgoztam, és rám bízta a kiadás első menetét. Nagyon sok becses ritkaság került akkor elém, a raktárak homályából. Ezek éveken át eltemetve, katalogizálatlanul heverték a készletek között. [...] Szakmánk színvonala szempontjából is sajnálatos volt, hogy ilyen kiváló antikváriusoknak <ti. Horovitz Fülöp és Révai Leó> így kell befejezniük sok éves pályájukat. S ennek az volt az oka, hogy mind Horowitz, mind Révai elsősorban elméleti szaktudósok voltak, és csak másodsorban kereskedők. [...] Bukásuk oka az volt, hogy nem tudtak alkalmazkodni a szakma belső viszonyaihoz, nem vették tekintetbe a könyvek értékének változásait, hanem üzleti elvként ragaszkodtak a régi értékelésekhez.⁵¹

Mielőtt továbbmegyünk, van pár tisztázni való. Mészáros Ildikó szerint Horovitz saját neve alatt 1854-től működtette antikváriumát és 1884-ben adta el végleg.⁵² Ennek megvan a levéltári nyoma is.⁵³ Az akkor már a Sütő utcában (Károly kaszárnya 4.) lévő üzlet (beleértve a könyveket, a kéziratokat és a berendezést) összesen 600 forintért kelt el, melynek szűk kétharmadát a vevők – Graf Gábor és Müller Adolf könyvkereskedők – helyiségbérleti díjartozás fejében harmadik félnek utalták át.

Ugyanakkor Stemmer kicsivel az imént idézettek előtt így ír:

A régi könyvek világában az időben olyan kiváló antikváriusok is voltak, akik igencsak elismert tudósai voltak a szakmának. Közülük meg kell említenem az öreg Horovitzot, akit személyesen ugyan nem ismertem, de sokan éltek még egyetemi tanárok és más, szellemi tevékenységet folytató emberek, akik nagy tisztelettel és elismeréssel nyilatkoztak kiváló szaktudásáról. Fia, aki a jó nevű céget a régi Fürdő utcai helyen még az én időmben is tovább vezette, meg se közelítette apja szakmai képzettségét.⁵⁴

49 Méltatása: BENEDEK Marcell, „Bevezetés”, in STEMMER Ödön, *Egy antikvárius visszaemlékezései*, szerk. TAKÁCS Mária, 7–9 (Budapest: Szépirodalmi, 1985).

50 Dobrovskzyról lásd MÉSZÁROS Ildikó, „Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán”, *Budapesti Negyed*, 16–17. sz. (1997): 145–162.

51 STEMMER Ödön, „Emlékeim [1950–1958]”, in STEMMER, *Egy antikvárius...*, 1–313. 27–28.

52 MÉSZÁROS, „Antikváriusok, ódondászok...”, 146–147.

53 „[Adásvételi szerződés]” (684, 1884. márc. 24), in WEISER Károly közjegyző, *Iratai. 1875–1995*, HU BFL VII. 185 (35. doboz). Lásd még: GAZDA István, „Néhány 19. századi antikváriumunkról. Sennowitz Adolf 1888-as gyűjtéséből”, *Antikvárium* 2, 1. sz. (2001): 7–8, 7.

54 STEMMER, „Emlékeim...”, 26. *Az én időm*-et úgy értelmezve, hogy amikortól önálló kereskedő lett. A *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék* (Budapest: Franklin-Társulat, 1880–1928) alapján az lát-

A legkevesebb, ami az emlékezés kapcsán megkérdhető, honnan tudhatja az emlékező, hogy Horovitz fia, a meg nem nevezett Lajos képzettsége meg sem közelítette apjáét. Stemmer öt éves volt, amikor Fülöp elhunyt, róla csak hírből hallott, személyesen csak a fiút ismerhette. Az igazán zavart okozó állítás azonban, hogy a bolt a régi Fürdő utcai helyen működött.

Horovitz Fülöp a szeriális forrásokban

A levéltári iratállományok digitalizálásának hála, ma már könnyen kideríthető, hogy a Fürdő utcában már Horovitz Fülöpnek az üzletével szomszédos Hungária szállóban is volt eladási raktára.⁵⁵ A BFL terv- és térképtári irataiból kiderül viszont, hogy Brand Károly asztalos, tervező 1864-ben építészeti tervet adott be az Erzsébet tér 9. alatti épületben (Mocsony Antal háza) egy Horovitz Fülöp által vásárolt „boltkapuzat áthelyezése”-re.⁵⁶ Három év múltán, 1867-ben a háztulajdonos Hild Károly terve alapján engedélyt kért egy földszintes raktár létesítésére (ez név szerint nem köthető Horovitzhoz). Elvileg ez egy lehetőség, de kevésbé valószínű, mert a név és helyszín páros a forrásokban (legalábbis a digitalizáltakban) többé nem fordul elő.

A továbbiakban a lakás- és címjegyzékek sorozatához kell fordulnunk.⁵⁷ Az egyszerűség kedvéért ismét táblázatos formában tesszük összehasonlíthatóvá az adatokat. A táblázat mérete miatt a függelékbe került.⁵⁸ Horovitz, illetve Horowitz Fülöp, Lajos vagy Guido nevét kerestük, mert Sennovitz (1898) alapján ők hárman tartozhattak egy családba. Ezen kívül felbukkan még Plan Mór, a Révai testvérek és a Révai Testvérek neve – őket bevettük a listába, de kurziváltuk a bejegyzést.⁵⁹ A következők állapíthatók meg.

---

szik, hogy Stemmer Ödön 1909-től könyvügynökként szerepel a József krt. 83. sz. alatt, 1910-ben könyvkereskedése van a Liszt Ferenc tér 14. alatt, 1912-ben már a Fürdő utca 9. (ma József Attila utca 9.) alatti címmel adják meg bejegyzett cégű könyvkereskedőként, és 1913-ban fiókként újra megjelenik neve mellett a Liszt Ferenc tér 14. alatti cím.

55 MÉSZÁROS, „Antikváriusok, ódondászok...”, 147.

56 „[Horovitz Fülöp épülete]” (253, 1864), in *Építő Bizottmány iratai (1861–1873)*, HU BFL XV.17.b.312. Az elektronikus nyilvántartás Fürdő utcát ad meg címként [Pest (1975)], míg a telekkönyvi adatok (Helyrajzi szám: 24532, lásd *Budapest időgép*, hozzáférés: 2024.12.02, <https://archives.hungaricana.hu/hu/budapest/HelyrajziSzam/24532/>) és a Pest (1975) az Erzsébet tér 9.-hez vezetnek.

57 *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék...*

58 *Függelék, 2. táblázat.*

59 A Révai testvérek antikvár könyvjegyzéke Révai Leóé volt. Korai jegyzékei még Rosenberg testvérek név alatt jelentek meg. Leót testvére, az egykori cégalapító, Révai Sámuel kivásárolta a cégből. Leó 1878–1880 között vált ki és az Egyetem utca 9–11-ben folytatja a tevékenységét antikváriusként, egészen bukásáig. Tömör összefoglalás róla: POGÁNY, *A magyar könyvkereskedelem...*, 75.

Az 1880–1881. évi jegyzékben csak Fülöp és Guido található. Fülöpnek van üzleti címe is. Lajos nem szerepel. Feltűnik viszont Plan Károly, akiről viszont nem tudjuk, atyja-e vagy fia Mórnak. Négy év múltán, 1883–1884-ben Horovitz Fülöp üzleti telephelyet változtat, Guido még szerepel. Lajos neve felbukkan a könyvkereskedő-segédék egyesületének alelnökeként. Sennovitztól (1898, 13) tudjuk, hogy 1884-ig még könyvkereskedő-segéd volt, s ekkor lépett be főnöktársnak Aigner Lajos üzletébe.⁶⁰

Plan Károly és Mór üzletileg is, lakás tekintetében is egy címen jelennek meg. Figyelemre méltó, hogy két antikvár értesítő is megjelenik – az egyik a Révai Testvéreké, a másik Horovitz Fülöpé. 1885–1886-ban a Horovitzokat illetően nincsen újdonság, a Planok viszont üzletileg már nem szerepelnek, és a Nádor utcából a Dob utcába költöznek. 1888-ban továbbra is hírt kapunk a Révai testvérek antikvár értesítőjéről. Igaz, a Horovitz-féletről is, holott az a jelek szerint már évekkal korábban megszűnt. Plan Károly új üzleti- és új lakcímen (Bálvány utca) szerepel.

1890-től sem Fülöp, sem Guidó nem tűnnek fel többé a jegyzékekben. Fülöpről tudni, hogy elhunyt. Lajos viszont megjelenik önálló bolt tulajdonosaként. Továbbra is fel van tüntetve a Révai Testvérek használtkönyv-jegyzéke. Plan Mór ismét felbukkan, régi lakcímen, Károly viszont megint másutt, az Akácfa utcában lakhatott. 1891–1892-ben az egyetlen újdonság, hogy Plan Károly külvárosi ház tulajdonosaként szerepel. 1899-ben Lajos nem csak bejegyzett céggé mint működtetett üzlet tulajdonosa, hanem a Révai Testvérek részvénytársaság felügyelő bizottságának tagja is. Megjelenik a lakcíme is: Lipótvárosban lakik. Lajost illetően a következő változást egy apró csillag jelzi az 1908. évi jegyzékben, ami arra utal, hogy a cég „a törvényszék cégjegyzékében előfordul[] ugyan, de a lent felsorolt helye[]n nem volt[] található”.⁶¹

Eddig is tudtuk, hogy Horovitz Fülöp 1886-ban hagyott fel a kereskedéssel. Ekkor tűnik el a látókörünkől Guidó is. Fülöp partecédulájáról⁶² kiderül, hogy Guidó nincs a gyászolók között. Ha Guidó tényleg Fülöp fia volt, akkor 1866-ban legfőljebb negyvenöt éves lehetett.⁶³ Talán elgondolható, hogy Guidó Fülöp segédjeként szol-

---

A Révai Testvérek tulajdonosai az 1880-as évektől Sámuel fiai, Révai Mór és Ödön voltak. A Révai Testvérek megvált antikváriumától is, a mai Központi Antikváriumtól.

60 SENNOVITZ Adolf, A „Csak szorosán” Budapesti Könyvkereskedő-segédék Egyesületének története. Az Egyesület huszonöt éves fennállásának jubiláris ünnepélye alkalmából, javított változat (Budapest: k. n., 1898), 13.

61 Budapesti Czim- és Lakásjegyzék..., 1908, 533.

62 Horovitz Fülöp gyászjelentése, 1886, Pannon digitális egyesített archívum, hozzáférés: 2024.12.02, <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/283586>

63 Fülöp 1888-ban házassága 47. évében hunyt el. Eszerint 1841-ben, 26 évesen házasodott. Guidó 1873-ban már könyvkereskedő-segédék egyesületének titkárává választott (SENNOVITZ, A „Csak szorosán”..., 5). Azt föltételezve, hogy ilyen szerepre tizenéveseknek nem adnak mandátumot, legkésőbb 1853-ban született. Ebben az esetben tényleg fiatalon, 33 évesen hunyt volna el.

gált, viszonylag fiatalon elhunyt, Fülöp pedig, segítség nélkül maradván, bezárta üzletét. Lehet, hogy nem így volt, viszont mindenképpen tény, hogy Sennovitz szerint Horovitz Guidó a segédek szervezetében többször is fölvetette egy segélyalap létesítésének ügyét, amely azonban soha nem nyert elegendő támogatást.⁶⁴ Ez megengedi azt a föltételezést, miszerint Guidó úgy számított, hogy segédként élendi le életét – esetleg gyöngye lehetett a szervezete, ezért is maradt apja mellett.

Úgy tűnik ki az adatokból, hogy Lajosnak nem volt helye a családi üzletben. Előbb Aigner antikváriushoz csatlakozott. Atyja halála után nyitott önálló boltot – kézenfekvő föltételezni, hogy az atyjától örökölt készletre támaszkodva. Közben van tudomásunk a Révai testvérek használt könyv-periodikájáról, de érdekes, hogy a periodika addig tart, amíg Lajos 1899-ben be nem kerül a részvénytársaság felügyelőbizottságába. Felügyelőbizottsági tagsága utoljára az 1906–1907. évi címjegyzékben szerepel. Ekkor jelenik meg utoljára a lakásjegyzékben is. Üzletét némi késlekedéssel, 1908-ban minősítik fellelhetetlennek.

Mindezek alapján kézenfekvő feltevés, hogy Stemmer Ödön Horovitz Lajos üzleti hagyatékát rendezte. Hiányos nyilvántartás, a valódiság elvét sértő készletértékelés – fogalmazhatjuk mai nyelven a készletről írt szavait. Azt kell gondolnunk, hogy a Révai Testvéreknél betöltött tisztsége mellett Horovitz Lajos nem nagyon foglalkozott atyja üzleti hagyatékával s így, ami rendezetlen volt, az rendezetlen is maradt. Stemmer e föltevésünk alapján Horovitz Fülöp hagyatékának el nem adott részét láthatta, amely – könnyen lehet – értékesebb volt az 1886-ban a bolttal eladott készletnél.

Közvetlen adatok híján nagyon hosszadalmasan jutottunk el odáig, hogy értelmezhesük Horovitz Fülöp csődjét. Az, hogy Horovitz gondjai nem (1869 márciusában bekövetkező) fizetésképtelenségével kezdődtek, onnan sejtethető, hogy a pesti m. kir. kincstári ügyészségnél majdnem 275 frt hátráléka⁶⁵ volt s ennek közel felét már egy éven túli tartozásként tartották számon. Ezen kívül Horovitz tartozott többek között négy pénzüzetnek és egy könyvkereskedelemben is érintett kollégájának. A bankokkal kapcsolatban érdemes szóba hozni, hogy nem sokat tudunk bonitásvizsgálati módszereikről, de fontos körülmény, hogy Horovitznak kis bankok nyújtottak kölcsönt.⁶⁶ Az 1869. évi kis válságról szóló bevezető fejezetben szó esett a hitelélet egyik gondjáról, tőkekihelyezés nehézségeiről. Fölvetődik, nem ez a gond észlelhető-e ebben az esetben is, vagy másként szólva, ezek a kis bankok vajon nem vállaltak-e túlzott hitelezési kockázatot a Horovitznak való kölcsönzéssel.

64 SENNOVITZ, A „Csak szorosán”...

65 Osztrák értékű forint. Nem irreális ezt Danyi (DANYI „Magyar pénzüértékindeks...” alapján közel egymillió mai (2022) forint értékű tartozásnak minősíteni.

66 „Valódisági ítélethirdetés I. A követelések valódisága tárgyában” (4130, 1871. február 24.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9). A PHET-et nem számítjuk ide, mert – mint utaltunk rá – az valószínűleg az igazgató saját nevében nyújtott hitele volt.

Röviden áttekintve az eddig mondottakat, a levéltári és nyomtatott forrásoknak köszönhetően kiderült, hogy a tudós antikvárius képe elfedett egy másikat, a zavaros ügyekbe bocsátkozott üzletemberét. Az így némileg deheroizált Horovitzot már könnyebb elképzelni kollégái, vagyis Zweybrück és Plan társaságában. A kapcsolat kérdését kétfelől lehet megközelíteni. Az egyik, hogy milyen közel voltak egymáshoz, a másik, hogy jelentett-e ez a lehetőség szociális kapcsolatot.

A Horovitz név szerint ugyan nem szerepel az antikváriusok között, de az egyes szám alatt szerepel viszont Fischer boltja a Nagyhíd utcában (ez az Ürményi-féle ház, ahová – emlékezhetünk – az 1847. évi kalendárium Jonas Plan antikvár kereskedését tette).⁶⁷ A Fischer-féle bolt, amelyet a szakirodalom szerint Horovitz vezetett, 1860-ban már szerepel az egyik kalendáriumban. (1866-ban már Horovitz saját nevében jelenik meg a bolt,⁶⁸ sőt, ő az egyetlen, akinek cégét nemcsak bejegyeztették, hanem az akkori legújabb, váltótörvényszéki cégjegyzékbe is átvezették.) Ebben a jegyzékben már nem Jonas, hanem Moritz Plan szerepel. Ugyanott felbukkan Phil. Zweybrück is, az egyik a Feldunator (O. D., azaz Obere Donauzeile) 2., a másik a 3. szám alatt.⁶⁹ Ettől kezdve térbeli helyük stabilnak tűnik. Ami a híradások alapján változik, az a környezetük. Erre apró jelekből következtethetünk.

Úton a leltár felé

Mielőtt rátérünk a csődper alapján levonható tanulságok elemzésére, érdemes egy pillantást vetni arra, hogy hőseink milyen képet akartak mutatni magukról a sajtóban. Ebben a tekintetben az próhirdetések is informatívak lehetnek.

A Budapesti Hírlapban Zweybrück 1856-ban (július 10-én) és 1857-ben is (szep-tember 4-én) hirdetést tett közzé. Az 1856. évi dátum két országos vásár közötti felező időben, a másik az őszi vásárt követő napokban volt. Az elsőben Zweybrück „Zweybrück Ph.”-ként jelöli meg magát és ó-könyvkereskedésnek minősíti boltját. Az

67 Vö. 151. lábjegyzettel!

68 *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1866. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, einem nach den neuesten Aufnahmen verfassten Häuser-Schematismus von Pest, Ofen, Alt-ofen, und sämtlichen, in die neuen Handelsregister übertragenen Firmen von Ungarn* (Pest: Pester Lloyd-Gesellschaft, 1865), 9.

69 Ma Apáczai Csere János utca 13., illetve 15. (az ú.n. Rupp-ház és a Wurm udvar – átjáró sarokházak a mai Wekerle Sándor utca kereszteződésében). *Pester Lloyd-Kalender für das Schalt-Jahr 1860 in Verbindung mit einem Adressenbuche für Handel und Gewerbe von Pest, Ofen und Alt-Ofen* (Pest: Pester Lloyd-Gesellschaft, 1860), 7; *Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1866...*, 79. A 1866. évre vonatkozó *Pester Lloyd-Kalender*ben Plan nem szerepel.

egy évvel későbbiben már „Zweybrück F. antiquarius”-ról esik szó. Az első tehát német utónév monogramot (Ph. mint Philipp) és nyelvújítási foglalkozási megjelölést,⁷⁰ a második magyaros névalakot (F. mint Fülöp) és latinos foglalkozási megnevezést alkalmaz. Ez az asszimiláció jeleként vehető, de fölvethető, hogy: mihez is asszimilálódik? A második hirdetésben az antiquarius (az antikvárius tüntetőleg latinizálva van írva)⁷¹ neolatin és angol könyveket keres – tehát nem ó-könyvkereskedő keres lehetőleg nem-magyar, nem-német, nem-latin könyvet. Az újkeletű foglalkozás megnevezés olyan közönséget vetít elénk, amelyeknek az ódonság nem érték, viszont az idegenszerű nyelvi alak igen. Az utóbbi pragmatikusan nézve két értelmezést kínál. Az egyik az önfényezés (*self-fashioning*), tehát, hogy a kereskedő vásárlóival műveltségileg egyenrangúnak kívánja mutatni magát. A másik a vevők jóindulatának elnyerése, durvábban szólva: hízelgés a vevőközönségnek. A hirdetések időzítése arra utal, hogy a helybeli fogyasztókat kívánták elérni – ezért az első értelmezést tartjuk valószínűbbnek, de ha figyelembe vesszük, hogy az országos vásárokon is árultak, akár a második is működhetnék, főként, ha más csatornán zajlott volna a közlés.

Ezek után térhetünk át magára a csődperre, vagyis arra, hogy mit mutatnak az adatok. A csődügyek történések, művészettörténések számára legértékesebb részei a leltárak. A csődület számára, mint korábban jeleztük, mindent számba vettek – magán és üzleti vagyont, ingót, ingatlant és követelést, a tulajdonjog különösebb vizsgálata nélkül. A leltárba fölvelt tételeket értékelték is. A forrásokban általában nincsen kifejezett utalás az értékelés módjára, de a csőd intézményéből magából következnek bizonyos szempontok. A vagyon felmérésének célja annak (általában árverésen való) értékesítése, ezért a felmérő becsüsök nem szabhattak túl magas becsértéket az egyes tételeknek, de túl alacsonyat sem, hiszen akkor a hitelezők képviselői tiltakozhattak volna.

A leltáraknak sajátos részei – ha vannak – a könyvek. Ezeket – szemben például egy hagyatéki felvásárlással – nem egy tételnek tekintették, hanem külön-külön elárverezhető tételeknek. Ugyanakkor az egyes példányokat könyvészetileg csak annyira írták le, hogy azok éppen csak azonosíthatók legyenek. Ahogy egy korábbi fejezetben láthattuk, a nemzeti klasszicizmus neves építészének, Hild Józsefnek a könyvtárát többé-kevésbé sikerült beazonosítani, s a művészettörténész képes volt következtetéseket levonni (föltételezéseket alkotni) a könyvvállomány egyes részeinek eredetére vonatkozóan.⁷² Összehasonlításként álljon itt, hogy a Hild-könyvtár jegyzéke bő negyedezer té-

70 Bár tény, hogy Szily szótára nem tartalmazza a kifejezést. SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével* (Budapest: Nap, 1999 [1902]).

71 Jóllehet Babos már ismeri az antik szótóvet is, sőt szócikk-címként is azt szerepelteti. BABOS Kálmán, *Közhasznú magyarászó szótár a magyar irodalmi művekben, magán és hivatalos iratokban gyakrabban előforduló idegen szavak megértésére és helyes kiejtésére* (Pest: Heckenast, 1865).

72 Lásd e könyvnek Hild József könyvtáráról szóló fejezetét.

telből állt, a tételek összesen bő félezer kötetet, bő ezer füzetet és négyszáz „Lieferung”-ot, vagyis könyvkötőnél még nem járt, könyvrészleteket alkotó nyomtatott íveket, tartalmaztak, illetve a leltár végén volt egy 71 darabból álló vegyes tétel, melynek értékét (2 frt 20 krajcár)⁷³ papíráron vették föl. Az egész könyvtárat kilencszáz forintra becsülték.⁷⁴ Ebből durván megbecsülhetjük a könyvtár állag- (azaz papír-)értékét. Ez nagyon durva becsléssel a könyvtár becsült teljes értékének szűk kétötödét teszi ki.⁷⁵

A „Zweybrück és Plán pesti, be nem jegyzett antiquar könyvkereskedő cég”⁷⁶ leltára szerkezetileg a következőképpen néz ki. Öt fejezete van – ezek közül a készpénz című egyetlen lakonikus megjegyzést („Semmi”) tartalmaz. A második, „II. az üzletben” első (s egyben utolsó) alfejezete az „A) ócska könyvárunkban” teszi ki a leltár hatalmas részét (1-1687. tételek). A harmadik fejezetben (III. vagyonbukott Plan Mór lakásán [Dorotya utca Wurm ház]) 31 tétel vétetett föl (az 1688–1718. tételek). A negyedik fejezet (IV. vagyonbukott „Zweibrück Fülöp” lakásán [Hajós utca 27. sz]) 46 tételt (a 1719–1764. tételeket) tartalmaz, az ötödik (V. Activ követelésekben) négy tételből (1765–1768) áll.

Az aktív követelések azoknak a nevét közli, akik a csőd pillanatában tartoztak a bukkottnak.⁷⁷ A leltár értéke közel 2212 forint.⁷⁸ Nem véletlen azonban, hogy az anyagi tételek összegét külön kimutatták (közel 2155 forint), hiszen a követelések, ha nem behajthatók, akkor nem növelni, hanem csökkenteni fogják a likvidálható vagyontömeget.

73 Azaz 140 krajcár (xr), ti. akkoriban 60 xr = 1 (konvenció) forint. Megjegyzendő, a Hild féle csőd és a Zweybrück és Plan-féle csőd között valutaváltás történt, de a két pénzláb (konvenció és osztrák érték) közötti különbség ekkora és ilyen jellegű tételeknél nem akkora, hogy – a becslések hibahatára mellett – különösebben foglalkozni kelljen vele. Mai értéken a 2,33 konv. forint a DANYI „Magyar pénzürtékindeks...” szerinti kulcs alapján még kilencezer forintot sem tesz ki.

74 DANYI „Magyar pénzürtékindeks...” szerint ez kb. három és fél millió mai forintnak felel meg. A becslés nagyságának vonatkozásában a jogszabályok szűkszavúak. A gyakorlat áttekintése alapján elmondható, hogy az értéknagyságok a leltár felvételének időpontjabeli tételekértékesítési esélyekre vonatkoznak. A későbbi összehasonlítás érdekében: a tételek átlagértéke kb. 3,6 konv. frt volt.

75 Ha a fizikai mennyiséget durván darabonként egy, összesen tehát kb. 70 ívnek tesszük föl és közepes nyomdai ívmérettel számolunk, akkor kb. 35 m² papírról van szó. Ívenként száz grammal ez 3,5 kilogramm, vagyis a használt papír fajlagos értéke 140 xr/3,5 kg = 40 xr/kg, térmértékben 4 xr/ív. A kilogrammonkénti ár a már használt Danyi-féle kulcs szerint kb. 2400 mai forint, ami mai használpapír-áraknak (a mainál kedvezőtlenebb fuvarparítások mellett is) durván 200-szorosa. Ha az összes könyvet papíráron számolták volna el, akkor csak Hild-fejezetben mintának tekintett könyvszekrény polchossúságával (kb. 12 folyóméter [fm]) és centiméterenkénti fél kilogrammos fajlagos könyvsúllyal számolva 600 kg papírsúlyt kapunk, ami 2/3 forintjával 400 forintot tesz ki. E nagyon durva becslés alapján a könyvek értéke bő duplája a papírállaguk értékének vagy fordítva: a papírállag a könyvek értékének bő két ötöde.

76 „Valódisági ítélethirdetés II. Ítélet a bukás minősége tárgyában. Kelt Pesten 1871. 02. 21.” (4130, 1871. febr. 24.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

77 A követeléseket és tartozásokat névértéken vették fel, tehát a követelések esetén nem mérlegelték behajthatóságukat.

78 A jegyzőkönyvben hibák lehetnek, mert a tényleges összeg közel 2263 frt. Mivel azonban ez a jegyzőkönyv már másolat, valószínűleg a főösszeg helyes és egyes tételeknél lehetnek elírások.

Plan lakásában 193, Zweybrücknél 180 (osztrák értékű), összesen 373 frt becsértékű berendezést írtak össze. Eszerint a közel 1700 tételnyi könyv becsértéke 1782 frt, azaz tételenként alig több mint egy forint. Látszik, hogy a tételenkénti érték nagyjából a két heted része a Hild-féle csődnél kiszámíthatónak. Ez a bő egy forint – még a Hild-könyvleltár papírállag-áránál is kevesebb.⁷⁹

Érdemes lehet ezeket a hites becslések által rögzített értékeket a bukottak önbevallásával egybevetni és megnézni, mit mutat a tévedések iránya.

3. táblázat. A bevallott, a felmért és a realizált érték összevetése

Kerekítve (forint) → Megnevezés ↓	Tételek	Bevallott érték (frt)	Becsült érték	árverésen elért érték vagy benyújtott követelés (frt)
Könyvraktár a Wurm-udvari üzletben	(0001–1675)	6 000	1782	230
A bolti berendezés, ⁸⁰ várható becslés	(1676–1687)	50	31	21
Követelések	(1765–1768)	57	57	
Üzleti adósság		-4 461		-12 310
Üzleti egyenleg		1646		-12 059
Plan Mór lakása ⁸¹	(1688–1718)	200	193	230
Plan Mór tartozása		-100		
Zweybrück Fülöp lakása	(1719–1764)	260	180	142
Zweybrück Fülöp adóssága		-1063		
magánvagyon egyenleg		-703		
Mindösszesen		943	2 243	-11 687

Forrás: „An den löbl. Gericht des königl. Freistadt Pest Philipp Zweybrück und Moritz Plan Antiquarbuchhändler in Pest Wurmhof legen ad Z. 16717 den Vermögensstatus & die Stände ihres Fallimentes <...>” (19423, 1869. március 16.); „Csődletár” (27836, 1869. március 05.–1869. márc. 21.); „Pest város tekintetes tszékéhez Csicsmanczy Ferenc tollnok Zweybrück Fülöp és Plan Mór csődtömegeikhez tartozó bútor és könyvek elárverezéséről felvett jegyzőkönyvet bemutatja” (50734, 1869. augusztus 09.); „Valódisági ítélethirdetés I. A követelések valódisága tárgyában” (4130, 1871. február 24.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

79 Az ok valószínűleg az előző becslés pontatlansága.

80 A lista *Függelék* 3. táblázataként mint érdekesség közölve.

81 „das im Aktivstand aufgenommene Mobilvermögen ist nur im beiläufigen Werth von 200f aufgenommen und dürfte sich nach vorgenommener Concurs Inventur und Schätzung der wahre Werth als bei weitem höher darstellen.” „Plan Mór megjegyzése An den löbl. Gericht des königl. Freistadt Pest Philipp Zweybrück und Moritz Plan Antiquarbuchhändler in Pest Wurmhof legen ad Z. 16717 den Vermögensstatus & die Stände ihres Fallimentes <...>” (19423, 1869. március 16.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

Plan Mór láthatólag reálisan becsülte föl az olyan kis tételeket, mint lakása ingóságai. A vagyonkimutatáshoz fűzött megjegyzése igaznak bizonyult. Zweybrück Fülöp még ebben is tévedett. A nagy számok esetében teljesen elveszítették a valóságérzéküket. Üzleti adósságukat csak harmadannyira tartották, mint amekkora a valóságban volt. A mellbevágó azonban a szakmájukbeli tévedés: könyvkészletük értékét a felmért érték négyszeresére taksálták, a realizálthoz képest pedig huszonötszörös a tévedés. Ez több a soknál. A perügyelő nem is hitt nekik. Közel két évvel a bukás után tanúvallomásra szólította az egyik törvényszéki jegyzőt, aki elmondta, hogy a csőd bejelentése (1869. március 5., kedd) előtt tíz nappal–két héttel (tehát 1869. 02. 20. [szombat] – 24. [szerda] között) látta, amint Zweybrück és Plan a Wurm-házbeli boltból könyveket rakattak taligákra és elszállították azokat.

A szombati szállítás kevésbé valószínűsíthető, hiszen Zweybrück és Plan a vagyonkimutatásukat megerősítendő Izrael Istenére esküdtek, a vasárnapi a református törvényszéki tollnoknak tűnt volna föl annyira, hogy nem kellett volna tág időszávot megadnia. Van gond a válaszokkal is. Az ismerősség kérdésére a tanú úgy felelt, hogy a leltározáskor ismerte meg őket, ezek alapján csak utólag tudatosította, hogy azok, akiket látott, azonosak azokkal, akiknél leltározott. Evvel együtt is a hiány mértékét látva, kénytelenek vagyunk elfogadni a gyanút, miszerint a bukást előre látván az értékes könyveket kilopták a boltból. Ez törvényellenes volt, és nem csodálható a polgárjogi ítélet:

Vagyonbukott Zweybrück Fülöp és Plán Mór mint Zweybrück és Plán pesti be nem jegyzett antiquar könyvkereskedő cég tagjainak bukása vétkes gondatlanságból eredettnek kimondatik, minél fogva bukottak jövődjére váltókat ki nem adhatnak, bejegyzett kereskedők nem lehetnek, és törvény előtt hitelességgel bíró kereskedési könyveket nem vezethetnek.

Ezen ítélet indokaival együtt másolatban a bukásokokra vonatkozó iratok kíséretében a bűnper megindítása végett a tszék fenyítő osztályához áttétetni rendeltetik.⁸²

Bár többször is kénytelenek voltunk föltevésekre hagyatkozni, talán sikerült hihetővé tenni, hogy a számok által kifejezett értéktelenség az antikváriusok által is tudott *inkurrencia* jele.

Ha Horovitz Fülöpről szólván láttuk, milyen lehetett az ő megcélzott vásárlója, akkor érdemes azt is megnézni, mire engednek következtetni a források vagyonbukottjaink vevőiről. Tekintsük át a csődleltár ötödik, a bukottak követeléseit soroló

82 „Valódisági ítélethirdetés II. Ítélet a bukás minősége tárgyában. Kelt Pesten 1871. 02. 21.” (4130, 1871. február 24.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

fejezetét. Ha föltesszük, hogy a felsorolt adósok üzletfeleik voltak, akkor legalább résnyi betekintést kaphatunk a bukottak vásárlóközönségéről.⁸³

4. táblázat. Az aktív követelések tételes kimutatása

Tétel sor-száma	Adós vezetékneve	Adós utóneve	Adós foglalkozása 1	Adós foglalkozása 2	Családi állapot	Település	Tartozás értéke
1765	Keczy ⁸⁴	Emil	tanár		özvegye	Kolozsvár	32
1766	Scheuermann ⁸⁵		<?> tart<?>	zongoramester ⁸⁶		<Buda>	5
1767	Zary ⁸⁷	sz<?> ⁸⁸	takarékpénztári tisztviselő			Pesten	12
1768	Wein		volt ⁸⁹ honvéd	jel. szekbérő		a város erdőben ⁹⁰	8

Forrás: „Csődleltár” (27836, 1869. március 05.–1869. március 21.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

Zary jó eséllyel az 1867-ben a terézvárosi Blaue Hahngasse⁹¹ 11. szám alatti beamterként, 1873-ban a józsefvárosi Steinmetzgasse 12-ben⁹² lakó takarékpénztári tisztviselő.

83 Statisztikai értelemben vett reprezentativitásról szó sem lehet, miként a történések forrásaiban fölbukkanó hasonló esetekben általában.

84 A forrásban: Raczy. „An den löbl. Gericht des königl. Freistadt Pest Philipp Zweybrück und Moritz Plan Antiquarbuchhändler in Pest Wurmhof legen ad Z. 16717 den Vermögensstatus & die Stände ihres Fallimentes <...>” (19423, 1869. március 16.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9). Megjegyzendő, a forrásban erősen keveredik a fraktúr a latin betűs írással, emiatt adódnak kétes olvasatok. Mivel úgy a vagyonbevallási dokumentumok, mint a leltárak tisztázatok, nehéz megállapítani, mi lehetett az eredeti alak.

85 Scheiermann. Uo.

86 Klavierlehrer in Ofen, azaz zongoratanár Budán. Uo.

87 A forrásban: <on> Záry, illetve kiderül az is, hogy a 12 forint Bücherrest, azaz könyvhátrálék. Uo.

88 Talán a Siegmund vagy a Zsigmond rövidítése lehet.

89 A forrásban: „einarmiger Honvéd”. Uo.

90 Valószínűleg: jelenleg székberő. A forrásból kiderül, hogy Sesselvermieter, azaz ülőalkalmatosság- (karosszék vagy nyugágy) bérbeadó (uo.). A Városerdő a német Stadtwaldchen fordítása, s ekként a Városligetre vonatkozik. Kézenfekvő elképzelni, hogy Wein az ülőalkalmatosság mellett olvasnivalót is kínált a közönségnek.

91 Ma Székely Mihály utca. HIDVÉGI Violetta, „Kezdetben Radiálstrassének hívták”, *Budapesti Negyed*, 1. sz. (1993): 185–189; *Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1867*, 1 (Pest: Gebrüder Pollak, 1866), 294.)

92 „K, Steinmetzg. 12.” *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1873. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, Häuserschema und neu aufgenommenem Wohnungs-Anzeiger von Pest, Ofen u. Alt-Ofen. Die protocollirten Firmen des Königreiches Ungarn sind ebenfalls neu aufgenommen und bildet daher dieser Kalender einen vollkommenen Schematismus aller protocollirten Kaufleute des Landes. [...] ein in Farbendruck sorgfältig lithografirter Situa-*

lőként,⁹³ de 1875-ben már a VIII., Hollundergasse⁹⁴ 20. szám alatt nyilvántartott Zary Zsigmond, aki ugyan az 1871-es címjegyzékből⁹⁵ lakóként hiányzik, de megjelenik mint az Erkel Ferenc elnökölte Nádor utcai sakk-klub választmányi tagja.⁹⁶ (A neves történész, Márki Sándor fivérének, Márki Istvánnak sakktankönyvében a legkorábbi és legkésőbbi ismertített játszómája 1859-ből, illetve 1866-ból való.)⁹⁷ A vagyonkimutatás⁹⁸ nemesi rangra utal, és valóban: Nagy Iván kézikönyve tud a családról, de családfát csak a család közlése alapján publikál. Adatai alapján Zsigmond 1831-ben született, tehát 1869-ben még negyven éves sem volt. Sokat mondó tény, hogy neje Kasselik Etelkaként van megadva. Ez megengedi a föltételezést, miszerint Zary Zsigmond Pest egyik patricius családjába házasodott be és a frigyből három gyermeke született.⁹⁹

A Scheuermann név ugyan felbukkan levéltári iratokban, de bő tizenöt évvel később, és zongoramesterségéről sem esik említés, tehát a két név egyetlen személyként való azonosítása egyelőre nem megalapozott. A többi felsoroltról végképp nincsen információnk. Egy pesti firma szempontjából mind a tanár özvegye, mind a lakcímjegyzékekben fel nem bukkanó zongoramester, valamiként a hajléktalan volt honvéd hitelképtelennek kellene, hogy minősüljön, de még Zary Zsigmond is, hiába volt megörökített nevű sakkmester és esetleg egy patriciuslány férje, túlságosan sokat költözött ahhoz, hogy komolyabb hitele lehessen.

Ez az apró áttekintés akkor nyer értelmet, ha visszatérünk Stemmer Ödönnek arra a megjegyzésére, miszerint a régi antikváriusok nem éltek a leértékelés eszkö-

---

tions-plan der Städte Pest und Ofen mit den projectirten Radialstrassen sind dem Kalender beige-bunden (Pest: Gebrüder Légrády, 1873), 382; A „K.” sajtóhiba, helyesen „J.”. A térképek egymásra vetítéséből adódik, hogy a Steinmetz (más térképeken Baumeistergasse) a mai Röck Szilárd utca.

93 „Sparcassa-Bmt.”

94 *Adressenbuch von Budapest. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, Häuserschema und neu aufgenommenem Wohnungs-Anzeiger von Budapest* (Pest: Gebrüder Légrády, é.n. [1875]), 373. Ma Somogyi Béla utca.

95 *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für die Jahre 1871 und 1872. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, Häuserschema, und nach der jüngsten Volkszählung neu aufgenommenen Wohnungsanzeiger von Pest, Ofen und Altofen. Die protocollirten Firmen des Königreiches Ungarn sind ebenfalls neu aufgenommen und bildet daher dieser Kalender einen vollkommenen Schematismus aller protocollirten Kaufleute des Landes. [...] ein in Farbendruck sorgfältig litografirter Situationsplan der Städte Pest und Ofen sind dem Kalender beige-bunden* (Pest: Gebrüder Légrády, 1871).

96 Uo., 288.

97 MÁRKI István, *A sakkjáték tankönyve, kezdők és haladottabbak számára, mintajátszmákkal, számos feladvánnyal és 129 ábrával*, szerk. MÁRKI Sándor (Budapest: Athenaeum, 1897 [1872]), 60, 219.

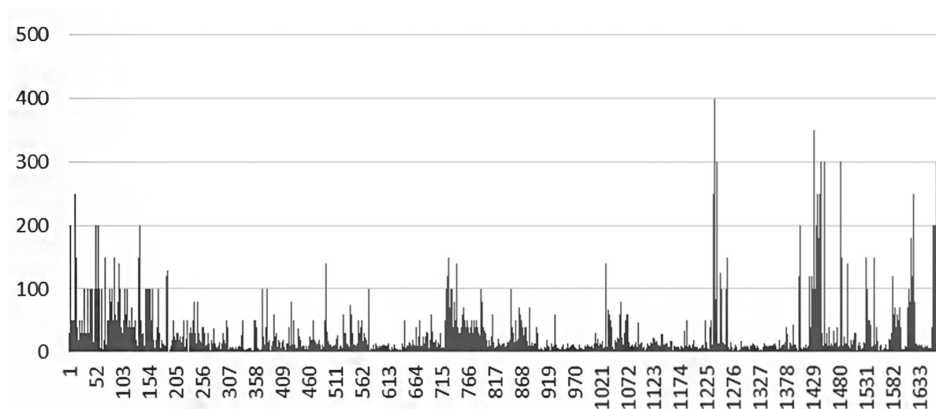
98 „An den löbl. Gericht des königl. Freistadt Pest Philipp Zweybrück und Moritz Plan Antiquarbuchhändler in Pest Wurmhof legen ad Z. 16717 den Vermögensstatus & die Stände ihres Fallimentes <...>” (19423, 1869. márc. 16.), in *Zweybrück és Plan csödpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9).

99 Vö. NAGY Iván, *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, 13 köt. (Pest: 1-2 Friebeisz István [1-2. köt.]–Ráth Mór [4-13. köt.], 1857–1868), 12:316–318.

zével.¹⁰⁰ Ebben az esetben a két antikvár üzlet (Horovitz, illetve Zweybrück és Plan) közönsége két különböző, de összekapcsolódó üzleti stratégiát jelent. Horovitzé volt a vékony, de vastag közönség, Zweybrück és Plané a széles, de vékonypénzű, illetve kevésbé informált – azok tehát, akik semmi esetre sem kincsképzési céllal vettek könyveket. Föltételezésünk szerint Horovitz készleteinek az a része vándorolhattott Z&P-hoz, amelyik a gyűjtőknek már nem volt érdekes, viszont a pesti vásárokon ponyváról még eladható lehetett. Zweybrück és Plan ezt fölözhatték le bukásuk előtt. Ami maradt, az a biztosan eladhatatlan készlet.

Vessünk egy pillantást erre az „üledékre”, melynek a csődleltár a lenyomata. Nagy részben nem is darabonként írták össze a több mint ezerhatszáz tételben rögzített készletet. Fontos megemlíteni, hogy ebben a leltárban a tételek nem könyvek, kötetek, sorozatok, hanem jelentős részben csomók, azaz valamiként, de nem könyvtári szempontok alapján összefogott könyvhalmazok.

2. ábra. A Zweybrück és Plan csődperében lelt könyvleltár tételeinek becsült értéke (xr)

Forrás: „Csődleltár” (27836, 1869. március 05.–1869. március 21.), in Zweybrück és Plan csődpere, BFL IV. 1343j. 291 (III/9), 46–47.

A második ábra azt mutatja, milyen értéket tulajdonítottak a becsüsök az egyes tételeknek. A legértékesebbnek minősített tétel sem taksáltatott többre négy korabeli (tehát hozzávetőlegesen tizenötezer mai) forintnál. A tételek szerinti átlagár alig több mint egy forint. A módusz¹⁰¹ (azaz a leggyakoribb érték) pontosan egy forint

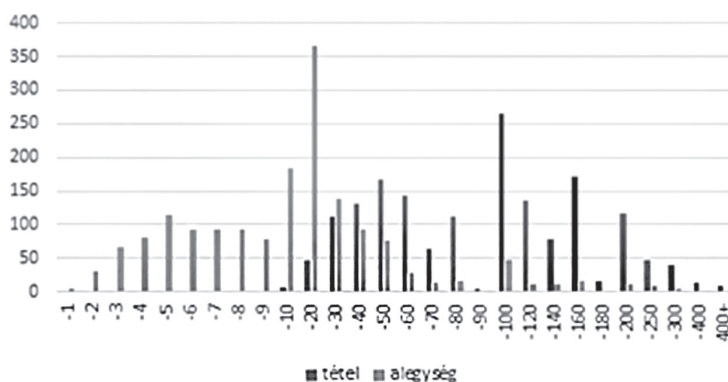
¹⁰⁰ A szabott árakat és a közönség azokhoz való ragaszkodását részint rosszállólag említi az 1848 előtti időkötet illetően: GÁRDONYI, *Régi pesti...*, 5.

¹⁰¹ Az adott ismérvnek a sokaságban leggyakrabban előforduló értéke.

(100 xr), tehát valamivel az átlag alatt van. A medián¹⁰² (50 xr) csak fele a módusznak, ami lényegében azt jelenti, hogy a tételek jelentős része a mai százforintos könyvkattegóriának felelt meg.

Ha nem tételek szerint mutatjuk ki a könyvek értékét, hanem fajlagosan (a tétel értékét osztjuk a tételbeli darab-, illetve kötet- vagy csomószámmal), akkor jól lát-szik, hogy a statisztikai mérőszámok jelentősen csökkennek. Az átlag már csak ne-gyed forint, a módusz és a medián is tíz krajcár. Ezt mutatja a 3. ábra:

3. ábra. A tételek, illetve alegységek (kötetek, csomók stb.) eloszlása krajcárban mért érték szerint

Forrás: „Csődleltár” (27836, 1869. március 05.–1869. március 21.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9), 46–47.

A címben szenvedőleg megfogalmazott kérdést (mi volt inkurrens?) aktívvá ala-kítva felelhetünk a kérdésre: Mi nem kellett a vásárok közönségének? Nem meglepő módon: az, ami avult volt. Avult, de milyen tekintetben? Nem csak arról van szó, hogy a könyvek régiek lehettek. A régiségükről ezen inventárium alapján nem lehet statisztikát készíteni, hiszen a nyilvántartásba vétel módja eleve kizárta, hogy efféle statisztikákat tudjunk összeállítani. A leírásokból azonban mégis lehet következtet-ni témákra, meg lehet állapítani nyelvi arányokat. Az egyik leszögezendő tény ma nem hangzik meglepően, de 1869-ban talán még az volt: főként a nem magyar nyelvű könyvek voltak nem keresettek.

A főváros 19. századi nyelváltását ismert tényként szokás kezelni, de módját nem szokták leírni. A közterek nyelváltására szoktak utalni, miközben tudjuk, hogy a magánélet nyelve sokhelyütt (jócskán a 20. századba nyúlóan) továbbra is a

102 Az az ismérvtérték, amelyikhez képest a sokaságban ugyanannyi elem mutat kisebb értéket, mint amennyi nagyobbát mutat.

német volt.¹⁰³ A nyelvváltást hosszú távon az iskolarendszer garantálhatta, de csak felmenő rendszerben. Hatása tehát 1869-ben még nem fejeződhetett ki. 1848-ban a pesti könyvpiac a németnek egy nyúlványa volt, a könyvkereskedők származási és üzleti kapcsolatban álltak a németországgal. „A német irodalomnak olyan nagy volt a befolyása a magyar kultúrára, hogy még a magyar irodalom klasszikus termékeit is érdemes volt németre lefordítani. Mert legyünk azzal tisztában, hogy az első ilyen fordítások nem a németországi olvasóközönség számára készültek, hanem a magyarországi német olvasóközönség igényeinek kielégítésére voltak szánva.”¹⁰⁴

Ez a piac azonban idővel a szélre szorult. A városok, s főként Pest népessége jelentősen nőtt és olyan ütemben, hogy azzal a tösgyökeres népességnek sem természetes, sem asszimilációs szaporodása nem tudhatott volna lépést tartani. A nyelvváltást a városnak a saját hátországával való kapcsolata válthatta ki. E téren viszont jelentős szerepe lehetett a szállítási költségek csökkenésének, magyarán a gőzvontatás terjedésének. Az a tényező, amelyik életre hívta a világ egyik legnagyobb kereskedelmi malomipari központját, nem csak az üzlet terén hatott. Az iparági központ létrejöttének alapja az Alföld mint kereskedelmi gabonaforrás föltárása volt.¹⁰⁵

Ezzel párhuzamosan azonban a személyi szolgáltatások „akciórádusza” is kiterjedt. A kínálati oldal nyelvi magyarosodását a beköltöző népesség nyelvi összetételének elmozdulásán túl a föltároló magyarajkú vidék kiszolgálása is kiválthatta. Nyilván gondolhatunk például – egy emelkedettebb szinten – a magyar nyelvű jogi szolgáltatások iránti kereslet növekedésére is,¹⁰⁶ de a legtömegesebb példa mégiscsak a vásárok világa lehet, ahol a kereslet távoli, magyarajkú vidéket jelenít meg. A könyvlista azt fejezi ki, mi az, amit a vásárlók még vagy már nem vettek meg.

S amit a könyvlistán látunk, az a görög, latin, német, francia nyelvű könyvek sora. A nyelv a tematikával is összefügg: számos latin nyelvű egyházi témájú tétellel találkozunk a listán. Jóllehet, a latint akkor még nem fenyegette oktatásának megszüntetése, mint az ó-görögöt, de a felhalmozódó készlet visszahúzóó keresletet jelent. Mely nyelvek hiányoznak a listáról? A 20. század lingua francái (az angol és a spanyol), a honi nemzetiségek nyelvei (végső soron ide számíthatjuk a magyart is).

103 Antikváriusok a megmondható, milyen mennyiségben voltak tele a családi könyvespolcok fraktúr betűs könyvekkel.

104 GÁRDONYI, *Régi pesti...*, 4–5.

105 Vö. KLEMENT Judit, *Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században* (Budapest: Holnap, 2010).

106 „Pesten [...] állandóan nagy a vásárlóközönség, különösen a főtörvényszéki ülések tartama alatt [...]” GÁRDONYI, *Régi pesti...*, 44.

5. táblázat. Az egy forintnál többre taksált tételek nyelvek és műfajok szerinti megoszlása

	..	atl	plt	arch	oec	lex	nat	mix	kult	ing	össz	%
..	0	1	5	2	2	1	4	3	4	0	22	21
német	0	0	6	0	0	8	5	2	4	1	26	25
magyar	0	0	2	0	0	1	1	3	3	0	10	9
francia	6	0	1	0	0	1	1	0	1	0	10	9
görög	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	2	2
latin	0	1	8	0	0	6	3	0	6	0	24	23
cseh	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1
zene	0	0	0	0	0	0	0	0	11	0	11	10
össz	6	2	22	2	2	20	14	8	29	1	106	100
%	6	2	21	2	2	19	13	8	27	1	100	

Forrás: Forrás: „Csődleltár (27836, 1869. március 05.–1869. március 21.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9), 46–47.

Megjegyzés:

1. „:” az értelmezhetetlen vagy azonosíthatatlan adatokat jelöli.

2. Rövidítések:

atl	térképek
plt	politika, közélet, katonai, jog, sajtó
arch	építészet
oec	gazdálkodás
lex	lexikonok, enciklopédiák, szótárak, kézikönyvek
nat	természettudomány, orvoslás

A táblázatból jól látszik, hogy a nem papíráron értékelt tételek közel háromötöde a 19. század két kontinentális közvetítő nyelvéhez (német és francia) és a két klasszikus holt nyelvhez (latin és görög) van társítva. Érdeemes megfigyelni, hogy az azonosíthatatlan nyelvű művek műfaji szempontból elég egyenletesen oszlanak meg. Ez elmondható a magyar nyelvűekről is. Műfaji bontásban a „politikához”, a „lexikonokhoz”, a „kultúrához”, és a „természettudományokhoz” besorolt egységek teszik ki az „értékes” tételek négyötödét. Ha a kottákat kivesszük is az összegzésből, még akkor is több mint kétharmados marad az arány. Érdeemes észrevenni, hogy a német és a latin tételek műfajok közötti megoszlása hasonló. Mindkét nyelven a politikai, a lexikonszerű, a természettudományi és a kulturálisként besorolt tételek száma a legnagyobb.

A német nyelvűnek minősített tételek között a természettudomány, politika és lexikon műfajúak voltak a leggyakoribb nem kelendő tételek (rendre: 5, 6, 8 tétel). Ehhez hasonló koncentráció a latin nyelvű tételekben tapasztalható még, csak ezekben a természettudományok műfaj helyébe a kultúra lép (rendre: 6 [kultúra], 8, 6 tétel). A német vagy latin nyelvű politikai vagy lexikon műfajtipusba sorolt 28 tétel magában is az összesnek több mint harmada.

A tételek tartalmaznak ugyan utalásokat konkrét címekre is, de olyan beazonosítást, amelyet Hild József könyvtára kapcsán meg tudunk tenni, itt nem voltunk képesek végrehajtani. Az azért sejthető, hogy a kínálat az egyetemi polgárok alkotta fogyasztói közegekből kicsapódott könyvekből keletkezhetett, és azoknak a tételeknek a lajstroma maradt ránk, amelyeket a Pestre bejáró országos vásárok közönsége nem szívtott fel.

Az eredmény kiértékelésénél fontos lehet azt is mérlegre tenni, vajon nem számítanak-e a bíróság által kilopottnak tekintett könyvek. Nézetünk szerint nem. Eleve a leülepedett készletekre voltunk kíváncsiak (mintha valakinek a papírkosarában turkáltunk volna). Az elvitt könyveket azért vitték el, mert el akarták adni őket. Ha a bíróság nem lelt rájuk, akkor valakinek (talán egy másik kereskedőnek) el is adhatták azokat. Ez azonban azt jelenti, hogy valaki forgalomképesnek tartotta őket.

Fölvetődhet, hogy a vonatkozó könyvek még krúdában, tehát kötetlen állapotban leledzettek, s ezért voltak inkurrenssek. Ennek az ellenvetésnek leginkább a könyvkereskedelem kapcsán vázoltak mondanak ellent, azaz, hogy a könyvkötők a kereskedelem kulcsfigurái voltak.

A statisztikai tankönyvek kiadási nyelvének változása

A Zweybrück és Plan könyvkereskedői társulásról megállapítottuk, hogy üzleti vagyunk leginkább elfekvő készletekből állt. Erre a következtetésre egy nagy tétel-számú, de nem kötetenkénti, hanem csomónkénti felbontású leltár elemzése alapján jutottunk.

Föltételezésünk szerint ezek a könyvcsomók egy kultúraváltás során értéktele-
nedtek el. Megkíséreltük Hild példáján bemutatni, milyen volt a 19. század első fe-
lének városi polgári könyvállománya. Emellett most nagyon röviden megmutatjuk,
milyen is lehetett a gyors kultúraváltás, legalább nyelvi szinten. Ezt egy statisztika-

történeti összeállítás másodelemzésével tesszük meg.¹⁰⁷ A füzet a hazai („magyar”) statisztikai felsőoktatás kétszázadik évfordulójára készült. Az összeállítás saját bevallása szerint sem teljeskörű, de tartalmazza az egyetemek, a jogakadémiák és a protestáns főiskolák statisztikatanárainak tudományos munkásságát. Az összeállítás minden hiányossága ellenére a kimutatni kívánt fordulat annyira határozott, hogy a statisztikatanárok műveinek egyszerű statisztikája is feltárja azt.

6. táblázat. A művek száma évkörök szerint

Évkör	latin	magyar	összes
összes (1792–1849)	23	16	39
1792–1819	6	7	13
1820	8	0	8
1821–1849	9	9	18
1850–1867	0	7	7
1868–1896	0	21	21

Forrás: KECSKÉS, *Az egyetemek...*, 29–77. Saját összeállítás
Megjegyzés: 1820-at, az abban az évben megjelent művek bizonytalan datálása miatt külön évkörnek vettük fel.

A vizsgálathoz két döntést kellett meghozni.

Az egyik, hogy csak a számba vett intézményekben legkésőbb az 1800-as évek végével (1899) lezárult oktatói pályákat veszi tekintetbe; a másik, hogy a számbavétel alapját a művek képezik. Ezen belül azonban nem tettünk különbséget megjelenített és kéziratot művek között. A datálatlan művek esetében a vizsgálat céljának megfelelően a szerzőknek a megjelenés idején betöltött álláshelyét, dátumként pedig a magyar művek esetén az álláshely betöltésének kezdetét, a nem magyar könyvek esetén azok végét rögzítettük. Tettük ezt azért, hogy semmiképpen sem a megvizsgálendő feltevésünk javára tévedjünk. Hasonlóan jártunk el a többször kiadott művek esetében. Ezek esetében is a latin nyelvűeknél az utolsó, a magyarokénál az első kiadás évszámát rögzítettük. Legelőbb érdemes a művek megjelenésének gyakoriságát áttekinteni:

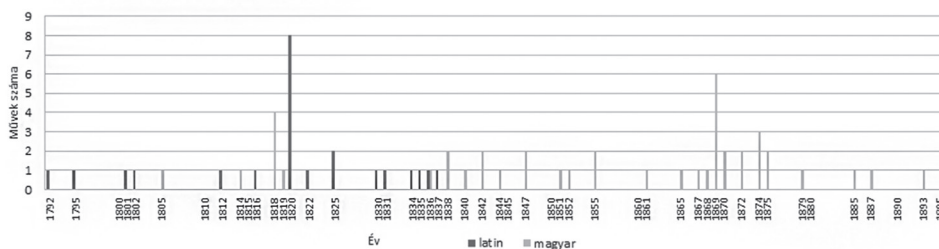
¹⁰⁷ KECSKÉS Anna, összeáll., *Az egyetemek és jogakadémiák statisztika tanárai Magyarországon. 1777–1945*, Történeti Statisztikai Füzetek 3 (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1990).

Első látásra fölöslegesnek látszik a statisztika – nyilván nem túl meglepő, hogy 1848 előtt inkább latin, utána inkább magyar nyelven készítik tankönyveiket a statisztika tanárai. Az első meglepetés, hogy általában egy évben csak egy könyv jelent meg, ha egyáltalán, de két évben nagyon sok. Ez a számbavétel előzetes föltételei miatt van. Az egri érseki joglíceum tanára, Dinkay Pál után nagy datálatlan, részben latin, részben magyar kéziratos anyag maradt fönn. Ezeket a szerző egri tanári működésének kezdő és végpontja szerint soroltuk be, a latinokat a tanári működésének lehető legkésőbbi (1847), a magyarokat a legkorábbi (1818) időpontjához.

A másik érdekesség azonban már tartalmi. Azt várnók, hogy a latinról a magyarra való átmenet lassú és fokozatos. Ezzel szemben 1805–1820 között négy magyar megjelenést mutat az adatsor, hogy azután bő másfél évtizedig ne keletkezzék magyar nyelvű szakmunka. A latinnal is érdekes a helyzet. Az, hogy 1848 után nem látunk latin művet, nem meglepő. Az azonban igen, hogy a latin nyelvű művek nagyobb része 1820–1847, s még ha Dinkay műveitől eltekintünk is, 1820–1840 között jelent meg.

4. ábra. Latin és magyar statisztikai művek megjelenés éve szerint, 1792–1896

Forrás: KECSKÉS, *Az egyetemek...*, 29–77. Saját összeállítás

Közelebb visz a jelenség megértéséhez, ha megnézzük a „rendhagyó” időszakok megjelenési helyeit. A korai magyar nyelvű művek mind a marosvásárhelyi református főiskolához kötődnek. Itt egyszerűen az egyházi nyelv lehetett a döntő tényező. A kései latin nyelvű művek első ránézésre a „Dinkay-jelenséghez” hasonlóan rossz számbavételi specifikáció eredményeinek látszanak. Faber Antal egyedül írta meg az 1820–1837 közötti latin nyelvű művek két harmadát. Viszont ezeket többször is kiadták, tehát az összesítésbe még nem is számítottunk be minden kiadást. Az első megjelenések közül több is a 19. század első két évtizedébe esnek, tehát ott lényegesen nőne a latin művek részaránya.

Összegzés

Ez a fejezet egy sokak számára valószínűleg használhatatlannak tartott forrás szóra bírását célozta. A közvetlen elemzés önmagában soványka eredményt hozott volna, a forrás környezetének feltárásával viszont több minden is kiderült. Számot vetettünk a szállítás globalizálódásával, az ehhez szükséges beruházások forráselszívó hatásával. Kiemeltük, hogy a magyarországi hitelélet azzal egy időben még inkább kereslet-, mint kínálatiányosnak számított. A kölcsönpénzre épített vállalkozások kényes helyzetbe kerültek. Az ő szempontjukból a piacok hatókörzetének említett kiterjeszkedése az igazság pillanata volt. ismét csak hivatkozva az 1869. évi válságról írottakra, a forráselszívás a marginális vállalkozások bukásához vezetett, aminek egyik következménye a vizsgált könyvleltár lejegyzése lett.

Az azonban, miként állt össze az akkor inkurrens könyvek lejegyzett készlete, további vizsgáldást igényelt. A csődiratokból kiindulva a korabeli könyvpiac képének legalább kis töredékeire sikerült valamelyest fényt vetni. Értelmeztük egy kevéssé ismert piac működését és azt, miként hathatott ez a piac a készlet formálódására. A könyvkereskedelem nem csak abban a tekintetben alakult át, hogy a vásári kereskedelem jelentősége csökkent, de kiderült az is, hogy a modern világ küszöbén értéktelennek bizonyult könyvek a letűnő világ értékesnek tartott művei voltak. A teológiai művek inkurrenssé válása jele lehet annak az általános társadalmi folyamatnak, amelyet Szeremlei Sámuel pár évvel később a valláserkölcsi élet hanyatlásaként írt meg.¹⁰⁸

A leltár ugyan pillanatnyi állapotot tükröz, de hosszabb folyamatokra is fényt vet. Jelzi, hogy magyar nyelv térhódítása nem csak mennyiségi folyamat volt, hanem szerkezeti átalakulásokkal is járt, ami a hazánkban forgó könyvállomány egy részének leértékelődését is jelentette. Ez nem is annyira önmagában érdekes, mint inkább összevetve a Hild József könyvtáráról elmondhatókkal. A Hild-féle leltár tizenhárom évvel korábban keletkezett és egy hungarus tudatú polgár örökségét és világát (összességében a 19. század első felének műveltségét) mutatta.

Hild József 1867-ben hunyt el, s még ha föltesszük is, hogy könyvtára egy részét akár el is adhatta, anyagi helyzete miatt az kevéssé valószínűsíthető, hogy új könyvárát épített volna. Ebben az állományban a magyar nyelvű könyvek nem nagy súlyal voltak jelen, viszont megvoltak az itt politikainak, kulturálisnak, természettudományosnak jelölt tételek képviselői, s ezen kívül az építészeti és mérnöki könyvek is. Ehhez képest ez a kereskedői könyvlista érzékelteti, hogy a terjeszkedő műveltség

¹⁰⁸ SZEREMLEI Sámuel, *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*, A Magyar Protestáns Egyház Kiadványai 3 (Budapest: Magyarországi Protestáns Egyház, 1874).

korában nem ez a Hild József nevével fémjelezhető műveltség terjedt szét. Ennek megfelelően hordozói is leértékelődtek.

Miként Mester Béla megállapította, a latin–magyar nyelvi váltás közönség- és tematikai váltás is volt.¹⁰⁹ Mivel azt nem tudjuk, mi lépett az inkurrens (szak)irodalom helyébe, ilyen szigorú megállapítást nem tehetünk. A végső szó talán az lehet, hogy ha mást nem tettünk volna is, a történészek által sokat emlegetett léptékváltással összekapcsoltunk egy nagyléptékű gazdasági változást egy kisléptékű üzleti bukással s azt egy lokális tekintetben nagyobb léptékű kulturális változással.

109 A szakfilozófia kérdések helyét egy időre a morál- és politikai filozófiai kérdések vették át. Ez az állapot a filozófiai szakfolyóiratok megjelenéséig tartott. Vö. MESTER Béla, „Nemzeti filozófia - in sensu cosmopolitico”, *Kellék*, 24. sz. (2004): 125–136; MESTER Béla, „A Kantról szóló korai magyar filozófiai diskurzus fordulópontja”, in *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*, szerk. TÁNCZOS Péter és VARGA Rita, 77–91 (Budapest: L'Harmattan, 2016); MESTER Béla, „A 19. századi nemzet mint filozófiai program”, in *Nemzet, faj, kultúra. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből. A hosszú 19. században Magyarországon és Európában*, szerk. HÖRCHER Ferenc, LAJTAI Máttyás és MESTER Béla, *Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből* 2, 71–90 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016).

ÖSSZEFOGLALÁS

A könyvben két csődper három főszereplőjének – Hild József, Zweybrück Fülöp és Plan Mór – gazdasági helyzetét vizsgáltuk. Egy csőd mindig pillanatfelvételt ad a vagyonbukott aktuális pénzügyi állapotáról, azonban érdemes folyamatként tekinteni az egyes személy csődperére. Így ismerkedtünk meg a második fejezetben Hild József Rafael nevű fiával. Rafael hivatásos katonatisztként szolgált az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc idején, amikor is Buda a magyar honvédek általi visszafoglalása idején fogságba esett, és megvolt a lehetősége annak is, hogy a vésztörvényszék halálra ítéli és kivégzi. Kemény Mária azon álláspontját, hogy Hild József nagy anyagi erőfeszítéseket és áldozatokat vállalt fia életének megmentéséért és anyagi romlásának, illetve későbbi csődjének jelentős szerepe lehetett fiának is, jelenleg nem tudtuk megerősíteni.

Minden bizonnyal több tényező okozta Hild József vagyoni helyzetének összeomlását. Feltehetően a fiáért érzett anyagi felelősségvállalás mellett, Hild váltóügyletei, a Dohány utcai zsinagóga építése körüli bonyodalmak összessége vezetett a korszak kiemelkedő építészének csődjéhez. Ebből a Ferenc-hegyi nyaralójának értékesítésével szabadult, de úgy tudjuk, anyagi helyzete ezután már nem tudott oly mértékben rendeződni, mint a pereskedést megelőzően. A periratokban található csődjegyzékeknek köszönhetően, az általuk használt ingatlanok (a nyaraló és a bérelt belvárosi lakás) berendezési tárgyaiból kirajzolódottak Hild József és felesége életkörülményei és anyagi kultúrája. Ebből kiderült, hogy a nyaralóban sok olyan eszköz szerepelt, melyek funkciójukban, kivitelezésükben vagy akár anyagukban is még a két világháború közötti Magyarországot is megidézhetik. A Hild által bérelt belvárosi lakás a dualizmus korának polgári lakáskultúrájához illeszkedett mind használati tárgyaival, mind pedig zsúfoltságával. E belvárosi lakás szerves része volt Hild József könyvtára is.

Egy könyvtárban található könyvek listája a legtöbb esetben felveti például azt a kérdést, hogy a könyvállomány milyen mértékben reprezentálja tulajdonosának gondolkodásmódját, vagy az adott könyvanyag milyen mértékben formálta birtosuk tudatát. Hild József könyvtára kapcsán mi legfeljebb arra vállalkozhattunk, hogy a csődjegyzékben szereplő tételeket a lehetőségekhez mérten minél pontosabban beazonosítsuk és ezekből az eredményekből egy konkordancia jegyzéket készítsünk, illetve közöljük. Ez későbbi kutatások alapjául szolgálhat majd.

Hild Józsefről azonban így is kiderült, hogy igazi könyvbarát volt, akit semmiképp nem lehet azzal vádolni, hogy pusztán a munkájához és hivatásához szükséges köteteket gyűjtötte volna, hiszen könyvtárának megközelítőleg 60%-a műveltségi, közismereti és közéleti témájú könyvek közül került ki, míg a fennmaradó rész tartozott az építészeti, műszaki és művészeti tartalmúakhoz. Továbbá a csődjegyzék készítői által összeírt sorrendből az is kirajzolódni látszik, hogy Hild a könyvtárát nem, vagy leginkább nem reprezentációs céllal gyűjtötte össze, hiszen a becsértéke alapján értékesnek és kevésbé értékesnek tekintett könyvek vegyesen helyezkedtek el a könyvszekrényben, nem az árak szerint elkülönítve vagy csoportosítva.

A Hild József anyagi és kulturális viszonyai mellett bemutattuk Zweibrück Fülöp és Plan Mór csődesetét is, melynek vizsgálata során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy 1869-ben milyen könyvek számítottak inkurrensnek. A két könyvkereskedő nem rendelkezett nagy vállalkozással, hiszen sem üzlethelyiségük, sem társasági szerződésük, sem pedig bejegyzett cégük nem volt. Talán inkább a vásári sokadalmakban megforduló tömegek könyvvásárlás iránti érdeklődésében és vonalmában bíztak. Azonban kereskedelmi tevékenységüket végül utolérte a csőd.

A két könyvárus személyéről alig tudunk bármit is, nem tudjuk, hogy egyéni vállalkozói-kereskedői készségeikkel milyen mértékben bírtak, de a csődjegyzék statisztikai elemzéséből érdekes kép látszik kibontakozni, még pedig az, hogy a csődjegyzékben szereplő tételek jó része nem magyar nyelvű kiadvány volt. Ez pedig arra engedett következtetni, hogy a kiegyezés után néhány esztendővel a német, francia, görög és latin nyelvű irodalom iránti kereslet jelentősen visszaesett és ezek a kiadványok számítottak inkurrensnek.

Meglátásunk szerint itt érkeztünk el valójában ahhoz a ponthoz, ami a két csődöt és a három vizsgált személyt összeköti. Azt már többször jeleztük, hogy egy csőd eljárás kapcsán keletkezett iratok egy pillanatfelvételt adnak a vagyombukott anyagi helyzetéről. De a két csődben éppen, hogy a pillanatfelvétel ellenére is a *változás* az egyik legerősebb közös jellemző. Hiszen az áttekintett két évtized (1849–1869) joggal nevezhető a magyar történelem „turbulens periódusának”, melyben a gyors átalakulás döntő szerepet játszott.

Hild József esetében láthattuk, hogy a kedvezőtlen üzleti miliő (ma úgy mondánánk, a „körbetartozások”) a zsinagóga építését is akadályozta, Zweibrück és Plan

egy évtizeddel később már a hitelképesség állapotáig sem jutottak el, hogy vállalkozásokat esetleg komolyabb mértékben beindítsák. Tehát megváltozott a gazdasági környezet, amely már nemcsak országon belüli, hanem globális mértékben is értelmezhető. A globális átrendeződések, infrastrukturális változások, a kereskedelmi utak, ma úgy mondanánk, hogy az „ellátási láncok” olyan átalakulást eredményeztek, melyek következtében még a „rendi korszakból megörökölt” hitelélet is a modernizáció és polgári elvek szerint szerveződött át, felforgatva a hitelezés, a hitelezők és adósok hagyományos gondolati struktúráit.

A fentiekén túl a változás tetten érhető kulturális szempontból is. A gazdasági központtá és fővárossá válás útjára lépett Pest-Buda népességszerkezete, és ezzel kulturális összetétele is átalakult. Ez magával hozta azt is, hogy a korábban keresett latin, német, görög és francia nyelvű irodalom már nem volt eladható portéka a vásárokbá járó tömegek számára. Ez a nyelvváltás nemcsak a hétköznapokban, hanem a tudományos életben is bekövetkezett. A korábban latin nyelven publikáló statisztikatanárok mintáján is jól látszik a gyors nyelvváltás, mely törekvésnek, azaz a magyar nyelv térnyerésének és államnyelvvé tételének igénye a 18–19. század fordulójáig vezethető vissza.

Kitekintésként még hozzáfűzhető, hogy az olvasóközönség kiszélesedésevel járó változások nem tekinthetők hazai jelenségnek. G. B. Shaw a második világháború végén írt *Politikai ábécé*-jében saját ifjúkorára visszatekintve foglalkozik a műveltség átalakulásával:

„Ha az egyetemi végzettségűeket művelteknek tekintjük, akkor más címet kell adnunk azoknak, akiknek szülei nem elég gazdagok ahhoz, hogy ilyen fényűzést megengedhessenek maguknak, s korán el kell hagyniok az iskolát, hogy eltarthassák magukat, mint gyakornokok, kereskedősegédek és más efféle fehérgalléros és feketekabátos alkalmazottak. Pályájukhoz nemcsak elemi iskolai oktatásra, hanem középosztálybeli modorra, szokásokra és látszatra is szükségük van. nevezzük őket félművelteknek.” A „félműveltek nagyrészeinek nincs semmiféle különleges jövedelmező képessége, ott kell tehát maradnia, ahol van, szegényen, igényesen, és szétszóródva.” Nem „tartoznak kifejezetten sem a munkásokhoz, sem a munkakerülőkhöz, s ennél fogva házassági kilátásaik és annyira korlátozottak, hogy nem csak félműveltek, hanem félemberek is.”¹

Ha eltekintünk az író szubjektivitásától és iróniájától és megváltoztatjuk a megváltoztatandókat, egész jó sémát kapunk tőle az írásban elmondottak értelmezéséhez. Ennek továbbgondolása azonban már nem ennek az írásnak a feladata.

1 George Bernard SHAW, *Politikai ábécé*, ford. GOMBOS László (Budapest: Dante, 1947), 150–151.

FÜGGELÉK

1. táblázat. A Hild József csődperéből ránk maradt könyvjegyzék tételeinek azonosítása

A következő táblázat sajátos formájú. A forrás és a magyarázatok megelőzik a táblázatot, s a táblázat maga is a szokásos sor-oszlop elrendezés helyett bekezdésekből áll. **Forrás:** A táblázatot – Halmos Károly közreműködésével – Sebők Richárd állította össze, a publikált könyvjegyzék és saját világhálós gyűjtése alapján. A táblázat egy korábbi publikációnkban közölt adatsor frissített változata.¹

Magyarázat: Az egyes tételek („rekordok”) öt bekezdésben helyezkednek el. A bekezdések akár több sorosak is lehetnek, de mindig összetartozó információkat tartalmaznak. Minden rekord öt bekezdésből áll, még ha valamelyik bekezdés „üres” (csak egy hosszú kötőjelet tartalmazó) is.

Az első bekezdés *soha nem üres*. Ez tartalmazza a

- Tételazonosítót (könyvjegyzékbeli azonosító számot), amiként az a lista eredeti közzétételében szerepel;²
- Azonosítás szintjét: „I” (teljesen azonosított) vagy „S” (valószínűleg azonosított) vagy „N” (nem azonosított);
- Téma szerinti besorolást: „arch” = építészeti; „art” = művészeti; „ing” = műszaki, ill. mérnöki; „kult” = irodalmi-kulturális; „lex” = közismereti; „plt” = közéleti

A második bekezdés a szerzőségi adatokat tartalmazza. Ha nincs szerző, akkor a szerkesztő, összeállító stb. adatait.

A harmadik bekezdés a cím leírása, az I, ill. S minősítésű tételeknél ez a megvalósított teljes cím.

A negyedik bekezdésben a kiadási adatok (kiadó, megjelenés helye, ideje) szerepelnek.

Az ötödik bekezdés a világhálós azonosító (URL) helye.

1 HALMOS Károly és SEBŐK Richárd, „Hild József könyvtára. Rövid ismertetés és konkordancia”, *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 38. sz. (2013): 57–114.

2 HALMOS Károly, „Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében”, 179–192.

HILD JÓZSEF KÖNYVLELTÁRÁNAK AZONOSÍTOTT TÉTELEI

Tételazonosító: 197; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Alison, Archibald

Geschichte Europas seit der ersten französischen Revolution

Wigand, Leipzig 1842.

URL: <http://www.worldcat.org/title/geschichte-europas-seit-der-ersten-franzosischen-revolution/oclc/493251218>

Tételazonosító: 259; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Förster, Christ(ian). Friedr(ich). Ludwig (von) (kiad.)

Allgemeine Bauzeitung mit Abbildungen für Architekten, Ingenieure, Decorateurs, Bauprofessionisten, Oekonomen, Bauunternehmer und Alle, die an die Fortschritten und Leistungen der neuesten Zeit in der Baukunst und den dahin einschlagenden Fächer Antheil nehmen.

Wien 1836–.

URL: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=abz&size=45>

Tételazonosító: 201; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

–

Allgemeines österreichisches bürgerliches Gesetzbuch kundgemacht mit dem Patente vom 29. November 1852 in den Königreichen Ungarn, Croatien und Slavonien, der serbischen Woiwodschaft und dem Temeser Banate, sammt den auf dieses Gesetzbuch sich beziehenden in dem Anhang enthaltenen nachträglichen Verordnungen

kaiserl. und königl. Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1853.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC01534060>

Tételazonosító: 162; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

–

Alphabet in Genre Bildern

h.n., é.n.

URL: –

Tételazonosító: 240; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Angely, Louis

Die Reise auf gemeinschaftliche Kosten. Komische Gemälde in fünf Aufzügen = Universal-bibliothek 30

Philipp Reclam jr., Leipzig é.n.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09658228>

Tételazonosító: 72; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

–

Anzeige und Bemerkungen über die Erzeugnisse aus verzinkten Eisen und Eisenblech der k. k. landesbefugten Fabrik von Winiwarter & Gerschein in Gumpoldskirchen bei Wien. Mit einem Anhang: Die theorethische Begründung der neuen Dach-Construction

Carl Gerold und Sohn, Wien 1855.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC03549527>

Tételazonosító: 246; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Apel, Th. et al.

Hansa-Album. Mit Beiträgen. Harnisch, Christian Wilhelm (hrsg.)

Lindequist und Schönrock, Halberstadt 1842.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09933891>

Tételazonosító: 137; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Arche, Anton

Ansichten des durch Seine hochfürstliche Gnaden dem hochwürdigsten Herrn Fürsten Erzbischof Maximilian Joseph Freiherrn von Sommerau-Beeckh, erweiterten Seminar-Gebäudes in Olmütz
C. Winiker, Brünn 1842.

URL: https://books.google.hu/books/about/Ansichten_des_durch_Seine_hochf%C3%BCrstlich.%20html?id=oMPLXwAACAAJ

Tételazonosító: 149; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch

–

Architektonische Entwürfe des Archit[ekt]-Vereins in Berlin
Potsdam 1846.

URL: http://de.wikipedia.org/wiki/Architektonisches_Album

Tételazonosító: 166; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Stüler, Knoblauch, Salzenberg, Strack, Runge (szerk.)

Architektonisches Album. Redigirt vom Architektenverein zu Berlin durch Stüler, Knoblauch, Salzenberg, Strack, Runge

Ferdinand Riegel, Ernst & Korn, Potsdam, Berlin 1838–1848, 1849–1862.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09650072>

Tételazonosító: 108; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** arch

–

Architektonisches Skizzenbuch. Eine Sammlung von Landhäusern, Villen, ländlichen Gebäuden ... und andern kleinen Baulichkeiten, welche zur Verschönerung baulicher Anlagen dienen, und in Berlin, Potsdam, und an andern Orten ausgeführt sind; mit Details

Ernst und Korn, Berlin 1852.

URL: <https://mdz-nbn-resolving.de/details:bsb10933595>

Tételazonosító: 120; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** arch

Arnold, Christoph Johann Jakob

Practische Anleitung zur bürgerlichen Baukunst in einer Reihe von Plaenen für Gebäude aller Art: nebst kurzer Beschreibung und Erklärung derselben für angehende Baumeister u. Kunstfreunde

Herder, Freiburg 1832–1834.

URL: https://www.leo-bw.de/web/guest/detail/-/Detail/details/DOKUMENT/bsz_swb/1655586157/Practische%20Anleitung%20zur%20b%C3%BCrgerlichen%20Baukunst%20in%20einer%20Reihe%20von%20Plaenen%20of%C3%BCr%20Geb%C3%A4ude%20aller%20Art%20nebst%20kurzer%20Beschreibun

Tételazonosító: 11; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** arch

Artaria, Ferdinando

Il Duomo di Milano ossia Descrizione storico-critica di questo insigne Tempio e degli oggetti d'arte che lo adornano. Corredata di 63 tavole.

Milano 1831.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09826449>

Tételazonosító: 199; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** kult

Balbi, Adrian A.

Balbi's allgemeine Erdbeschreibung oder Hausbuch des geographischen Wissens / Eine systematische Encyclopädie der Erdkunde für die Bedürfnisse der Gebildeten jeden Standes. Dritte Auflage

C. A. Hartleben, Pesth 1842.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC06416092>

Tételazonosító: 262; **Azonosítás szintje:** S; **Téma szerinti besorolás:** art

Barré, L(ouis). – Roux, H(enri). aine (legidősb)

Herculanium et Pompéi. Recueil général des peintures, bronzes, mosaïques, etc., découverts jusqu'à ce jour, et reproduits d'après le antichità di Ercolano, il Museo borbonico, et tous les ouvrages analogues: augmenté de sujets inédits, gravés au trait sur cuivre.

Firmin Didot, Paris 1839–.

URL: <http://books.google.hu/books?id=OjLAAAAAYAAJ>

Tételazonosító: 189; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Barthelemy, Jean Jacques

Reise des jüngeren Anacharsis durch Griechenland, vier hundert Jahre vor der gewöhnlichen Zeitrechnung

Franz Haas, Wien 1802.

URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/barthelemy1789bdi>

Tételazonosító: 76; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bassi, Giovanni Battista Udinese

Il tempio di Antonio Canova e la villa di Possagno

fratelli Mattiuzzi, Udine 1823.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09684920>

Tételazonosító: 121; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Becker, Max

Sammlung von Constructionen aus dem Gebiete der Wasser- und Strassenbaukunst: Enthaltend Schleussen und Wehre

Wegner, Carlsruhe 1842.

URL: <https://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/PPNSET?PPN=1091109796&PRS=HOL&INDEXSET=21>

Tételazonosító: 210; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Bellangé, Hippolyte

Die Generale der französischen Republik und des Kaiserreichs. Vom Verfasser der Soldaten der Republik und des Kaiserreichs, mit 50 Portraits nach den besten Originalen

Carl B. Forck, Leipzig 1847.

URL: <https://www.amazon.de/Die-Generale-franz%C3%B6sischen-Republik-Kaiserreichs/dp/B00NH6064O>

Tételazonosító: 138; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bendemann, Eduard

Der Fries im Thronsaale des königlichen Schlosses in Dresden. Al fresco gemalt / The Frieze in the Throne-Saloon of the Royal Palace in Dresden. Painted in Fresco

Georg Wigand, Leipzig 1847.

URL: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:061:2-1121-p0005-9>

Tételazonosító: 96; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Berghaus, (Heinrich Karl)

Die Baudenkmäler aller Völker der Erde, in getreuen Abbildungen dargestellt und mit Hindeutung auf ihre Entstehung, Bestimmung und geschichtliche Bedeutung geschildert. Ein Handbuch zur Erläuterung der allgemeinen Völkergeschichte. Nach der zweiten Ausgabe von (Hippolyt) Ernst Breton's Monuments de tous les peuples

C. Muquardt, Brüssel–Leipzig 1849.

URL: https://books.google.hu/books?id=OwBRAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=de&source=gs_b_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tételazonosító: 191; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Berghaus, Heinrich Karl Wilhelm

Die Völker des Erdballs nach ihrer Abstammung und Verwandtschaft, und ihren Eigenthümlichkeiten in Regierungsform, Religion, Sitten und Tracht. Geschildert

Muquardt, Brüssel–Leipzig, 1845–1847.

URL: <http://search.ugent.be/meercat/x/bkto1?q=90000095177>

Tételazonosító: 75; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch

Bergmann

Modelle von Stadt und Landhäusern

Weimar 1847.

URL: –

Tételazonosító: 26; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Bergmann, Dr. L.

Baulexicon oder Realecyclopädie des gesammten Bauwesens. Zum Handgebrauche für Baumeister, Civil-Ingenieure, Bauunternehmer, Oeconomen, Feldmesser, Bauhandwerker und technische Lehranstalten

Ernst Schäfer, Leipzig 1855.

URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10059225_00007.html

Tételazonosító: 44; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Neukrantz, A. F. – Metzke, F. A. (kiad.)

Berliner Gewerbe-, Industrie- und Handelsblatt. Erster Band

C. Heymann, Berlin 1841.

URL: <http://www.antiquariat.de/angebote/GID15780647.html>

Tételazonosító: 153; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

–

Beschreibung der Münsterkirche und ihrer Merkwürdigkeiten in Basel

Hasler, h. n. 1842.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09705474>

Tételazonosító: 40; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Bigot, Pet

Feuerschutz oder Sicherung vor und bei Feuersgefahr mit Rücksicht auf die Vortheile des Massivbaues vor den anderen Constructionsarten und Angabe der Mittel zur Verminderung der Feuerunsicherheit bei alten Gebäuden aller Art

Carl Heymann, Berlin 1836.

URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015063937133>

Tételazonosító: 253; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Binzer, A(ugust Daniel) von

Venedig im Jahre 1844

Gustav Heckenast – Georg Wigand, Pesth – Leipzig 1845.

URL: <http://books.google.hu/books?id=B4IZAAAAAYAAJ>

Tételazonosító: 105; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Binzer, August Daniel von

Der Kölner Dom. Ein Denkmal deutscher Baukunst in vier Stahlstichen erläutert

L. Kohlen, Köln 1840.

URL: <http://lobid.org/resources/990031307950206441#!>

Tételazonosító: 8; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bleichrodt, Wilhelm Günther

Architektonisches Lexikon, oder allgemeine Real-Encyclopädie der gesammten architektonischen und dahin einschlagenden Hilfswissenschaften, für Architekten und solche, die es werden wollen, für Baugewerken, Staatsund Kommunalbehörden, Staatsbeamte, Land- und Hauswirthe u.s.w. nach dem gegenwärtige Zustande der Wissenschaft. Zweite umgearbeitete mit mehreren Artikeln und Zusätzen vermehrte und vornehmlich zum Gebrauch der Bauhandwerker in einem Band reducirte wohlfeilere Ausgabe. Mit 3 Kupertafeln und vielen erläuternden Holzschnitten

Bernhard Friedrich Voigt, Weimar 1840.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10059232?page=5>

Tételazonosító: 39; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex
Bloch Móricz (Ballagi Mór)
A magyar és német nyelv nélkülözhetetlen kiegészítő szótára, 1–2. kötet.
Geibel, Pest 1846.
URL: <https://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/3076268>

Tételazonosító: 178; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Boileau Despréaux, Nicolás
Œuvres de monsieur Boileau Despréaux. Nouvelle édition
David Durand, Paris 1769.
URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC12066810>

Tételazonosító: 114; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch
Boisserée, Sulpiz
Denkmale der Baukunst vom 7ten bis zum 13ten Jahrhundert am Nieder-Rhein
J. G. Cotta, München 1833.
URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/boissere1833/0003?sid=47b921a2321c11f0faf308a4ef99faef>

Tételazonosító: 106; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Boisserée, Sulpiz
Geschichte und Beschreibung des Doms von Köln. Zweite umgearbeitete Ausgabe
Literarisch-artistische Anstalt, München 1842.
URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10048242_00009.html

Tételazonosító: 119; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Bötticher, Carl
Die Tektonik der Hellenen
Ferdinand Riegel, Potsdam 1852.
URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC15172261>

Tételazonosító: 212; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Brinkmeier, Eduard (kiad.)
Napoleons-Album
Oehme – Müller, Braunschweig 1842.
URL: <https://d-nb.info/994342357>

Tételazonosító: 214; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

Bulwer-Lytton, Edward

Frankreich in socialer, literarischer und politischer Beziehung, Übs. Louis Lax.

Aachen – Leipzig 1835.

URL: <https://mek.oszk.hu/00000/00038/html/144.htm>

Tételazonosító: 94; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bülau, Gustav

Das hamburgische allgeimene Krankenhaus

Perthes & Besser, Hamburg 1830.

URL: <https://kataloge.uni-hamburg.de/DB=1/LNG=EN/CLK?IKT=12&TRM=15156292X>

Tételazonosító: 182.a; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

Bürger

[Ismeretlen cím].

Wien, é.n.

URL: –

Tételazonosító: 216; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Byron, George Noel Gordon

Lord Byron's sämtliche Werke. Zweite Auflage

Otto Wigand, Leipzig 1841.

URL: <https://books.google.hu/books?id=dNodAAAAMAAJ>

Tételazonosító: 170; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

–

Byzantinische Capitaeler aus verschiedenen Kirchen Deutschlands, Frankreichs und Englands, für

Architecten und technische Schulen

Cotta, München 1852.

URL: <https://www.sudoc.fr/156543400>

Tételazonosító: 213; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Capefigue, Jean-Baptiste Honoré Raymond

Geschichte der hundert Tage

Herder, Karlsruhe – Freiburg 1843.

URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=umn.31951002121776c&seq=9>

Tételazonosító: 198; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Catlin, George

Die Indianer Nordamerikas, und die während eines achtjährigen Aufenthalts unter den wildesten Stämmen erlebten Abenteuer und Schicksale

C. Muquardt, Brussel – Leipzig 1848.

URL: <https://d-nb.info/551724552>

Tételazonosító: 28; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Cavos, Albert

Traité de la construction des théâtres. Ouvrage contenant toutes les observations pratiques sur cette partie de l'architecture

L. Mathias (Augustin) – J. Hauer et Cie, Paris – Saint Pétersbourg 1847.

URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nncl.ar53618580>

Tételazonosító: 116; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Chateaufort, Alexis de

Architectura domestica

Ackermann & Co. – Brockhaus & Avenarius – Meissener, London – Paris – Hamburg 1839.

URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/347447>

Tételazonosító: 204.b; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex

Brockhaus, Friedrich Arnold (kiad.)

Conversat. Lexikon.

h.n. é.n.

URL: http://de.wikisource.org/wiki/Brockhaus_Enzyklop%C3%A4die

Tételazonosító: 241.2c; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

–

Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Ditter Band. K bis O

F. A. Brockhaus, Leipzig 1840.

URL: <http://books.google.hu/books?id=5whCAAAAcAAJ>

Tételazonosító: 241.2b; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex

–

Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Ein für sich bestehendes und in sich abgeschlossenes Werk, zugleich ein Supplement zur achten Auflage des Conversations-Lexikons, sowie zu jeder frühern, zu allen Nachdrucken und Nachbildungen desselben. Zehntes Heft, Bogen 11-20 des zweiten Bandes. Franz bis Furlanetto

F. A. Brockhaus, Leipzig 1839.

URL: http://books.google.hu/books?id=47w_AAAAcAAJ

Tételazonosító: 241.2a; Azonosság szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

–

Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Erster Band. A bis E
F. A. Brockhaus, Leipzig 1838.

URL: <http://books.google.hu/books?id=iQlCAAAAaAAJ>

Tételazonosító: 241.2d; Azonosság szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

–

Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Vierten Bandes zweite Abtheilung. P bis S
F. A. Brockhaus, Leipzig 1840.

URL: <http://books.google.hu/books?id=PglCAAAAaAAJ>

Tételazonosító: 241.2e; Azonosság szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

–

Conversations-Lexikon der Gegenwart. In vier Bänden. Vierten Bandes zweite Abtheilung. T bis Z
nebst Nachtrag

F. A. Brockhaus, Leipzig 1841.

URL: <http://books.google.hu/books?id=8cBMAAAAaAAJ>

Tételazonosító: 102; Azonosság szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Dannecker, (Heinrich von)

Dannecker's Werke in einer Auswahl, Mit einem Lebensabrisse des Meisters. Grüneisen, C(arl). und
Wagner Th(eodor).

G. Heubel, Hamburg 1841.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb11346469>

Tételazonosító: 220; Azonosság szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

–

Das Buch der Welt, ein Inbegriff des Wissenwürdigsten und Unterhaltendsten aus den Gebieten der
Naturgeschichte, Naturlehre, Länder- und Völkerkunde, Weltgeschichte, Götterlehre usw.

Hoffmann'sche Verlags-Buchhandlung, Stuttgart 1854.

URL: <https://books.google.hu/books?id=rYzdmCkXf0YC>

Tételazonosító: 235; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** kult

Bauer, H(einrich). (kiad.)

Das goldene Buch oder der ökonomische Hausschatz. Ein Magazin für die gesammte Haus- und Landwirthschaft, für Künste und Gewerbe, Erfindungen, Verbesserungen, Erfahrungen und Thatsachen. 7. Auflage

Wigand, Leipzig 1847.

URL: <https://www.zvab.com/goldene-Buch-%C3%B6konomische-Hausschatz-Magazin-gesammte/31225212747/bd#&gid=1&pid=1>

Tételazonosító: 204.a; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** lex

Meyer, J(oseph) (kiad.)

Das große Conversations-Lexicon für die gebildeten Stände. In Verbindung mit Staatsmännern, Gelehrten, Künstlern und Technikern. Meyer, J(oseph) (hrsg). Dieser Encyclopädie des menschlichen Wissens sind beigegeben die Bildnisse der bedeutendsten Menschen aller Zeiten, die merkwürdigsten Orte, die Pläne der größten Städte, einhundert Karten für alte und neue Erdbeschreibung, für Statistik, Geschichte und Religion etc., und viele tausend Abbildungen naturgeschichtlicher und gewerblicher Gegenstände

Bibliographisches Institut, Hildburgshausen – Amsterdam – Paris – Philadelphia 1839–1856.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10797985?page=1>

Tételazonosító: 36; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** arch

Dempff, Karl Wilhelm

Die erste Dampfbierbrauerei in München, mit einer gedrängten Zusammenstellung des Wichtigsten über stehende Dampfmaschinen und eine Zugabe, die bautechnische Beschreibung der bayerischen Sommer- oder Lagerbierkellergebäude enthaltend

Joseph Lindauer, München 1843.

URL: <https://www.bavarikon.de/object/bav:BSB-MDZ-00000BSB10372494>

Tételazonosító: 165; **Azonosítás szintje:** N; **Téma szerinti besorolás:** arch

–

Der Kirchenbau

Potsdam 1846.

URL: –

Tételazonosító: 161; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Desjardins, C(onstant). – Häufler, J(oseph Vincenz).

Geographisch-historischer Atlas von Europa, oder Darstellung der physischen und politischen Hauptverhältnisse der europ. Halbinsel, als: Der Meeres- und Stromgebiete, Gebirgs-Systeme, klimatischen Regionen, Naturproducte, der Völkerstämme nach ihrer Sprache und Religion, der politischen Eintheilung, wichtigsten pol. und industriellcommerciellen-Kräfte, dann der historischen Hauptveränderungen und Schauplätze, berühmter Züge etc. in den wichtigsten Perioden der europ. Geschichte von der ältesten bis auf die neueste Zeit in 2 Abtheilungen u. 12 Blättern, dem Unterrichte der Jugend und dem Selbststudium gewidmet

beim Verfasser <! Desjardins – Häufler >, Wien 1838.

URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/DRADZ23475E3AKO2PB3QMHVCQRWJQYG5>

Tételazonosító: 130; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Desjardins, C(onstant).

Physisch-statistisch und politischer Atlas von Europa. Bildliche Darstellung und Beschreibung der Gewässer, GEBirge, climatischen Regionen, Natur-Producte, Sprachfamilien, Religionen, Gebietseinteilung, politischen und militär-Kräfte, der Industrie, Handelsverhältnisse etc. etc. aller Staaten der europäischen Halbinsel

Wien 1837.

URL: https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~34456~1180068:-Covers-to-Physisch-statistischun?sort=Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List_No%2CSeries_No&qvq=w4s:/what/Physical%20%20Atlas;sort:Pub_List_No_InitialSort%2CPub_Date%2CPub_List

Tételazonosító: 15; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Detournelle, Athanase

Recueil d'architecture nouvelle (An XIII)

Paris 1805.

URL: <https://bibliotheque-numerique.inha.fr/collection/item/35324-recueil-d-architecture-nouvelle-par-detournelle-architecte-premiere-partie?offset=49>

Tételazonosító: 203; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Dickens, Charles

Boz's Sämtliche Werke

Adolph Krabbe, Stuttgart 1841–1848.

URL: http://de.wikisource.org/wiki/Charles_Dickens

Tételazonosító: 229; **Azonosítás szintje:** S; **Téma szerinti besorolás:** kult

Luther Martin (ford.) – Hüffel, Ludwig (előszó)

Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments: nach der deutschen

Uebersetzung D. Martin Luthers. Mit einer Vorrede vom Prälaten Dr. Hüffel (Ludwig)

Expedition der Carlsruher Bibel, Karlsruhe 1836.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC11793513>

Tételazonosító: 225; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** kult

–

Die Gegenwart in Wort und Bild. Ein Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im
Völkerleben

L. C. Zamarski, Wien 1856.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/LZ01212964>

Tételazonosító: 91; **Azonosítás szintje:** N; **Téma szerinti besorolás:** arch

Eberhard

Ornamente, 1–2. Heft.

Leipzig 1843.

URL: –

Tételazonosító: 132; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** arch

Ebert, Friedrich Adolf – Klemm, Gustav (előszó)

Der Dom zu Meissen. Mit einem Vorwort von Gustav Klemm

C. G. Klinkicht und Sohn, Meißen 1835.

URL: <http://books.google.hu/books?id=8W3dluzEQQ8C>

Tételazonosító: 111; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** ing

Eck (Charles-Luis-Gustave)

Der Treppenbau in Gusseisen in Verbindung mit Hohlziegeln

Romberg, Leipzig 1843.

URL: https://books.google.hu/books/about/Der_Treppenbau_in_Gusseisen_in_Verbindun.html?id=YKNz0AEACAAJ&redir_esc=y

Tételazonosító: 156; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** arch

Eisenlohr, Friedrich

Ausgeführte oder zur Ausführung bestimmte Entwürfe von Gebäuden verschiedener Gattung als

Unterrichtsmittel für Gewerb- und technische Schulen, sowie für Baumeister

Veith, Karlsruhe 1852.

URL: <https://swb.bsz-bw.de/DB=2.1/PPNSET?PPN=1179701690&PRS=HOL&INDEXSET=21>

Tételazonosító: 241.1; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Hessler (Johann Ferdinand) (kiad.)

Encyclopädische Zeitschrift des Gewerbewesens. Mittheilungen des Vereins zur Ermunterung des
Gewerbsgeistes

Borrosch & Andre, Prag 1841–.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC02731947>

Tételazonosító: 142; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Engelhard, Johann Daniel Wilhelm Eduard

Atlas zur Baukunde oder Architektonischen Constructions-Lehre = Neue Encyklopädie der
Wissenschaften und Künste für die deutsche Nation

Franckh, Stuttgart 1852.

URL: https://mandadb.hu/tetel/394704/Neue_Encyklopdie_der_Wissenschaften_und_Kunste__fur_die_deutsche_Nation

Tételazonosító: 101; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

–

Entwürfe von Muster-Plänen zu landwirtschaftlichem Bauwesen

Grossherzoglicher Hessischer landwirtschaftlicher Verein, Darmstadt 1843.

URL: https://books.google.hu/books/about/Entw%C3%BCrfe_von_Muster_Pl%C3%A4nen_zu_landwirt.%20html?id=ccoWtwAACAAJ&redir_esc=y

Tételazonosító: 152; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch

–

Entwürfe zu Häuser-Façaden

Wien é.n.

URL: –

Tételazonosító: 233; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

–

Europäische Gallerie (für Malerei und Sculptur). Eine Auswahl der Meisterwerke der grössten Maler
aller Zeiten und Schulen. Mit Stahlstichen nach den Original-Gemälden von Englands ausgezeich-
netsten Künstlern Rolls, Bacon, Stakes etc. Mit biographischen, geschichtlichen und kritischen Be-
merkungen

Westermann, Braunschweig 1845–1858.

URL: <http://www.kettererkunst.de/kunst/kd/details.php?obnr=400506281&anummer=301>

Tételazonosító: 93; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

–

Europäische Galerie für Malerei und Sculptur

G. H. Friedlein, Leipzig 1855.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09883974>

Tételazonosító: 25; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Faber, Friedrich – Romberg J(ohann. A(ndreas).

Conversations-Lexicon für bildende Kunst

Renger, Leipzig 1852.

URL: https://books.google.hu/books?id=RswFAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gs_bse_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tételazonosító: 177; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Falkenstein, Ludwig Freiherr von

Die beiden Kaiser oder Bildergalerie aus dem Kriegsleben von 1812, ein Cyclus kunsthistorischer Novellen, Novelletten, Romanzen, Skizzen und Schilderungen

Jos. Wesener, Paderborn 1841.

URL: <http://www.worldcat.org/title/beiden-kaiser-oder-bildergalerie-aus-dem-kriegsleben-von-1812-ein-cycluskriegshistorischer-novellen-novelletten-romanzen-skizzen-und-schilderungen/oclc/609823346?ht=edition&referer=di>

Tételazonosító: 188; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

–

Familien-Bibliothek

Leipzig é.n.

URL: –

Tételazonosító: 49; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Fick, Johann-Christian

Englisches Lesebuch: zur Übung im Lesen und Übersetzen aus dem Englischen ins Deutsche; auserlesene Aufsätze aus den besten englischen Schriftstellern, mit richtiger Accentuation jedes Wortes, nebst darunter gesetzter Aussprache und deutscher Übersetzung. 5. verbesserte Ausg[abe]

Franz Ferstl, Graz 1818.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09859130>

Tételazonosító: 33; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex

Fiori, Annibale

Handbuch der italienischen und deutschen conversationssprache, oder vollständige Anleitung für Deutsche, welche sich im Italienischen, und für Italiener, welche sich im Deutschen richtig und geläufig ausdrücken wollen. Auch ein vademecum für Reisende

P. Neff, Stuttgart é.n.

URL: <https://lbsopac.rz.uni-frankfurt.de/DB=30/SET=2/TTL=1/CLK?IKT=8502&TRM=Handbuch+de+r+italienischen+und+deutschen+Conversationssprache>

Tételazonosító: 187; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Förster, Friedrich Christoph).

Christoph Columbus der Entdecker der neuen Welt. Ein Volksbuch zur Belehrung und Unterhaltung.

Bearbeitet nach den besten Originalquellen

Teubner, Leipzig 1842.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10062531?page=1>

Tételazonosító: 226; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Frankl, Ludwig August

Libanon, ein poetisches Familienbuch

L. C. Zamarski, Wien 1855.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC04486869>

Tételazonosító: 256; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Füssli, Wilhelm

Münchens vorzüglichste öffentliche Kunstschatze, Ein kritisch-erläuternder Leitfaden für Fremde und Einheimische

Joseph Lindauer (C. T. Fr. Sauer), München 1841.

URL: <http://books.google.hu/books?id=zeFAAAAAcAAJ>

Tételazonosító: 37; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Füssli, Wilhelm

Zürich und die wichtigsten Städte am Rhein. Mit Bezug auf alte und neue Werke der Architektur, Skulptur und Malerei I.: Zürich und die oberrheinischen Städte Basel, Freiburg, Strasburg Carlsruhe und Mannheim.

Verlag des literarischen Comptoirs, Zürich – Winterthur 1842.

URL: <http://ia600408.us.archive.org/5/items/zrichunddiewichofsgoog/zrichunddiewichofsgoog.pdf>

Tételazonosító: 68; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Gailhabaud, Jules – Lohde, Ludwig

Denkmäler der Baukunst. (hrsg. unter Mitwirkung von Franz Kugler und Jacob Bruckhardt)

Joh. Aug. Meissner – Julius E. Richter, Hamburg – Leipzig 1852.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC12702186>

Tételazonosító: 109; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Galletti, Johann Georg August – Cannabich, J(ohann). G(ünther). F(riedrich). – Meynert, Hermann – Schulz von Strassnitzky, (Leopold Carl)

Allgemeine Weltkunde, oder Enzyklopaedie für Geographie, Statistik und Staatengeschichte mittelst einer geographisch-statistisch-historischen Uebersicht aller Länder, hinsichtlich ihrer Lage, Größe, Bevölkerung und Kultur, ihrer vorzüglichsten Städte, ihrer Verfassung und Nationalkraft; und einer Skizze der ältern und neuern Geschichte. Ein Hilfsmittel beim Studium der Tagesgeschichte für denkende und gebildete Leser. Zehnte Auflage. Durchaus umgearbeitet und vermehrt im geographisch-statistischen Theile von J(ohann). G(ünther). F(riedrich). Cannabich, im historischen Theile von Hermann Meynert, im mathematisch-physikalischen Theile ganz neu bearbeitet von (Leopold Carl) Schulz von Strassnitzky

Konrad Adolf Hartleben, Pest 1847.

URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10359074_00005.html?zoom=0.6000000000000001

Tételazonosító: 255; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Kaulbach, W(ilhelm von) (illusztr.)

Gallerie zu Goethe's sämmtlichen Werken nach Zeichnungen von W. Kaulbach und seinen Schülern, in Stahl gestochen von Steifensand, Weber, Merz, Thaeter, Hoffmann u. A.

J. G. Cotta, Stuttgart – Tübingen 1840.

URL: <https://www.zvab.com/Gallerie-Goethe-S%C3%A4mmtlichen-Werken-Zeichnungen-Kaulbach/2994596971/bd>

Tételazonosító: 35; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Gärtner, J.

Über die Mängel der Privat-Wohnhäuser in Städten, sowohl in Hinsicht der baulichen Beschaffenheit, als der zweckmässigen Einrichtung der Wohnungen [...].

Johann August Meissner, Hamburg 1837.

URL: https://books.google.hu/books?id=E6vyeLokOeOC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tételazonosító: 54; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing
Gebhardt, S. Ch. R.

Das Ganze der Ziegelfabrikation, sowie der Kalk- und Gypsbrennerei. Enthaltend die Fabrikation der Fliesen, Backsteine, Dachziegel, sowie auch der feuerbeständigen Backsteine für alle Glas-, Porzellan, Hoh- und alle diejenige Oefen in welchen ein hoher Feuersgrad unterhalten werden muß, nebst genauer Beschreibung der dabei gebräuchlichen und erforderlichen Brennöfen. Nach den neuesten in Frankreich, England, Holland und Deutschland gesammelten Erfahrungen. Ein nützliches Handbuch für jeden Ziegelei-Besitzer, insbesondere für Diejenigen, welche die Fabrikation der Ziegeln im Großen Betreiben wollen.

Zweite, sehr verbesserte Auflage

Gottfried Basse, Quedlinburg – Leipzig 1837.

URL: https://books.google.hu/books/about/Das_Ganze_der_Ziegelfabrikation_sowie_de.html?id=D_1lAAAAcAAJ&redir_esc=y

Tételazonosító: 174; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch
Geier, F(ranz). (Xaver). – Görz, R.

Denkmale romanischer Baukunst am Rhein

S. Schmerber, Nachfolger H. Keller, Frankfurt am Main 1846.

URL: https://books.google.hu/books?id=1wY04cVCALcC&pg=PR7&hl=hu&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q=Denkmale%20romanischer%20Baukunst%20&f=false

Tételazonosító: 160; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch
Geier, Franz Xaver

Statistische Uebersicht bemerkenswerther Holzverbindungen Deutschlands

Victor von Zabern, Mainz 1841.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09889847>

Tételazonosító: 227; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult
Gibbon, Edward – Johann Sporschil (szerk.)

Gibbon's Geschichte des Verfalles und Unterganges des römischen Weltreiches, nebst einer biographischen Skizze über den Verfasser. Deutsche Ausgabe in einem Bande von Johann Sporschil
Otto Wigand, Leipzig 1837.

URL: <https://digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10618746?page=10,11>

Tételazonosító: 9; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Girault de Prangey, Joseph-Philibert

Essai sur l'architecture des Arabes et des Mores, en Espagne, en Sicile et en Barbarie (etc.)

A. Hauser – Brockhaus et Avenarius, Paris 1841.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09900748>

Tételazonosító: 244.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
(Goethe, Johann Wolfgang von) Boas, Eduard (gyűjt. és kiad.)
Nachträge zu Goethe's sämmtlichen Werken. Erster Theil
L. H. Bösenberg, Leipzig 1841.
URL: <http://books.google.hu/books?id=bZo6AAAAcAAJ>

Tételazonosító: 244.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
(Goethe, Johann Wolfgang von) Boas, Eduard (gyűjt. és kiad.)
Nachträge zu Goethe's sämmtlichen Werken. Zweiter Theil
L. H. Bösenberg, Leipzig 1841.
URL: <http://books.google.hu/books?id=eZo6AAAAcAAJ>

Tételazonosító: 244.3; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
(Goethe, Johann Wolfgang von) Boas, Eduard (gyűjt. és kiad.)
Nachträge zu Goethe's sämmtlichen Werken. Dritter Theil
L. H. Bösenberg, Leipzig 1841.
URL: <http://books.google.hu/books?id=w4k6AAAAcAAJ>

Tételazonosító: 242; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Goethe, J(ohann). W(olfgang). von
Faust, Eine Tragödie, 1–2. Th.
Cotta, Stuttgart – Thübingen 1847.
URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09905227>

Tételazonosító: 176.b; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Goethe, Johann Wolfgang (von)
Goethes nachgelassene Werke. Eckermann – Riemer (kiad.). 1–20. = Band 42–61 der Vollständige
Ausgabe letzter Hand)
J. G. Cotta, Stuttgart 1832–1842.
URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10480973>

Tételazonosító: 176.a; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Goethe, Johann Wolfgang (von)
Goethes sämtliche Werke in vierzig Bänden
J. G. Cotta, Stuttgart 1840.
URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC03066904>

Tételazonosító: 100; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Goro von Agyagfalva, Ludwig

Wanderungen durch Pompeii

Mörschner – Jasper, Wien 1825.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10211666>

Tételazonosító: 192; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Grandville, (Jean Ignace Isidore Gerard) – Diezmann, August (kiad.)

Grandville's Bilder aus dem Staats- und Familienleben der Thiere, Mit Eräuterungen v. A. Diezmann

B. G. Teubner, Leipzig 1846.

URL: <https://www.zvab.com/Grandvilless-Bilder-Staats--Familienleben-Thiere-Erl%C3%A4uterungen/31453096838/bd>

Tételazonosító: 51; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Gränzenstein, Ignatz von

Kurzgefasster Unterricht Bolendächer zu bauen, für Wirtschaftsbeamte und Zimmerleute

Wigand – Jelinek, Preßburg – Tyrnau 1826.

URL: <https://www.szaktars.hu/akademiai/view/i-toth-zoltan-szerk-magyar-torteneti-bibliografia-1825-1867-2-gazdasag-1952/?pg=151&layout=s&query=Gr%C3%A4nzenstein>

Tételazonosító: 71; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Grohmann, J. G.

Ideenmagazin für Architecten, Künstler und Handwerker, die mit der Baukunst und ihren Einzelheiten zu thun haben, als Maurer, Zimmerleute usw., wie auch für Bauherren und Gartenbesitzer, enthaltend eine reichhaltige Sammlung von Zeitungen zu Gebäuden aller Art und Bestimmung, mit ihren Theilen und Grundrissen, als: zu Stadt-, Land-, Gewächshäusern, Badehäusern, Tempeln, Capellen und Cabinetten, Balkons, Balustraden, Nischen, Zimmerverzierungen, Thüren, Fenstern und andern Einzelheiten, Brücken, Geländern, Sitzen, Vermachungen, Gatterwerken, geheimen Cabinetten, Gondeln, Schwanenhäuschen etc. etc. Im englischen, italienischen, gothischen, türkischen, persischen, indischen und chinesischen Geschmack. Auch zum Nachzeichnen in Sonntags- und Industrieschulen brauchbar. Neue vermehrte Auflage. Zweiter Band

Baumgärtner, Leipzig 1836.

URL: <http://archive.org/stream/ideenmagazinfora02groh#page/n3/mode/2up>

Tételazonosító: 110; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Gropius, Carl Wilhelm

Ornamente in verschiedenen Baustylen nach Modellen

Reimarus, Berlin 1845.

URL: <https://www.digitalniknihovna.cz/cdk/view/uuid:ofed2160-b16c-498b-8a42-43b5e763coc3?page=uuid:38f1a440-895b-477a-a29f-0419e878ce12&source=mzk>

Tételazonosító: 245.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Groß-Hoffinger, Anton Johann
Lebens- und Regierungsgeschichte Joseph's des Zweiten und Gemälde seiner Zeit. Erster Band. Zweite wohlfeile Ausgabe
Fr. Brodhag, Stuttgart 1842.
URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10009701_00009.html

Tételazonosító: 245.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Groß-Hoffinger, Anton Johann
Lebens- und Regierungsgeschichte Joseph's des Zweiten und Gemälde seiner Zeit. Zweiter Band. Zweite wohlfeile Ausgabe
Fr. Brodhag, Stuttgart 1842.
URL: <http://books.google.hu/books?id=DZwAAAAcAAJ>

Tételazonosító: 245.3; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Groß-Hoffinger, Anton Johann
Lebens- und Regierungsgeschichte Joseph's des Zweiten und Gemälde seiner Zeit. Dritter Band. Zweite wohlfeile Ausgabe
Scheible, Rieger & Sattler, Stuttgart 1842.
URL: <http://books.google.hu/books?id=dQpLAAAacAAJ>

Tételazonosító: 245.4; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
(Groß-Hoffinger, Anton Johann)
Lebens- und Regierungsgeschichte Joseph's des Zweiten und Gemälde seiner Zeit. Vierter Band. Zweite wohlfeile Ausgabe
Scheible, Rieger & Sattler, Stuttgart 1842.
URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10009704_00005.html

Tételazonosító: 208; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult
Gruner, Heinrich – Förster, Carl Friedrich
Der praktische Blumengärtner. Vollständiges, alphabetisch geordnetes Handbuch der Blumenzucht in ihrem ganzen Umfange. Für Gärtner, Gartenfreunde und überhaupt alle Diejenigen, welche die ältern und neuesten schönsten und beliebtesten Zierpflanzen im Freien, in Gewächshäusern und in Zimmern auf die beste und leichteste Weise cultivieren wollen. Mit einem Blumengarten-Kalender und Register über die lateinischen Synonymen und deutschen Eigennamen. Auf's Neue gänzlich umgearbeitet
Wöller, Leipzig é.n.
URL: <https://www.zvab.com/praktische-Blumeng%C3%A4rtner-Vollst%C3%A4ndiges-alphabetisch-geordnetes-Handbuch/32024121340/bd#&gid=1&pid=1>

Tételazonosító: 248; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Haeufler, J(oseph). V(incenz)

Buda-Pest, historisch-topografische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen

Gustav Emich, Pest 1854.

URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10009723_00005.html

Tételazonosító: 23; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Hartmann, Carl Friedrich Alexander

Encyclopädisches Wörterbuch der Technologie, der technischen Chemie, Physik und des Maschinenwesens, für Fabrikanten und Gewerbetreibende jeder Art, Kameralisten, Oekonomen, Berg- und Hüttenleute, Forstleute und Künstlernach den besten deutschen, englischen und französischen Hilfsmitteln bearbeitet. 1–4

Jenisch u. Stage, Augsburg 1838–1841.

URL: <http://books.google.hu/books?id=3ItQAAAACAAJ>

Tételazonosító: 70; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Hederich, Hermann

Treppenbau oder Anweisung zur Einrichtung und Anlage hölzener Treppen, zum Gebrauche für Zimmerleute bearbeitet. Zweite Auflage

Jena 1845.

URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hederich1845bd1>

Tételazonosító: 88; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Heideloff, C(arl Alexander).

Die architectonischen Glieder. Deren Construction, Zusammenstellung und Verzierung etc. Ein Beitrag zur Geschmacksbildung-Lehre in Bau- und Gewerbschulen

Riegel – Wiessner, Nürnberg 1831.

URL: <https://www.archinform.net/arch/32036.htm>

Tételazonosító: 89; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Heideloff, Carl (Alexander)

Les Ornaments du Moyen Age / Die Ornamentik des Mittelalters. Eine Sammlung auserwählter Verzierungen und Profile byzantinischer und deutscher Architektur

Johann Adam Stein, Nürnberg 1838–1842.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10637704?page=4,5>

Tételazonosító: 151; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Heine(-Geldern), (Gustav)

Handbuch der landwirthschaftlichen Baukunde, zum Gebrauch als Leitfaden bei Vorträgen über dieselbe, so wie insbesondere zur Selbstbelehrung für Baumeister, Landwirth und Cameralisten

Arnold, Dresden – Leipzig 1838.

URL: https://books.google.hu/books/about/Handbuch_der_landwirthschaftlichen_Bauku.html?id=xon4zwEACAAJ&redir_esc=y

Tételazonosító: 128; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Henszlmann Imre

Kassa városának ó német stylű templomai

Landerer és Heckenast, Pest 1846.

URL: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/h/h08071.htm>

Tételazonosító: 104; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Hoffmann, (Carl Wilhelm)

Die Wohnungen der Arbeiter und Armen, 1. heft

Schröder, Berlin 1852.

URL: <https://shop.berlinbook.com/Architecture/Architecture-and-city-planning-Berlin/Hoffmann-C-W-Die-Wohnungen-der-Arbeiter-und-Armen-1-Heft-mehr-nicht-erschiene-Die-Berliner-gemeinnuetzige-Bau-Gesellschaft::16620.html?language=en>

Tételazonosító: 124; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Hoffmann, Karl Friedrich Vollrath

Vollständiger Himmels-Atlas für Freunde und Liebhaber der Sternkunde, Nach den vorzüglichsten Hilfsquellen und eigenen Beobachtungen gezeichnet

J. Scheible, Stuttgart 1835.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC06057044>

Tételazonosító: 133; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Hoffstadt F(riedrich).

Gotisches ABC Buch, das ist, Grundregeln des gothischen Styls für Künstler und Werkleute

Siegmund Schmerber, Frankfurt am Main 1840.

URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hoffstadt1840bd2/0001/image,info,thumbs>

Tételazonosító: 143; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Holz, Ferdinand Wilhelm
Sammlung architektonischer Entwürfe von städtischen Gebäudeansichten mit Details der Architektur. 24 blätter nebst erläuterndem Texte
C. Heymann, Berlin 1843.
URL: <https://libris.kb.se/bib/10258156?tab2=subj>

Tételazonosító: 163; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Holz, Ferdinand Wilhelm
Vorlegeblätter für Bau- und Gewerbeschulen, technische Institute überhaupt, so wie zur Selbstbelehrung und Kunstbildung der Bauhandwerker
Romberg, Leipzig 1844.
URL: <http://books.google.hu/books?id=jEnLtwAACAAJ>

Tételazonosító: 7; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Hope, Thomas -- Baron, A. (ford.)
Histoire de l'architecture
Meline, Cans et Compagnie, Bruxelles 1839.
URL: http://books.google.hu/books/about/Histoire_de_L_Architecture.html?id=EB8EkgAACAAJ

Tételazonosító: 103; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Horn, F(riedrich). W(ilhelm).
System eines neugermanischen Baustyls
Stuhr (G. A. Gottschick), Potsdam 1845.
URL: <https://www.booklooker.de/B%C3%BCcher/System-eines-neugermanischen-Baustyls-ERSTAUSGABE/id/A02zXMCv01ZZG>

Tételazonosító: 236; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult
Hostein, Hyp(polite).
L'Italie, la Sicile, les îles Éoliennes, l'île d'Elbe, la Sardaigne, Malte, l'île de Calypso, etc. [...] Sites, monumens, scènes et costumes.
Audot, Paris 1836–1837.
URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k107583j#>

Tételazonosító: 158; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Hörnig, G(eorg). S(amuel).

Sammlung praktischer Zimmerwerks-Risse, theils ausgeführter, theils für verschiedene Zwecke
entworfenen Baugesenstände

Arnold, Dresden 1831.

URL: https://books.google.hu/books/about/Sammlung_praktischer_Zimmerwerksrisse.html?id=jFdTjgEACAAJ&redir_esc=y

Tételazonosító: 67; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Hummel, Johann Erdmann

Die freie Perspektive erläutert durch praktische Aufgaben und Beispiele, hauptsächlich für Maler und
Architekten

Herbig, Berlin 1825.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10080793?page=,1>

Tételazonosító: 127; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Hübsch, Heinrich

Bauwerke

J. Veith, Karlsruhe 1838.

URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/huebsch1838bd1/0001?sid=5482309232d18d591ff422e8b3e956ce>

Tételazonosító: 61; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Hübsch, Heinrich

Die Architectur und ihr Verhältniß zur heutigen Malerei und Sculptur

J. G. Cotta, Stuttgart – Tübingen 1847.

URL: <https://digbib.bibliothek.kit.edu/volltexte/digital/1/194.pdf>

Tételazonosító: 13; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

–

Illustrated London News

London é.n.

URL: <http://gale.cengage.co.uk/product-highlights/history/illustrated-london-news.aspx>

Tételazonosító: 205; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: lex

–

Illustriertes Haus- und Familienlexikon. Arendt, Rudolf (kiad.)

Leipzig é.n.

URL: <http://de.wikisource.org/wiki/ADB:Brockhaus>

Tételazonosító: 34; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Inwood, Henry William – Quast, Alexander Ferdinand von

Das Erechtheion zu Athen, nebst mehren noch nicht bekannt gemachten Bruchstücken der Baukunst dieser Stadt und des übrigen Griechenlands. Nach dem Werke des H. W. Inwood, mit Verbesserungen und vielen Zusätzen herausgegeben, durch eine genaue Beschreibung dieses Tempels und eine vollständige Geschichte der Baukunst in Athen vermehrt.

Ferdinand Riegel, Berlin 1843.

URL: http://books.google.hu/books?id=KKU_AAAAYAAJ

Tételazonosító: 122; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Inwood, Henry William – Quast, Alexander Ferdinand von

Das Erechtheion zu Athen, nebst mehren noch nicht bekannt gemachten Bruchstücken der Baukunst dieser Stadt und des übrigen Griechenlands. Nach dem Werke des H. W. Inwood, mit Verbesserungen und vielen Zusätzen herausgegeben, durch eine genaue Beschreibung dieses Tempels und eine vollständige Geschichte der Baukunst in Athen vermehrt.

Ferdinand Riegel, Berlin 1843.

URL: http://books.google.hu/books?id=KKU_AAAAYAAJ

Tételazonosító: 57; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Menzel, C(arl). A(ugust Peter) (kiad.)

Jahrbuch der Baukunst und Bauwissenschaft in Deutschland. I. Band

Georg Reichardt, Eisleben 1844.

URL: <http://books.google.hu/books?id=JK45AAAAcAAJ>

Tételazonosító: 56; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Jfe, Aug(ust).

Der deutsche Polyhistor, oder Universal-Handwörterbuch für häusliches und öffentliches Leben, zunächst auch für Zeitungsleser, Geschäftsleute und gesellige Unterhaltung, Enthaltend, in alphabetischer Folge, biographische Notizen

Hayn, Berlin 1837.

URL: https://books.google.hu/books/about/Der_deutsche_Polyhistor_oder_Universal_H.html?id=k4GJPgAACAAJ

Tételazonosító: 134; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Julienne, Eugène

Ornamente im Renaissancestil

Offenbach 1842.

URL: <https://archive.org/details/FuhrerFurSammlerVonPorzellanUndFayenceSteinzeugSteingutUsw/page/n343/mode/2up?view=theater&q=julienne>

Tételazonosító: 217.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Julius, N(icolaus). H(einrich).

Nordamerikas sittliche Zustände. Nach eigenen Anschauungen in den Jahren 1834, 1835 und 1836.

Erster Band. Boden und Geschichte. Religiöses. Erziehung und Unterricht. Armuth und Mildthätigkeit. Volk und Gesellschaft

F. A. Brockhaus, Leipzig 1839.

URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044086310646;seq=9;view=iup;num=i>

Tételazonosító: 217.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Julius, N(icolaus). H(einrich).

Nordamerikas sittliche Zustände. Nach eigenen Anschauungen in den Jahren 1834, 1835 und 1836.

Zweiter Band. Verbrechen und Strafen

F. A. Brockhaus, Leipzig 1839.

URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097926984;seq=9;view=iup;num=iii>

Tételazonosító: 62; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Häberl, F. X. von – Meissner, P. T. – K., Fr. A.

Die vollständige Lüfterneuerung von F. X. von Häberl und die Heizung mit erwärmter Luft von P.

T. Meissner. Zur endlichen Berichtigung der Debatten über die Wahl des besten Mittels für Erwärmung und Ventilation der Krankenhäuser und anderer öffentlichen Gebäude. Zunächst für

Staatsökonomen, Aerzte, Bauverständige [...] mitgetheilt von Fr. A. K.

Verlag des literarischen Comptoirs, Zürich – Winterthur 1844.

URL: <https://www.e-rara.ch/zut/collections/content/zoom/20283657>

Tételazonosító: 66; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Kind, Carl Gotthelf

Anleitung zur Abteufen der Bohrlöcher

Luxemburg 1842.

URL: <http://www.deutsche-biographie.de/sfz40973.html>

Tételazonosító: 123; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Klenze, Leo von

Sammlung architektonischer Entwürfe für die Ausführung bestimmt oder wirklich ausgeführt

Cotta, München – Stuttgart – Tübingen 1830–1850.

URL: <https://katalog.ub.uni-heidelberg.de/cgi-bin/titel.cgi?katkey=3386014>

Tételazonosító: 2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Knight, Henry Gally

Ueber die Entwicklung der Architektur vom zehnten bis vierzehnten Jahrhundert unter den
Normannen, in Frankreich, England, Unteritalien und Sicilien. Mit 23 lithographirten Blättern

Wigand, Leipzig 1841.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11121713?page=6,7>

Tételazonosító: 113; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Kobell, Ferdinand – Kugler, Franz (Theodor)

Radierungen. 178 Platten. Nebst einem einleitenden Vorworte.

Karl Goepel – Rudolph Weigel – Julius Buddeus – Goupil & Vibert – Black & Armstrong – J. Müller – C.

A. Reitzel – Eggers & Co., Schmitzdorff, Stuttgart – Leipzig – Düsseldorf – Paris – London – Amsterdam – Copenhagen – St. Petersburg 1842.

URL: <https://catalog.hathitrust.org/Record/100895867>

Tételazonosító: 218.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Kohl, J(ohann). G(eorg).

Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. Dritter Theil. Reise in Ungarn. Erste
Abtheilung

Arnold, Dresden – Leipzig 1842.

URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433066662846;seq=9;view=1up>

Tételazonosító: 218.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Kohl, J(ohann). G(eorg).

Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. Vierter Theil. Reise in Ungarn. Zweite
Abtheilung

Arnold, Dresden – Leipzig 1842.

URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433066662838;seq=9;view=1up>

Tételazonosító: 172; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Kopp, Ernst

Beitrag zur Darstellung eines reinen einfachen Baustyls. Neuntes Heft

Weise & Stoppani, Stuttgart 1845.

URL: <https://vufind.techlib.cz/Record/000623708>

Tételazonosító: 193; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

Krafft, Albrecht

Verzeichniss der kais. kön. Gemälde-Gallerie Im Belvedere zu Wien

Wien é. n.

URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044034687467&seq=9>

Tételazonosító: 52; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Kugler, Franz

Karl Friedrich Schinkel, Eine Charakteristik seiner künstlerischen Wirksamkeit

George Gropius, Berlin 1842.

URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/kugler1842a/0002/image,info>

Tételazonosító: 164; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Lange, Ludwig

Werke der höheren Baukunst für die Ausführung entworfen und dargestellt

Gustav Georg Lange, Darmstadt 1846.

URL: <http://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?set=1&p=79&Daten=156133>

Tételazonosító: 38; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Legrand, J(acques). G(uillaume).

Essai sur l'histoire générale de l'architecture pour servir de texte explicatif au Recueil et parallèle des édifices de tout genre anciens et modernes remarquables par leur beauté, leur grandeur ou leur singularité et dessinés sur une même échelle par J. N. L. Durand

Avanzano et Compagnie, Liège 1842.

URL: <http://books.google.hu/books?id=0q05AAAAcAAJ>

Tételazonosító: 32; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Linke, Gustav

Der Bau der Dorn'schen Lehmäcker, nach eigenen Erfahrungen, mit Rücksicht auf die dabei vorkommenden Holzconstruktionen und Kostenberechnungen. Mit einer Kupfertafel

Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1840.

URL: http://tallinn.ester.ee/record=b2711466~S1*est

Tételazonosító: 230; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

–

London. Darstellung der öffentlichen Gebäude in ihrem Innern, nebst den darin stattfindenden Gebräuchen und Ceremonien. In prachtvollen Stahlstichen nach eigens für dieses Werk gefertigten Original-Zeichnungen, mit beschreibenden Texte. Ausgabe mit deutschem Texte

Weigel, Leipzig (1843)–1844.

URL: <https://www.zvab.com/erstaussgabe/London-Darstellung-%C3%B6ffentlichen-Geb%C3%A4ude-ihrem-Innern/15374980174/bd>

Tételazonosító: 31; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** ing

Lyncker, Hermann von

Gesundheit und Geld gewonnen durch richtige Luftbenutzung in Gebäuden. Ein Beitrag zur Baukunst welcher Rauch, üblen Geruch, Feuchtigkeit, Schwamm, Mauerfraß, Fenstereis etc. beseitigen, sowie Krankheiten, Ersticken durch Kohlendunst, ferner bauliche Reparaturen und die bisherigen Holzverschwendungen verhüten, zugleich aber unsere Wohnungen auf die wohlfeilste Weise erwärmen lehrt, erläutert für Jedermann, insbesondere für Hausväter, Bauherren, Baumeister und Bauhandwerker durch ein Heft Tafeln und Modellbilder

Schulz, Breslau 1841.

URL: https://books.google.hu/books/about/Gesundheit_und_Geld_gewonnen_durch_richt.html?id=KKha43FurvcC&redir_esc=y

Tételazonosító: 186; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** kult

Macaulay, Thomas Babington

Die Geschichte Englands seit der Thronbesteigung Jacob II.

Hartleben, Pest – Wien – Leipzig 1850.

URL: <http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/913758>

Tételazonosító: 6; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** ing

Maillard, Sebastian von

Die Mechanik der Gewölbe in ihrem ganzen Umfange abgehandelt. Begreifend die Brückenbögen und einfachen Gewölbe jeder üblichen Gestalt, aus Stein und Ziegeln sowohl, als aus Gußeisen. Wie auch die zusammengesetzten, nämlich Kappen-, Kreuz- und bömischen Gewölbe, einfachen und doppelten Kuppeln, sowohl im freyen als beschwerten Zustande. Nebst der Bestimmung ihrer Dicke und jeder der Widerlagen, und endlich der Dicke der Brückenpfeiler. Mit beständiger Rücksicht auf die Erfahrung und Ausübung für Architekten und Kustverständige, auf die größten bestehenden Meisterwerke angewendet, und für minder Erfahrne in dieser Kunstsache mit 43 mühsam und genau berechnet Tabellen begleitet.

Mit 9 Plänen

Konrad Adolph Hartleben, Pest 1817.

URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/OGB5K5NT5IC7HW5MHL5UDM7AK7NHHHOJ>

Tételazonosító: 182.b; **Azonosítás szintje:** N; **Téma szerinti besorolás:** kult

Matthisson, Friedrich Wilhelm

–

H.n. é.n.

URL: http://de.wikisource.org/wiki/Friedrich_von_Matthisson

Tételazonosító: 260.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art
Mazois, (Charles) F(rançois).
Les ruines de Pompéi. Première partie
Firmin Didot, Paris 1824.
URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k106868d>

Tételazonosító: 260.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art
Mazois, (Charles) F(rançois).
Les ruines de Pompéi. Seconde partie
Firmin Didot, Paris 1824.
URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k106986n>

Tételazonosító: 63; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing
Menzel, Carl August
Der Bau des Eis-Kellers sowohl in wie über der Erde, vermitteltst Torf, Stroh oder Rohr, und das Aufbe-
wahren des Eises in demselben. Nebst einer Beschreibung zur Anlage von Eisbehältern in Wohn-
gebäuden und zubereitung des eßbaren Eises. Ein Rathgeber für Baumeister, Landwirthe, Condi-
toren, Gastwirthe
C. A. Kümmel – G. C. Knapp, Halle 1848.
URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10297627_00005.html

Tételazonosító: 148; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art
Metzger, (Friedrich Eduard)
Ornamente aus deutschen Gewächsen zum Gebrauch für Plastik und Malerei
München 1841.
URL: <https://www.archinform.net/arch/114000.htm>

Tételazonosító: 117; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Metzger, Eduard
Formenlehre zur Rundbogenarchitectur mit Anwendung auf den Verband von Gewölbe und
Eisenconstruction / Formenlehre zur höheren Baukunst. = Bürgerliche Baukunst in Vorlagen für
Maurer und Zimmerwerkkunde [...] 3.
Christian Kaiser, München 1851.
URL: <https://books.google.hu/books?hl=hu&id=1wY04VCALcC&q=Formenlehre+zur+Rundbogenarchitectur+mit+Anwendung+auf+den+Verband+von+Gew%C3%B6lbe+#v=snippet&q=Formenlehre%20zur%20Rundbogenarchitectur%20mit%20Anwendung%20auf%20den%20Verband%20von%20Gew%C3%B6lbe&f=false>

Tételazonosító: 209; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt
Mignet, F(rancois). A(uguste Alexis).
Geschichte der französischen Revolution
Renger (F. Bolckmar), Leipzig 1842.
URL: <http://books.google.hu/books?id=swFNAAAAMAAJ>

Tételazonosító: 22; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Milizia, Francesco
Memoria degli architetti antichi e moderni. Quarta edizione. Accresciuta e corretta dallo stesso autora
Bassano, Venezia 1785.
URL: <http://books.google.hu/books?id=97AUAAAQAAJ>

Tételazonosító: 238; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Milton, John – Böttger, Adolf (ford.)
Sämmtliche poetische Werke
Peter, Leipzig 1843.
URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC04411909>

Tételazonosító: 168; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

–
Klunzinger, K(arl). – Eisenlohr, F(riedrich). (kiad.)
Mittelalterliche Bauwerke im südwestlichen Deutschland und am Rhein. Nach der Natur aufgenommen und gezeichnet von den Zöglingen der Grossherzoglichen Bauschule in Carlsruhe. s Heft. Zisterziensier Kloster Maulbronn. (Aus mehreren heften bestehend.)
J. Veith, Karlsruhe (1853).
URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/eisenlohr1853bd1/0002/image,info>

Tételazonosító: 4; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art
Moke, Henri Guillaume Philippe – Fétis, Édouard Louis François – van Hasselt, André Henri Constant
Les Splendeurs de l'Art en Belgique. Hendrickx – Stroobant (illusztr.)
Meline, Cans et Compagnie, Bruxelles 1848.
URL: <http://books.google.hu/books?id=Bh88mL21x6MC>

Tételazonosító: 180; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult
Molière (Jean Baptiste Poquelin)
Les œuvres de Monsieur de Moliere. Nouvelle édition. Corrigée, & augmentée des oeuvres posthumes,
& de tres belles figures à châque Comedie, &c.
Georges de Backer, Bruxelles 1694.
URL: <https://www.giquelloetassocies.fr/lot/89385/8389306-moliere-les-oeuvres-nouvelle-edition-corrige-e-and-augmentee>

Tételazonosító: 159; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Moller, Georg

Beiträge zu der Lehre von den Konstruktionen

Carl Wilhelm Leske, Darmstadt – Leipzig 1833–1844.

URL: <https://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/year/2006/docId/15667>

Tételazonosító: 211; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Montholon-Semonville, Charles Tristan de

Geschichte der Gefangenschaft Napoleons auf St. Helena. Von dem General Montholon, Gefährten der Verbannung und Vollstrecker des Testaments des Kaisers

B. G. Teubner, Leipzig 1846.

URL: https://books.google.hu/books?id=orJaeRoi4moC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tételazonosító: 65; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

Mühlböck, Rudolph Carl

Bauordnung. Eine Sammlung der neuen hinsichtlich des Bauens in der k.k. österreichischen Staaten und der Residenzstadt Wien ergangenen Verordnungen und Gesetze, nebst einem Anhang der Preistarife, der Materialien, Handlanger- und Professionisten

Mich. Lechner, Wien 1843.

URL: https://books.google.hu/books?id=OptjAAAacAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tételazonosító: 146; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Müller, Robert

Denkmäler der vier romantischen Baustyle, Nach der Natur gezeichnet oder gesammelt

Riegel. Potsdam. <1845>

URL: <https://www.ebay.com/itm/155309497375>

Tételazonosító: 250; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Marggraff, Rudolf (szerk.)

Münchener Jahrbücher für bildende Kunst

Engelmann – Weigel, Leipzig 1838–1842.

URL: https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ179540700

Tételazonosító: 239; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Meynert, Hermann (szerk.)

Neuer Plutarch, oder Bildnisse und Biographien der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen
und Stände, von den ältern bis auf unsere Zeiten

C. A. Hartleben, Pest 1842–1853.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10204558>

Tételazonosító: 257.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

Wolff, O(skar). B(ernhard), L(udwig). (szerk.)

Neues elegantestes Conversations-Lexicon für Gebildete aus allen Ständen. Erster Band. A bis C.

Ch. G. Kollmann, Leipzig 1834.

URL: <http://books.google.hu/books?id=yCznAAAAAAAJ>

Tételazonosító: 257.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

Wolff, O(skar). B(ernhard), L(udwig). (szerk.)

Neues elegantestes Conversations-Lexicon für Gebildete aus allen Ständen. Zweiter Band. D bis K.

Ch. G. Kollmann, Leipzig 1835.

URL: <http://books.google.hu/books?id=fhLnAAAAAAAJ>

Tételazonosító: 257.3; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

Wolff, O(skar). L(udwig). B(ernhard). (szerk.)

Neues elegantestes Conversations-Lexicon für Gebildete aus allen Ständen. Dritter Band. L bis P.

Ch. G. Kollmann, Leipzig 1836.

URL: <http://books.google.hu/books?id=chPnAAAAAAAJ>

Tételazonosító: 257.4; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: lex

Wolff, O(skar). L(udwig). B(ernhard). (szerk.)

Neues elegantestes Conversations-Lexicon für Gebildete aus allen Ständen. Vierter Band. Q bis Z.

Ch. G. Kollmann, Leipzig 1837.

URL: <http://books.google.hu/books?id=I20oAAAAAYAAJ>

Tételazonosító: 80; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Nienburg, F.

Abhandlung über die absolute, relative und rückwirkende Festigkeit des Eichenholzes mit Tabellen für
die Brechungsgewichte, Tragkräfte für die Dauer und Durchbiegungen aller eichenen Bauhölzer, nebst
Bestimmung der für diese Bauhölzer erforderlichen Dimensionen bei den gewöhnlichen hölzernen
Brücken. Tabellen für Brechungsgewichte und Tragkräfte aller eichenen Bauhölzer

Schulze, Oldenburg 1842.

URL: <https://www.bavariikon.de/object/bav:BSB-MDZ-00000BSB10708601?p=87&lang=de>

Tételazonosító: 86.a; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

–

Notiz-blatt des Architekten-Vereins zu Berlin, Bde. 15–20

Riegel, Potsdam 1840–1842.

URL: <https://digital.zlb.de/viewer/toc/15517041/1/>

Tételazonosító: 86.b; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

–

Notiz-blatt des Architekten-Vereins zu Berlin. Neue Folge

H.n. 1847.

URL: <https://digital.zlb.de/viewer/resolver?urn=urn:nbn:de:kobv:109-opus-149744>

Tételazonosító: 90; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Cramer, Johann Ottmar (kiad.)

Ornements du moyen âge en Italie et en Sicile = Architectural Ornaments of the Middle-Ages in Italy and Sicily = Ornamentik des Mittelalters aus Italien und Sicilien.

Manz, Regensburg 1842.

URL: https://books.google.hu/books?id=G9PUYymDHrkC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gs_bse_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tételazonosító: 157; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Ottmer, Carl Theodor

Architectonische Mittheilungen 1. Das Königstädt'sche Schauspielhaus zu Berlin

Vieweg, Braunschweig 1830.

URL: <https://www.jstor.org/stable/20777240?seq=4>

Tételazonosító: 14; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Packh, Johann Baptist

Neue Bauart mit Hohlen Quader-Ziegeln, oder Abhandlung über die vielen und vortrefflichen Eigenschaften dieses Baumaterials, dann über ihre Erzeugung und über ihre Anwendung bey allen Bauten überhaupt, sowie über ihre Verbindung zu allerley Gewölben

Jos. Beimel, Pest 1831.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/details/bsb10708582>

Tételazonosító: 194.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Paget, John

Ungarn und Siebenbürgen, Politisch, statistisch, öconomisch. 1.

J. J. Weber, Leipzig 1842.

URL: <http://books.google.hu/books?id=tLUAAAAcAAJ>

Tételazonosító: 194.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Paget, John

Ungarn und Siebenbürgen, Politisch, statistisch, öconomisch. 2.

J. J. Weber, Leipzig 1842.

URL: <http://books.google.hu/books?id=orUAAAAcAAJ>

Tételazonosító: 12; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Bertotti Scamozzi, Ottavio (illusztr.)

La fabbriche e i disegni di Andrea Palladio e le terme. Raccolti ed illustrati da Ottavio Bertotti Scamozzi. Opera divisa in quattro tomi

Giovanni Rossi, Vicenza 1796.

URL: http://www.antichefornaci.it/files/biblioteca/Andrea_Palladio_Le_Fabbriche_e_i_disegni_Tomo_1.pdf

Tételazonosító: 252; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Pausanias, Periegeta

Beschreibung von Griechenland

J. B. Metzler, Stuttgart 1827.

URL: <http://www.digitale-sammlungen.de/de/details/bsb11724300>

Tételazonosító: 223.1a; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Payne, Albert Henry

Payne's Universum or Pictorial World: Being a Collection of Engravings of Views of all Countries, Portraits of Great Men, and Specimens of Work of Art, of all Ages and of every Character. Edited by Edwards, Charles 1

Brain – Payne, London 1844.

URL: <http://archive.org/stream/paynesuniversum001ond#page/n11/mode/2up>

Tételazonosító: 223.1b; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Payne, Albert Henry

Payne's Universum or Pictorial World: Being a Collection of Engravings of Views of all Countries, Portraits of Great Men, and Specimens of Work of Art, of all Ages and of every Character. Edited by Edwards, Charles 2–8

E. T. Brain and Co., London 1844–1847.

URL: <http://books.google.hu/books?id=TSYDAAAQAAJ>

Tételazonosító: 223.2; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Payne, Albert Henry

Payne's Universum or Pictorial World: Being a Collection of Engravings of Views of all Countries, Portraits of Great Men, and Specimens of Work of Art, of all Ages and of every Character. Edited by Edwards, Charles

J. Tallis and Co, London – New York 1847–.

URL: <https://www.loc.gov/item/96197323/>

Tételazonosító: 175; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Percier, Charles – Fontaine, Pierre François Léonard

Choix des plus célèbres maisons de plaisance de Rome et de ses environs. Mesurées et dessinées. Nouvelle édition

Lepanquais-Chédeville, Paris ~1835.

URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k106726z.image>

Tételazonosító: 228; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Perger, Anton Ritter von

Die Kunstschatze Wien's in Stahlstich nebst erläuterndem Text

Oesterreichischer Lloyd, Triest 1854.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10188966>

Tételazonosító: 118; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Persius, Friedrich Ludwig

Architektonische Entwürfe für den Umbau vorhandener Gebäude. auf Allerhöchsten Befehl Seiner Majestät des Königs von Preußen herausgegeben von Persius

Riegel, Potsdam 1843–1845.

URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/persius1843ga>

Tételazonosító: 243; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Peter Parley (Goodrich, Samuel Griswold)

Tales of Animals. Comprising Quadrupeds, Birds, Fishes, Reptiles and Insects. Peter Parley's Tales about natural history

T. T. and J. Tegg – R. Griffin and Co. – J. Stillies and Co. – John Cumming, London – Glasgow – Edinburgh – Dublin 1833.

URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433008281226&seq=9>

Tételazonosító: 46; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Petzelt, Joseph

Der kleine katadioptrische Kathetometer nebst Anleitung zum Gebrauch desselben

Gustav Emich, Pest 1845.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10193531>

Tételazonosító: 196; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Plinius der Jüngste (Wolff, Oskar Ludwig Bernhard)

Die kleinen Leiden des menschlichen Lebens

J. J. Weber, Leipzig 1842.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC04425714>

Tételazonosító: 59; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Pool, Wilh(elm).

Der praktische Feuer- und Ofenbaumeister, oder gründliche Anweisung, alle Arten von Feuerungsanlagen und Oefen, als: Stuben-, Spar-, rauch- und rußverzehrende Oefen, russische Oefen, [...] nach den neuesten Erfindungen und Verbesserungen zu erbauen, nebst Belehrungen über die Materialien zum Feuerbau, [...], ein nützliches Handbuch für Bau- und Maurermeister, Bauherren, Fabrik- und Hausbesitzer, sowie für Eisengießereien. Nach dem Englischen bearbeitet, und mit deutschen Zusätzen vermehrt. Zweite, verbesserte und vermehrte Auflage

Gottfr. Basse, Quedlinburg – Leipzig 1834.

URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10306393_00005.html

Tételazonosító: 87; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Potente, Charles

Praktisches Handbuch der Brückenbaukunde in ihrem ganzen Umfange, besonders der geraden und verschobenen Brückenbögen, sowie Darstellung des Steinschnitts, Tragfähigkeit der Materialien, welche von der Natur gebildet oder Künstlich erzeugt sind, nebst den sonst zu beobachtenden Gleichgewichtsverhältnissen, vorzüglich für Baumeister, Ingenieure des Strassen- und Brückenbaues [...].

J. Luckhardt, Kassel 1844.

URL: https://www.invaluable.com/auction-lot/potente-c-praktisches-handbuch-der-brueckenbaukunde-2206-c-4364fia833?srsId=AfmBOoqM9FHpfzSGbYZFZcEv6v0WfVQCZfW_myOa6PIO5EouPFNtFXU

Tételazonosító: 135; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Pötzsch, Eduard

Beiträge zur schönen Baukunst, eine Sammlung von Entwürfen zu öffentlichen und Privatgebäuden mit ihren Fassaden, Grundrissen und Profilen, einzelnen Theilen, Decorationen der Zimmer, Prachtmeubeln, Verzierungen etc.

Wilhelm Lauffer, Leipzig 1830.

URL: <https://vufind.techlib.cz/Record/000609234>

Tételazonosító: 77; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

–

Programm der städtischen Ober-Realschule zu Pest

Trattner – Károlyi, Pest 1855.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10218073>

Tételazonosító: 254.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

(Pückler-Muskau, Hermann Ludwig Heinrich von)

Vorletzter Weltgang von Semilasso. Traum und Wachen. Aus den Papieren des Verstorbenen. Erster Theil. In Europa. Erste Abtheilung

Hallberger, Stuttgart 1835.

URL: <http://books.google.hu/books?id=4C7TAAAAMAAJ>

Tételazonosító: 254.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

(Pückler-Muskau, Hermann Ludwig Heinrich von)

Vorletzter Weltgang von Semilasso. Traum und Wachen. Aus den Papieren des Verstorbenen. Erster Theil. In Europa. Zweite Abtheilung

Hallberger, Stuttgart 1835.

URL: <http://books.google.hu/books?id=-C7TAAAAMAAJ>

Tételazonosító: 232; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Pyrker, Johann Ladislaus

Bilder aus dem Leben Jesu und der Apostel

B. G. Teubner, Leipzig 1842.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10224027>

Tételazonosító: 5; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Quatremère de Quincy, Antoine-Chrysostome

Geschichte der berühmtesten Architekten und ihrer Werke, vom XI. bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts, nebst der Ansicht des merkwürdigsten Gebäudes eines Jeden derselben. 1–2.

Carl Wilhelm Leske, Darmstadt und Leipzig 1831.

URL: <https://www.bibliothek-oechslin.ch/einfachesuche.php?Showtime=004369028&Oui=Oui>

Tételazonosító: 58; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Raucourt de Charleville, Antoine

Die Kunst gute Mörtel zu bereiten und vortheilhaft anzuwenden, oder allgemein praktische, in jedem Lande anwendbare Methode zur Fabrikation der best. u. wohlfeilst. Kalke, Cemente u. Mörtel von [...] Raucourt de Charleville. Für Fabrikanten, Speculanten ct. ct. Nach der zweiten französischen Originalausgabe übersetzt von Fr. J. Hartmann

Gottfr. Basse, Quedlinburg – Leipzig 1831.

URL: <http://opac.bibliothek.uni-halle.de/DB=1/LNG=EN/CLK?IKT=12&TRM=197911668>

Tételazonosító: 207; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Reimann, Eduard

Die Vereinigten Staaten von Nordamerika im Uebergange vom Staatenbund zum Bundesstaat Hermann Böhlau, Weimar 1855.

URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10254010_00009.html

Tételazonosító: 231; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Marbach, G(otthard). O(swald).

Reineke der Fuchs. = Volksbücher 15. 16. 17

Otto Wigand, Leipzig 1840.

URL: <http://books.google.hu/books?id=ytpSAAAAcAAJ>

Tételazonosító: 73; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Reusch, F(riedrich). E(duard).

Der Spitzbogen und die Grundlinien seines Maßwerks. Ein geometrischer Beitrag zur Ornamentistik des Mittelalters

J. B. Müller, Stuttgart 1854.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10244653>

Tételazonosító: 97; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

–

Revue generale de l'architecture et des travaux publics

Paulin et Hetzel, Paris 1840–.

URL: <http://www.designinform.co.uk/journals33.htm>

Tételazonosító: 27; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Richardson, Charles James

A Popular Treatise on the Warming and Ventilation of Buildings. Showing the Advantages of the Improved System of Heated Water Circulation.

Circulation John Weale, London 1839.

URL: <http://archive.org/stream/populartreatise00rich#page/n5/mode/zup>

Tételazonosító: 53; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** ing

Ringleb, Albert

Lehrbuch des Steinschnitts der Mauern, Bogen, Gewölbe und Treppen. Zum Selbstunterricht so wie zum Gebrauch bei Vorträgen in Bau- und Gewerbschulen. Mit einem Atlas Abbildungen

Carl Heymann, Berlin 1844.

URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433066420716>

Tételazonosító: 224; **Azonosítás szintje:** S; **Téma szerinti besorolás:** kult

Ritter, Johann Albert

Allgemeines deutsches Gartenbuch. Ein vollständiges Handbuch zum Selbstunterricht in allen Theilen der Gartenkunde, enthaltend die Gemüse-, Baum-, Pflanzen-, Blumen- und Landschaftsgärtneri, den Weinbau, die Glashaus-, Mistbeet-, Zimmer- und Fenster-Treiberei, sowie die höhere Gartenkunst. Nebst Belehrungen über die systematische Eintheilung der Pflanzen über die Anlegung, Erhaltung und Berschönerung von Lustgärten und Parks, einem vollständigen Gartenkalender u. a. m.: in Alphabetischer Ordnung. Für Gartenbesitzer, Blumenfreunde und angehende Gärtner. Siebente, vermehrte und verbesserte Auflage

Gottfr. Basse, Quedlinburg – Leipzig 1850.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11112116?page=3>

Tételazonosító: 99; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** arch

Romberg, J(ohann). Andreas – Steger, Friedrich

Geschichte der Baukunst von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Erster Band. Allgemeine Anleitung und Geschichte der indischen Baukunst = Geschichte der Baukunst bei den Assyren, Medern, Babyloniern, Persern, Phönicern, Israeliten und Indern

Romberg, Leipzig 1844.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10257608>

Tételazonosító: 154; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** ing

Romberg, Johann Andreas

Der Treppenbau in Holz oder praktische Anleitung zur Construction der Treppen in Holz für Zimmerleute, Tischler und Baubeflissene, enthaltend 26 Treppen auf 15 Tafeln

Romberg's Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1847.

URL: https://www.zvab.com/servlet/BookDetailsPL?bi=20883231029&searchurl=an%3Dromberg%2Bj%2Bandreas%26ds%3D10%26rollup%3Doff%26sortby%3D20&cm_sp=msrp_-_msrpdesc_-_bdp

Tételazonosító: 261; **Azonosítás szintje:** S; **Téma szerinti besorolás:** arch

Romberg, Johann Andreas (kiad.)

Romberg's Zeitschrift für praktische Baukunst

Leipzig 1841–1853.

URL: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/98044/1>

Tételazonosító: 10; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art
Rondelet, Jean Baptiste
Traité théorique et pratique de l'art de bâtir
De Fain, Paris 1817.
URL: <http://archive.org/stream/traitetheoriquee05rond#page/n7/mode/2up>

Tételazonosító: 179; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult
Rousseau, Jean-Jacques
Lettres nouvelles de J.-J. Rousseau
Poinçot fils – Lejay fils, Paris 1789.
URL: <http://archive.org/stream/nouvelleslettres00rous#page/n9/mode/2up>

Tételazonosító: 1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art
Roux, Henri ainé (legidősb) (illusztr.) – Barré, L(ouis). (szöveg és kiad.)
Herculanum und Pompeji. Vollständige Sammlung der daselbst entdeckten, zum Theil noch unedirten Malereien, Mosaiken und Bronzen, gestochen von H. Roux ainé. Mit erklärendem Text herausgegeben Barré, L(ouis)
Johann August Meissner, Hamburg 1841.
URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10221439?page=12,13>

Tételazonosító: 144; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch
Ruhl, Julius Eugen
Denkmäler der Baukunst in Italien. Nach den Monumenten gezeichnet
Carl Wilhelm Leske, Darmstadt 1821.
URL: <https://www.reiss-sohn.de/en/lots/9454-A214-1378/>

Tételazonosító: 112; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Runge, (Ludwig) – Rosengarten, (Abraham (Albrecht) / Albert)
Architektonische Mittheilungen über Italien. Eine Auswahl interessantester und werthvoller Darstellungen aus den Mappen der Architekten L. Runge und A. Rosengarten
G. W. F. Müller, Berlin (1847).
URL: <https://digital.ub.tu-berlin.de/view/work/BV035455611/>

Tételazonosító: 145; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Runge, Ludwig Gotthilf
Beiträge zur Kenntniss der Backsteinarchitektur Italiens, = Essais sur les constructions en briques en Italie
Heymann, Berlin 1847–1853.
URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10266333>

Tételazonosító: 139; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Rupp, Ladislaus

Chiese principali d'Europa rappresentate nel' loro prospetti, piante, spaccati ec. Con descrizioni storico-criticopittoriche

Ferd. Artaria, Milano 1824.

URL: <http://www.worldcat.org/title/chiese-principali-deuropa-dedicate-a-sua-santita-leone-xii-ponmas/oclc/082675491>

Tételazonosító: 42; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: ing

Sachs, (Salomo)

5 versch. Technische Werke

Berlin é.n.

URL: –

Tételazonosító: 29; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Sachs, S(alomo).

Der Zimmermann = Anweisung zur Berechnung und Anfertigung der Bau-Anschläge für Baubeamte, Bauhandwerker, Architekten und Hausbesitzer: ec.; mit bezug auf die Werke von Triest, Gilly, Sachs, Wolfram ec. 3.

Berlin 1843.

URL: https://books.google.de/books?id=nmWF7RegcIIC&newbks=1&newbks_redir=0&dq=Anweisung%20zur%20Berechnung%20und%20Anfertigung%20der%20Bau-Anschl%C3%A4ge%20salomo%20sachs&hl=de&pg=PP1#v=onepage&q&f=false

Tételazonosító: 41; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Sachs, S(alomo).

Anweisung zur Anfertigung einer neuen, völlig feuerfesten und absolut wasserdichten Dachdeckung für ganz flache Dächer (Altane) mittels eigends dazu erfundener Harzplatten und ganz eigenthümlich geformter Steinfliesen, für Wohnhäuser in der Stadt und auf dem Lande, so wie für Wirtschaftsgebäude aller Art zu benutzen, von ganz gewöhnlichen Bauhandwerkern und Dachdeckern ohne Schwierigkeit überall herzustellen, und ihrer grossen Wohlfeilheit und Dauerhaftigkeit wegen an die Stelle vieler zeither beliebten, besonders der kostbaren Zink- und der sich so schlecht bewährenden Lehm-Dachdeckungen zu empfehlen

Förstner, früher Schüppel, Berlin 1837.

URL: http://zs.thulb.uni-jena.de/receive/jportal_jparticle_00239519

Tételazonosító: 47; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing
Sachs, S(alomo).

Anleitung zur Erd- Bau Kunst, (Pisé-Bau); mit Anwendung auf alle Arten von Stadt- und Land- Bauten, nebst einer vollständigen Lehre von der Konstruktion der Tonnen-, Kappen- und Kreuzgewölbe in reinem Lehm und von der Anfertigung feuersicherer Dächer ohne alles Holzwerk, auch einer Anweisung, die Fundamente bis auf den Baugrund in blossen Lehm anzufertigen: ein Handbuch für Baumeister und Landwirthe und für Alle, die trockene, warme, feuersichere und überaus wohlfeile Bauten auszuführen wünschen

C. F. Amelang, Berlin 1825.

URL: <https://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/24666/1>

Tételazonosító: 30; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing
Sachs, Salomo

Beschreibung einer neu erfundenen Dach-Construction, zu städtischen und ländlichen Gebäuden aller Art anwendbar, welche nicht bloß sehr wasserdicht und dauerhaft, sondern auch von außen und innen völlig feuerfest ist, und alle Vortheile der flachen, mit Metall gedeckten Dächer bewährt, ohne kostbarer als die ganz gewöhnliche Strohedachung zu seyn

Schüppel, Berlin 1829.

URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/DR7SAVI22AYAUSFDR4F5H4XMSMT3ME6M>

Tételazonosító: 141; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch
Sandmann, Franz Xaver

Stephansdom (Innenans.). St. Stephanskirche (innere Ansicht)

Paterno, Wien ~ 1850.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/GZ01295818>

Tételazonosító: 20; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Scamozzi, Vincenzo

L'Idea Della Architettura Vniversale Di Vincenzo Scamozzi Architetto Veneto / Grund-Regeln Der Baukunst oder klärliche Beschreibung der fünff Säulen-Ordnungen und der gantzen Architectur des berühmten Baumeisters Vincent Scamozzi

Johann Hoffmann, Nürnberg 1678.

URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/scamozzi1678/0001?sid=e2fcda94b1089a0592525codb2999aca>

Tételazonosító: 190; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult
Schiller, Friedrich von

Sämtliche Werke

Cotta, Stuttgart und Tübingen 1812–1815.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10286845>

Tételazonosító: 237; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Schimmer, Carl August

Das Kaiserthum Oesterreich, in seinen merkwürdigsten Städten, Badeorten, seinen Domen, Kirchen und sonstigen ausgezeichneten Baudenkmalern alter und neuer Zeit, historisch-topographisch dargestellt

Carl Gerold G. G. Lange, Wien – Darmstadt 1838–1842.

URL: <http://search.ugent.be/meercat/x/bkto1?q=900000136532>

Tételazonosító: 169; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Schinkel, Karl Friedrich

Sammlung architektonischer Entwürfe. Neue verbesserte Auflage

Ferdinand Riegel, Potsdam 1852.

URL: <https://www.cca.qc.ca/en/search/details/library/publication/06700434>

Tételazonosító: 16; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Schramm, Carl Christian

Historischer Schauplatz, in welchem die Merkwürdigsten Brücken aus allen vier Theilen der Welt, Insonderheit aber Die in den vollkommensten Stand versetzte Dreßdner Elb-Brücke, In saubern Prospecten, Münzen und andern Kupferstichen, vorgestellt und beschrieben werden; Durch brauchbare Anmerkungen und besondere Urkunden erläutert, Auch mit nöthigen Registern versehen

Bernhard Christoph Breitkopf, Leipzig 1735.

URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/schramm1735/0003?sid=e674d8f062899fe6acd5e50234ac1220>

Tételazonosító: 79; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Schuck, A.

Die fünf antiken Säulenordnungen, nebst der Construction der architektonischen Glieder, auf 9 lithographierten Tafeln dargestellt, mit einem erklärenden Texte. Zum Gebrauch von Gewerbschulen, Studierende, angehende Bakünstler und Kunstliebhaber

Pergay (C. Krebs), Aschaffenburg 1832.

URL: <https://books.google.hu/books?hl=hu&id=p6Gjooxbd9JC&q=schuck+a#v=snippet&q=schuck%20a&f=false>

Tételazonosító: 50; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex

–

Schul- und Reise-Taschen-Wörterbuch der italienischen und deutschen Sprache. Neue, verbesserte und vermehrte Auflage. Stereotypausgabe

Karl Tauchnitz, Leipzig 1850.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC09815550>

Tételazonosító: 74; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing
Schulze

Die Gipsdeckung als die neueste und vorzüglichste bei flachen zum Begehen geeigneten Dächern, mit einer auf Erfahrung und Beobachtung gestützten Beurtheilung und Vergleichung der bekanntesten gegenwärtig in Frage stehenden Deckungsarten. Zweite, mit Zusätzen bereicherte Auflage

Kümmel – Knapp, Halle 1840.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb11278408?page=,1>

Tételazonosító: 115; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Semper, Gottfried

Das königliche Hoftheater zu Dresden

Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1849.

URL: <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/files/19464/A009593063.pdf>

Tételazonosító: 64; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Semper, Gottfried

Die vier Elemente der Baukunst. Ein Beitrag zur vergleichenden Baukunde

Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1851.

URL: <http://books.google.hu/books?id=mi8DAAAAQAAJ>

Tételazonosító: 43; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art
Semper, Gottfried

Wissenschaft, Industrie und Kunst, Vorschläge zur Anregung nationalen Kunstgefühles, bei dem
Schlusse der Londoner Industrie-Ausstellung [...] London, den 11. October 1851

F. Vieweg & Sohn, Braunschweig 1852.

URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=gri.ark:/13960/torr5d17w&seq=5>

Tételazonosító: 247; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult
Sporschil, Johann – Pfeiffer, F. W. (illusztr.)

Der Dreissigjährige Krieg

George Westermann, Braunschweig 1843.

URL: https://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ206567303

Tételazonosító: 84; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch
Steinhäuser, Friedrich Wilhelm

Verzierungen für Architektur, Zimmerdekoration und Eleganz

Schroeder, Berlin 1842.

URL: <https://www.yumpu.com/de/document/read/21141961/steinhauser-friedrich-wilhelm-biographie-kunsthalle-bremen>

Tételazonosító: 215; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Stelzhammer, Franz

Heimgarten

Gustav Heckenast – Georg Wigand, Pesth – Leipzig 1847.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC12378291>

Tételazonosító: 55; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Stieglitz, Christian Ludwig d. Aelt. (idósb)

Beitrage zur Geschichte der Ausbildung der Baukunst

Gustav Schaarschmidt, Leipzig 1834.

URL: <http://books.google.hu/books?id=pTZJAAAAMAAJ>

Tételazonosító: 206; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Stowe, Harriett (Elisabeth) (született Beecher)

Onkel Toms Hütte oder Negerleben in den Sklavenstaaten von Amerika. Mit einer Biographie der

Verfasserin und einer Vorrede von Elihu Burritt. Vollständige und wohlfeile Stereotyp-Ausgabe.

Neunte Auflage

G. H. Friedlein, Leipzig 1853.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10702763?page=5>

Tételazonosító: 155; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Stuart, (James) – Revett, (Nicholas)

Die Alterthümer von Athen, aus dem Englischen übers. nach der Londoner Ausgabe vom Jahre 1762

und 1787 und bereichert mit einigen eigenen und allen Zusätzen der neuen Ausgabe vom Jahre 1825

Carl Wilhelm Leske, Darmstadt 1829, 1831, 1833.

URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/stuart1829ga>

Tételazonosító: 19; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Sturm, Leonhard Christoph

Durch einen grossen Theil von Teutschland und den Niederlanden biß nach Pariß gemachete archi-

tectonische Reise-Anmerckungen. Zu der vollständigen Goldmannischen Bau-Kunst VI-ten Theil

als ein Anhang gethan, damit so viel des auctoris vermögen steht, nichts an der Vollständigkeit des

Wercks ermangle. (Augsburg)

Jeremiä Wolffen, Augsburg 1719.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC11077957>

Tételazonosító: 17; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** ing
Sturm, Leonhard Christoph

Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben. Worinnen 1. Nic. Goldmanns Anweisung und drey Exempel angeführet, und mit Anmerckungen erläutert, 2. Außführlicher von Römisch-Catholischen Kirchen, und insonderheit 3. Von dem künstlichen Bau der grossen Kuppeln, 4. Von Protestantischen Kirchen gehandelt, Mit fünff neuen Inventionen von jenen und sechs von diesen der Praxi gemäß erkläret, und in 22. saubern Kupffer-Platten Appliciret wird (Augsburg) Jeremiä Wolffen, Augsburg 1718.

URL: <http://diglit.ub.uni-heidelberg.de/diglit/sturm1718a/0001?sid=4f310542a7c121c62494fc1a3ee02dbb>

Tételazonosító: 185; **Azonosítás szintje:** S; **Téma szerinti besorolás:** kult
Sue, Eugène – Moriz Bittermann (ford.)

Die sieben Todsünden, Deutsch von Moriz Bittermann.

Ludwig, Wien 1849.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10359035>

Tételazonosító: 183; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** kult
Sue, Eugène

Ferdinand Duplessis oder Memoiren eines Mannes: Geschichte dreier Frauen

Chr. C. Kollmann, Leipzig 1851.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10101044?page=,1>

Tételazonosító: 251.1; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** plt
Rotteck, Carl von – Welcker, Carl (kiad.)

Supplemente zur ersten Auflage des Staats-Lexikons oder der Encyklopädie der Staatswissenschaften in Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands für alle Stände. Erster Band
Johann Friedrich Hammerich, Altona 1846.

URL: <http://archive.org/stream/staatslexikonodigwelcgoog#page/n6/mode/2up>

Tételazonosító: 251.2; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** plt
Rotteck, Carl von – Welcker, Carl (kiad.)

Supplemente zur ersten Auflage des Staats-Lexikons oder der Encyklopädie der Staatswissenschaften in Verbindung mit vielen der angesehensten Publicisten Deutschlands für alle Stände. Zweiter Band
Johann Friedrich Hammerich, Altona 1846.

URL: <http://archive.org/stream/staatslexikonodo8welcgoog#page/n6/mode/2up>

Tételazonosító: 249; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** kult
Swift, Jonathan – Kottenkamp, Franz (ford.)
Gulliver's Reisen in unbekannte Länder. Nebst einer Notiz über J. Swift, nach Walter Scott von August
Lewald
Adolph Krabbe, Stuttgart 1843.
URL: <http://data.onb.ac.at/rec/ACo8o08728>

Tételazonosító: 222; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** kult
Szerelmey Miklós
Album des Platten-Sees / Album des Balaton: Erinnerung an Füred und seine Umgebung
Edelmann, Pest 1855.
URL: <http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/3176813>

Tételazonosító: 184; **Azonosítás szintje:** S; **Téma szerinti besorolás:** kult
Lewald, August (kiad.) – Wiel, Gustav (ford.) – Groß, Friedrich (illusztr.)
Tausend und eine Nacht, Arabische Erzählungen zum ersten Male aus dem arabischen Urtext treu
übersetzt von Dr. Gustav Wiel, Mit 2000 Bildern und Vignetten von F. Groß, Herausgegeben und
mit einer Vorhalle von August Lewald, 4 Bde.
Verlag der Classiker, Stuttgart – Pforzheim 1838–1841.
URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10219251?page=4,5>

Tételazonosító: 78; **Azonosítás szintje:** N; **Téma szerinti besorolás:** arch
–
Telljes diszitménykönyv
Lissza[?] é.n.
URL: –

Tételazonosító: 3; **Azonosítás szintje:** I; **Téma szerinti besorolás:** ing
Thaer, Albrecht Daniel
Handbuch des gesammten landwirthschaftlichen Bauwesens unter Mitwirkung des Königl. Preuß.
Landes-OekonomieRaths, Ritter v. A. P. Thaer zu Möglin und mit Benutzung bezüglicher Stellen
aus hinterlassenen, bisher noch nicht gedruckten Schriften des verewigten Staatsraths Thaer,
bearbeitet von Friedrich Engel. 2 Bände., 2. unveränderte Aufl.
E. Roeder, Wriezen a. O. 1852–1853.
URL: <http://books.google.hu/books?id=dpg5AAAAcAAJ>

Tételazonosító: 83; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

–

The Builder. An illustrated weekly magazine for the architect, engineer, operative & artist

Publishing Office, London 1846.

URL: <https://www.abebooks.co.uk/first-edition/Builder-Illustrated-Weekly-Magazine-Architect-Engineer/31751433132/bd>

Tételazonosító: 95; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: arch

–

Theatro di Palma nel Friuli

Berletti, Udine 1843.

URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6407541g/f4.item>

Tételazonosító: 98.a; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Thibault, Jean Thomas

URL: <http://books.google.hu/books?id=PgxQZoiQCx4C>

Tételazonosító: 98.b; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Thibault, Jean Thomas – Chapuy, Nicolas-Marie-Joseph (kiad.)

Die Linear-Perspective angewendet auf die zeichnenden Künste. Herausgegeben von Chapuis

Ph. C. Stern, Frankfurt am Main 1833.

URL: <https://www.bavikon.de/object/bav:BSB-MDZ-00000BSB10081306?p=146&cq=Frankfurt%20a.%20Main&lang=de>

Tételazonosító: 150; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: ing

Thiel

Projectionslehre für Maurer u[nd] Zimmerleute

Berlin 1846.

URL: –

Tételazonosító: 125; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Thiele, Just Mathias – Helms, Henrik (ford.)

Thorvaldsen's Leben, nach den eigenhändigen Aufzeichnungen, nachgelassenen Papieren und dem Briefwechsel des Künstlers. Chronologisches Register von sämtlichen Arbeiten Thorvaldsens

C. B. Lorck, Leipzig 1852–1856.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10375216>

Tételazonosító: 21; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: plt

–

Third Report of the Inspectors Appointed under the Provisions of the Act 5 & 6 Will. IV. c. 38. to Visit
the Different Prisons of Great Britain Part I. Home District

Clowes and sons, London 1838.

URL: <http://books.google.hu/books?id=6tdbAAAAQAAJ>

Tételazonosító: 126; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: art

Thorwaldsen, Bertel

Sammlung von Umrissen nach Thorwaldsen's Werke. Fol. 67 Taf. in Umrissradierung, 2 Textbll.

Brodhag, Stuttgart 1834.

URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/thorwaldsen1839>

Tételazonosító: 140; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Thrän, G(eorg). C(arl). F(erdinand).

Denkmale altdeutscher Baukunst. Stein- und Holzsculptur aus Schwaben

Wohler, Ulm 1846–1847.

URL: <http://books.google.hu/books?id=1wYo4cVCALcC>

Tételazonosító: 182.c; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Tiedge, C(hristoph). A(ugust).

C. A. Tiedges sämtliche Werke. Drittes Bändchen. Vierte Auflage. Viertes Bändchen. Vierte Auflage.

Renger (Fr. Bolckmar), Leipzig 1841.

URL: <http://hdl.handle.net/2027/nyp.33433074958178>

Tételazonosító: 45; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex

Toepler, Gottlieb Eduard

Theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache

Gustav Heckenast, Pest 1855.

URL: <http://archive.org/stream/theoretischprako0toepgoog#page/n8/mode/2up>

Tételazonosító: 18; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Tschischka, Franz

Der St. Stephansdom in Wien und seine alten Kunstdenkmale

Wien 1832.

URL: <https://hdl.handle.net/2027/pst.000010488973>

Tételazonosító: 221; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Tschischka, Franz

Geschichte der Stadt Wien

Adolph Krabbe, Stuttgart 1847.

URL: <https://www.digital.wienbibliothek.at/download/pdf/2959324.pdf>

Tételazonosító: 147; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: art

Unger, Josef – Voit, August von

Sammlung von Rissen von hauptsächlich in München ausgeführte Privat- und Gemeinde-Gebäuden
München 1841.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb1122209?page=1>

Tételazonosító: 60; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Ure, D. A(ndrew). – Diezmann, August (ford.)

Das Fabrikwesen in wissenschaftlicher, moralischer und commercieller Hinsicht. Aus dem Englischen
von A. Diezmann. Für Deutschlands Staatsmänner, Fabrikherren, Kaufleute und jeden gebildeten
Vaterlandsfreund

Otto Wigand, Leipzig 1835.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10418013>

Tételazonosító: 200; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Vierteljahrschrift von und für Ungarn. Henszlmann Emrich v. (szerk.). 1:1, 1:2, 2:1, 2:2, 3:1, 3:2; 4:1

Georg Wigand, Leipzig 1843; 1844.

URL: <http://saman.fszek.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=53880&pos=1>

Tételazonosító: 181; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Voltaire <Arouet, François-Marie>

Œuvres choisies de Monsieur de Voltaire

Geneve 1756.

URL: http://books.google.hu/books/about/Oeuvres_choisies_de_Monsieur_de_Voltaire.html?id=Ci8HAAAAQAAJ

Tételazonosító: 136; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Schinkel, Karl Friedrich – Beuth, Peter Christoph Wilhelm

Vorlegeblätter für Baumeister. Die königliche technische Deputation für Gewerbe

F. Riegel, Potsdam 1851.

URL: <http://www.worldcat.org/title/vorlegeblatter-fur-baumeister/oclc/214292920>

Tételazonosító: 234; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

–

Vue pittoresque de la Belgique

Bruxelles é.n.

URL: –

Tételazonosító: 48; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Wagner, Georg

Die Aesthetik der Baukunst: Ein Leitfaden zum Selbstunterricht und Handgebrauche für Architekten,

Maurer-, Zimmer-, Steinmetz-Meister und Freunde der Baukunst

Arnoldische Buchhandlung, Dresden – Leipzig 1838.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10421830>

Tételazonosító: 82; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: ing

Warmholz, Otto

Arabesken. Vorlagen beim Zeichnenunterricht, sowie auch Musterblätter für Baumeister, Eisengiesereien, Tischler, Topfer, etc. 2. Ausgabe

Hermes, Berlin 1847.

URL: https://api.pageplace.de/preview/DTo400.9783111454207_A40399942/preview-9783111454207_A40399942.pdf

Tételazonosító: 171.2; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Weinbrenner, Friedrich

Ausgeführte und projectirte Gebäude. Drittes Heft. Projectirtes Rath- und Ständehaus und Landstandsgebäude

D. R. Marx, Karlsruhe – Baden 1830.

URL: <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/pageview/1903726>

Tételazonosító: 171.1; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Weinbrenner, Friedrich

Ausgeführte und projectirte Gebäude. Zweites Heft. Gartengebäude Ihrer Königlichen Hoheit der Frau Markgräfin Amalie zu Baden

D. R. Marx, Karlsruhe – Baden 1830.

URL: <http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/ihd/content/titleinfo/1830126>

Tételazonosító: 24; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Weisbach, Julius Ludwig

Lehrbuch der Ingenieur- und Maschinen-Mechanik. Mit den nöthigen Hilfslehren der Analysis für den Unterricht an technischen Lehranstalten sowie zum Gebrauche für Techniker bearbeitet.

Dritte verbesserte und vervollständigte Auflage. 1–3.

Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1855.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10081227?q=%28Lehrbuch+der+Ingenieur+u.+Maschinen-Mechanik%29&page=6,7>

Tételazonosító: 69; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: ing

Weisbach, Julius

Versuche über den Ausfluss des Wassers durch Schieber, Hähne, Klappen und Ventile

Weidmann'sche Buchhandlung, Leipzig 1842.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10048856?page=,1>

Tételazonosító: 92; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Wentzel, M.

Motive zu Ornamenten zum Gebrauch für Künstler und Gewerbtreibende

C. L. Hirschfeld, Leipzig 1843.

URL: <http://digital.slub-dresden.de/id332573974>

Tételazonosító: 219; Azonosítás szintje: N; Téma szerinti besorolás: kult

Wesche

Memoiren des Feindlings

Leipzig 1841.

URL: –

Tételazonosító: 129; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Wiebe, Friedrich Karl Hermann

Archiv für den praktischen Mühlenbau oder Sammlung ausgeführter Kraft- und Arbeits-Maschinen aus dem Bereiche des gesammten Mühlenbaus

Berlin 1843.

URL: <https://digital.deutsches-museum.de/en/digital-catalogue/archive-item/NL%2520068%252F117%2520GF/#5>

Tételazonosító: 258; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: lex

Wigand, Otto

Wigand's Conversations-Lexikon. Für alle Stände

Otto Wigand, Leipzig 1846.

URL: <http://books.google.hu/books?id=ovsOAAAAQAAJ>

Tételazonosító: 167; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: art

Witthöft, (Johann) Wilhelm (Friedrich)

Ausgeführte Radirungen nach Original-Gemälden und Zeichnungen. Konvolut

Wigand, Leipzig 1842–1843.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/baa20223098>

Tételazonosító: 131; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: kult

Wittmann, A. C.

Gallerie der Weltgeschichte mit bildlicher Darstellung aller in der Reihenfolge, seit dem Anfange der historischen Kenntniss bis zur gegenwärtigen Zeit. Statt gehabten merkwürdigsten und anziehendsten Ereignisse, als eines sich fortbildenden Ganzen.

[saját kiadás], h. n. ~ 1840.

URL: <http://www.zvab.com/advancedSearch.do?title=Gallerie+der+Weltgeschichte&author=Wittmann>

Tételazonosító: 81; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Wölfer, Marius

Der verbesserte Pisé- und Wellerwandbau nach dem neuesten Erfindungen. [...] Ein höchst gemeinnütziges, gründlich und praktisch belehrendes populäres Handbuch zum Selbstunterricht für Landwirthe, Gemeinde-Vorsteher, Maurer, Zimmerleute, Tüncher, und Erdarbeiter

Voigt, Weimar 1836.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10448077>

Tételazonosító: 85; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: arch

Zestermann, Aug(ust). Chr(istian). Adolph

Die antiken und die christlichen Basiliken, nach ihrer Entstehung, Ausbildung und Beziehung zu einander dargestellt

F. A. Brockhaus, Leipzig 1847.

URL: <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.fl39jf>

Tételazonosító: 202; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Zimmermann, W. F. A.

Der Erdball und seine Naturwunder. Ein populaires Handbuch der physischen Erdbeschreibung

Gustav Hempel, Berlin 1855.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC13739249>

Tételazonosító: 107; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: ing

Geiss, Moritz (kiad.)

Zinkguss-Ornamente nach Zeichnungen von Schinkel, Stüler, Strack, Persius, Schadow, Knoblauch, Stier und Anderen, so wie Statuen und Sculpturen nach antiken und modernen Modellen, ausgeführt und gegossen in der Zinkgießerei für Architectur von M. Geiss in Berlin, in genauen Abbildungen nach dem Maaßstabe, zum Gebrauch für Architecten, Bauhandwerker und alle der Ornamentik Beflissene.

C. G. Lüderitz, Berlin 1844–1850.

URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11348636?page=1>

Tételazonosító: 173; Azonosítás szintje: S; Téma szerinti besorolás: arch

Zwirner, Ernst (Friedrich)

Vergangenheit und Zukunft des Kölner Dombaues

Kohner, Köln 1842.

URL: https://basel.swisscovery.org/permalink/41SLSP_UBS/mmbbsj/alma9935743300105504

Tételazonosító: 195; Azonosítás szintje: I; Téma szerinti besorolás: kult

Zschokke, (Johann) Heinrich (Daniel)

Die klassischen Stellen der Schweiz und deren Hauptorte in Originalansichten dargestellt, gezeichnet von Gust. Adolph Müller, auf Stahl gestochen von Henry Winkles und den besten englischen Künstlern

Kunst Verlag, Karlsruhe – Leipzig 1836–1838.

URL: <http://data.onb.ac.at/rec/AC10467408>

2. táblázat. Horovitz Fülöp, Guido és Lajos, illetve Plan Károly, valamint Révai testvérek a budapesti cím- és lakjegyzékekben

Sor-szám	Évkör	Fejezet	Oldal-szám	Név	Egyéb	Mai cím
1	1880	II. Lakjegyzék	110	Fülöp, Philipp	ódonász, Antiquar, V, fő-út 1.	V., Arany János utca 1. <! akadémiai bérház >
2	1880	II. Lakjegyzék	110	Guido	Buchhändler; IV, reáltanoda-u. 14.	V., Reáltanoda utca 14.
3	1880	III. Ipar és kereskedelmi címjegyzék	393	Fülöp	ódonász – Antiquar-Buchhändler; IV, kishíd-u. 6.	V., Türr István utca 6.a, ill. 6.b.
4	1880	III. Ipar és kereskedelmi címjegyzék	393	Plan K.	ódonász - Antiquar-Buchhändler; IV., egyetem utca 11.	V., Károlyi utca 19.
5	1883–1884	III. Hatóságok, intézetek egyletek. Társas egyletek	125	Lajos	«Csak szorosan» budapesti könyvkeres. -segédek egylete, alelnök; Ráth Mór-féle könyvkeres.	..
6	1883–1884	IV. Ipar- és kereskedelmi címjegyzék. Hírlapok, VIII. Egyéb folyóiratok	273	Révai testvérek	Havi Közlemények. Révai testvérek ódon munkák tárából	..
7	1883–1884; 1885–1886	IV. Ipar- és kereskedelmi címjegyzék. Hírlapok, VIII. Egyéb folyóiratok	273	Fülöp	Antiquariusi Értesítő kiadója	..
8	1883–1884	IV. Ipar- és kereskedelmi címjegyzék	279	Fülöp	ódonász, IV, Károly-u. 1.	V, Bárczy István u. 1-3-5.
9	1883–1884; 1885–1886	IV. Ipar- és kereskedelmi címjegyzék	279	Plan K.	ódonász; IV., egyetem-u. 11.	V., Károlyi u. 19.
10	1883–1884; 1885–1886	V. Lakjegyzék	457	Fülöp, Philipp	ódonász, Antiquar; V, fő-út 1.	V., Arany János utca 1. <! akadémiai bérház >
11	1883–1884; 1885–1886	V. Lakjegyzék	457	Guido	könyvkeres., Buchhändler; IV, reáltanoda-u. 14.	V., Reáltanoda u. 14.
12	1883–1884	V. Lakjegyzék	576	Plan Kár., Carl	ódonász, Antiquar; V., nádor-u. 17.	V., Nádor u. 17.
13	1883–1884	V. Lakjegyzék	576	Plan Mór, Moritz	ódonász, Antiquar-Buchhdl., V., nádor-u. 17.	V., Nádor u. 17.
14	1885–1886	V. Lakjegyzék	639	Plan Kár., Carl	ódonász, Antiquar, VII., dob-u. 10.	VII., Dob u. 10.
15	1885–1886	V. Lakjegyzék	639	Mór, Moritz	ódonász, Antiquar-Buchhdl., VII., dob-u. 10.	VII., Dob u. 10.

Sor-szám	Évkör	Fejezet	Oldal-szám	Név	Egyéb	Mai cím
16	1888	IV. Ipar- és kereskedelmi címjegyzék. Hírlapok, VIII. Egyéb folyóiratok	133	Révai testvérek	Havi Közlemények. Révai testvérek ódon munkák tárából	..
17	1888	IV. Ipar- és kereskedelmi címjegyzék. Hírlapok, VIII. Egyéb folyóiratok	133	Fülöp	Antiquariusi Értesítő kiadója	..
18	1888	III. Iparosok, gyárosok, kereskedők, mérnökök, ügyvédek, orvosok stb. cím-jegyzéke	166	Plan K.	ódondász; VI., váci körút 15.	VI., Bajcsy-Zsilinszky út 15/a.
19	1888	IV. Lakjegyzék	403	Plan Kár.	ódondász; bálvány-u. 2.	V., Október 6. u. 2.
20	1890	V. Gyárosok, iparosok, kereskedők, mérnökök, orvosok, ügyvédek stb. címjegyzéke, Hírlapok, VIII. Folyóiratok	354	Révai testvérek	Havi Közlemények. Révai testvérek ódon munkák tárából; IV, egyetem-u. 9.	V., Károlyi u. 17.
21	1890	V. Gyárosok, iparosok, kereskedők, mérnökök, orvosok, ügyvédek stb. címjegyzéke	373	Lajos	Könyvkereskedő és kiadó, V, fürdő-u. 1.	V., József Attila u. 1.
22	1890	VI. Lakjegyzék	707		Plan Kár., ódondász, VII., akácfa-u. 27. — Mór, ódondász, V., nádor-u. 17.	VII., Akácfa u. 27. V., Nádor u. 17.
23	1891–1892	II. Házjegyzék / B) Küllerület / VI. Kerület	128	Plan Károly	Váci út 101, hrsz: 1526	XIII., Váci út 101.
24	1891–1892	V. Gyárosok, iparosok, kereskedők, mérnökök, orvosok, ügyvédek stb. cím-jegyzéke	376	Lajos	Könyvkereskedő és kiadó; V., fürdő-u. 1.	V., József Attila u. 1.
25	1899	V. Nyilvános számadásra kötelezett vállalatok, V. Egyéb részvénytársaságok	374	Lajos	Révai Testvérek irodalmi intézet részvénytársaság, felügyelő-bizottság tagja; VIII, üllői út 18.	VIII., Üllői út 18.
26	1899	VI. Törvényszékileg bejegyzett közkereseti- s betéti társaságok és egyéni cégek	409	Lajos	Horovitz Lajos, Ludwig Horovitz, czégb<irtokos>., könyvkereskedő és antiquarius; V, fürdő-u. 2.	V., József Attila u. 2-4.
27	1899	VIII. Gyárosok, iparosok és kereskedők címjegyzéke, foglalkozás szerint betűrendbe csoportosítva	489	Lajos	Antiquar könyvkereskedő; V., fürdő-u. 2.	V., József Attila u. 2-4.
28	1899	VIII. Gyárosok, iparosok és kereskedők címjegyzéke, foglalkozás szerint betűrendbe csoportosítva	593	Lajos	Könyvkereskedő; V., fürdő-u. 2.	V., József Attila u. 2-4.

Sor-szám	Évkör	Fejezet	Oldal-szám	Név	Egyéb	Mai cím
29	1899	IX. Lakás-jegyzék	984	Lajos	ódonkönyvker., V., tükör-u. 3.	V., Tüköry u. 1.
30	1906–1907	V. Nyilvános számadásra kötelezett vállalatok, V. Egyéb részvénytársaságok	488	Lajos	Révai Testvérek irodalmi intézet részvénytársaság, felügyelő-bizottság tagja; VIII, üllői út 18.	VIII., Üllői út 18.
31	1906–1907	VI. Törvényszéki legbejegyzett közkereseti- s betéti társaságok és egyéni cégek	545	Lajos	Horovitz Lajos, Ludwig Horovitz, cégb. Horovitz, könyvkereskedő és antiquarius, V, fürdő-u. 2.	V., József Attila u. 2-4.
32	1906–1907	IX. Lakásjegyzék	1216	Lajos	ódonkönyvker.; V., tükör-u. 3.	V., Tüköry u. 1.
33	1908	VI. Törvényszéki legbejegyzett közkereseti- s betéti társaságok és egyéni cégek	595	Lajos	*Horovitz Lajos, Ludwig Horovitz, cégb<irtokos>., könyvkereskedő és antiquarius; V, fürdő-u. 2.	V., József Attila u. 2-4.

Forrás: *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék...*; BÁCSKAI Vera, összeáll., *Pest város topográfiai mutatója 1. Belváros, Lipótváros* (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1975); BÁCSKAI Vera, összeáll., *Pest város topográfiai mutatója 2/1 – 2. Terézváros I–II* (Budapest: Budapest Fővárosi Levéltár, 1982).

Megjegyzés: 1. A máshonnan ismert tények alapján kiszűrtük a nem tárgyhoz tartozó Fülöpöket és Lajosokat. Ismétlődés esetén csak az első esetben van az oldalszám megadva.
2. A 33. tételnél megjegyzésként szerepel: „A *-al megjelöltek a törvényszék cégjegyzékében előfordulnak ugyan, de a lent felsorolt helyeken nem voltak megtalálhatók”

3. táblázat. A bolt berendezése

Tételszám	<Alszám>	Egység	Mennyiség	Megnevezés	Érték (frt)
1676		db	1	ócska láda	2
1677		-	1	könyvszekrény	0,50
1678				..	1,50
1678	1	db	1	létra	..
1678	2	-	1	hágó számoly	..
1679		osztály	4	bolti deszka állvány	15
1680		db	2	áruzó asztal	2
1681		-	1	comptoir állvánnyal	5
1682		db	4	kirakatszekrény üveggel	2
1683				..	0,60
1683	1	3		pad	
1683	2		3	szalma	
1683	3		1	tábori szék	
1684					1
1684	1		1	mérséklámpa	..
1684	2		1	gyertatartó	..
1685					0,30
1685	1			téntatartó	
1685	2	fecsni<?>	1	Sepientintenöl	
1686				különféle deszkák	1
1687				lakat kulcsok és vasdarabok	0,30

Forrás: „Csődleltár” (27836, 1869. március 05.–1869. március 21.), in *Zweybrück és Plan csődpere*, BFL IV. 1343j. 291 (III/9), 46–47.

IRODALOMJEGYZÉK

Források

Levéltári

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

Építő Bizottmány iratai (1861–1873), HU BFL XV.17.b.312.

GUCKER Károly. *Csődperere*. 1869. Pesti Visszaállított Törvényszék – Csődbíróság. HU BFL IV., 1343. j. 292. (III.12/1869)

HILD József. *Csődperere*. 1856. Pesti Országos Törvényszék – Csődiratok. HU BFL IV. 1342. f. (V.62/1856).

HOROVITZ Fülöp. *Csődperere*. 1869. Pesti Visszaállított Törvényszék – Csődbíróság. HU BFL IV., 1343. j. 291., ill. 292. (III.10/1869) <töredékek>

Mutatókönyv. 1866. Pesti Visszaállított Törvényszék – Csődbíróság. HU BFL IV.1343.j., 326. kötet

PAULOVICH Imre. *Napló sz. k. Pest város fenyítő törvényszékénél folyamatban lévő vizsgálatról Paulovich Imre ellen*. 6488/1869. Lelt. sz: 742/1869, Pesti Visszaállított Törvényszék – Csődbíróság. BFL IV. 1343j. 295. (III.21/1869).

PAULOVITS Imre. *Csődperere*. 1869. Pesti Visszaállított Törvényszék – Csődbíróság. BFL IV. 1343j. 295. (III.21/1869).

WEISER Károly közjegyző. *Iratai. 1875–1995*. HU BFL VII. 185. 1875-1995.

Zweybrück és Plan csődperere. 1869, BFL IV. 1343j. 291 (III.9/1869).

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv (ÖStA KA)

Personalunterlagen (Pers), Militärische Grundbuchsevidenz (GB), Grundbuchsevidenz für Offiziere und Mannschaften (OuM), Grundbuchsevidenz der Regimenter, Branchen und Korps (Reg), Dragonerregimenter (Drag), Dragonerregiment (Drag) Nr. 1., Abgangsklasse III., 1851–1860., Karton 941., Heft 9., Seite 36r.

Kiadott

Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen für das Jahr 1867. 1. Pest: Gebrüder Polak, 1866.

Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für die Jahre 1871 und 1872. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, Häuserschema, und nach der jüngsten Volkszählung neu aufgenommenen Wohnungsanzeiger von Pest, Ofen und Altofen. Die protocollirten Firmen des Königreiches Ungarn sind ebenfalls neu aufgenommen und bildet daher dieser Kalender einen vollkommenen Schematismus aller protocollirten Kaufleute des Landes. [...] ein in Farbendruck sorgfältig litografirter Situationsplan der Städte Pest und Ofen sind dem Kalender beigegeben. Pest: Gebrüder Légrády, 1871.

Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, Häuserschema und neu aufgenommenem Wohnungs-Anzeiger von Pest, Ofen u. Altofen. Die protocollirten Firmen des Königreiches Ungarn sind ebenfalls neu aufgenommen und bildet daher dieser Kalender einen vollkommenen Schematismus aller protocollirten Kaufleute des Landes. [...] ein in Farbendruck sorgfältig lithografirter Situations-plan der Städte Pest und Ofen mit den projectirten Radialstrassen sind dem Kalender beigegeben. Pest: Gebrüder Légrády, 1873.

Adressenbuch von Budapest. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, Häuserschema und neu aufgenommenem Wohnungs-Anzeiger von Budapest. Pest: Gebrüder Légrády, é.n. [1875]

BABOS Kálmán. *Közhasznú magyarázó szótár a magyar irodalmi művekben, magán és hivatalos iratokban gyakrabban előforduló idegen szavak megértésére és helyes kiejtésére.* Pest: Heckenast, 1865.

BONA Gábor. *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban. 1848–49.* Budapest: Zrínyi, 1987.

BONA Gábor. *Kossuth Lajos kapitányai.* Budapest: Zrínyi, 1988.

BONA Gábor. *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban.* 3 köt. Budapest: Heraldika, 1999.

- BONA Gábor. „Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban”. In BONA Gábor. *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara*. H. n.: k. n., é. n. Hozzáférés: 2023.12.02. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/>.
- Budapest időgép*. Hozzáférés. 2024.12.02. <https://hungaricana.hu/hu/budapest-idogep/>.
- Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*. Budapest: Franklin-Társulat, 1880–1928.
- DANYI Pál. „Magyar pénzürtékindex – árák és devizák alapján 1754-től”. In *Ártörténet.hu. Pénz- és ártörténeti szakportál*. Budapest: Dapner Megoldások Kft, 2023. Hozzáférés: 2024.12.02. <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/>
- Giornale Arcadico di scienze, lettere, ed arti* 22 (1824).
- Havi Közlemények. Révai testvérek ódon munkák tárából*
- Horovitz Fülöp gyászjelentése, 1886*. Pannon digitális egyesített archívum. Hozzáférés: 2024.12.02. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/283586>.
- N. N. „Változások a cs. k. hadseregben”. *Budapesti Hírlap*, 1859. márc. 31., 1
- NAGY Iván. *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 13 köt. Pest: Friebeisz István [1–2. köt.]–Ráth Mór [4–13. köt.], 1857–1868.
- PALLUA-GALL, Julian, összeáll. „Verzeichnis der Stabsoffiziere, 1815–1900”. In *Verzeichnis der Stabsoffiziere in 7 Bänden*. Összeállította Julian PALLUA-GALL és Ludwig HUBATKA. Wien: Kriegsarchiv, 1903.
- Pester Lloyd-Kalender für das Schalt-Jahr 1860 in Verbindung mit einem Adressenbuche für Handel und Gewerbe von Pest, Ofen und Alt-Ofen*. Pest: Pester Lloyd-Gesellschaft, 1860.
- Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1866. Mit einem vollständigen Handels- und Gewerbe-Adressenbuche, einem nach den neuesten Aufnahmen verfassten Häuser-Schematismus von Pest, Ofen, Altofen, und sämmtlichen, in die neuen Handelsregister übertragenen Firmen von Ungarn*. Pest: Pester Lloyd-Gesellschaft, 1865.
- Pester und Ofner Wegweiser. Gemeinnützigter Kalender für alle Stände Ungarns, zugleich Adressenbuch für die k. Freistädte Ofen und Pest auf das Gemein-Jahr 1847. Zehnter Jahrgang. Enthaltend den Kirchen-Kalender für Katholiken, Protestanten, Griechen und Juden, für alle zwölf Monate, ferner die hohen Würden und Aemter, Behörden und Gerichtsbarkeiten, Gespanschaften, Distrikte und Städte, verschiedene wohlthätige und gemeinnützige, öffentliche und Privat-Anstalten, Stiftungen, insbesondere Handel und Gewerbe, nützliche Tabellen, Märkte, Postordnung und andere Gegenstände in Ofen und Pest*. Ofen: Gyurián und Bagó, 1845.
- Pester und Ofner Wegweiser. Gemeinnützigter Kalender für alle Stände Ungarns, zugleich Adressenbuch für die k. Freistädte Ofen und Pest auf das Gemein-Jahr 1847. Enthaltend den Kirchen-Kalender für Katholiken, Protestanten, Griechen und Ju-*

den, für alle zwölf Monate, ferner die hohen Würden und Aemter, Behörden und Gerichtsbarkeiten, Gespanschaften, Distrikte und Städte, verschiedene wohlthätige und gemeinnützige, öffentliche und Privat-Anstalten, Stiftungen, insbesondere Handel und Gewerbe, nützliche Tabellen, Märkte, Postordnung und andere Gegenstände in Ofen und Pest. Zwölfter Jahrgang. Ofen: Gyurián und Bagó, 1847.

Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros, Lipótváros. Összeállította BÁCSKAI Vera. Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 2. Topográfiai mutatók 1. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1975.

Pest város topográfiai mutatója. 2. Terézváros 1–2. Összeállította BÁCSKAI Vera. Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció 7. Topográfiai mutatók 3. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 1982.

Szakirodalom

AGGHÁZY Kamill. *Buda ostroma 1849. május 4–21.* Szerkesztette HERMANN Róbert. 2 köt. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2001 [1938].

ANDERSON, Benedict. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Budapest: L'Harmattan, 2006.

BALOGH József. *Voces Paginarum. Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez.* Budapest: Franklin, 1921.

BENEDEK Marcell. „Bevezetés”. In STEMMER Ödön. *Egy antikvárius visszaemlékezései.* Szerkesztette TAKÁCS Mária. 7–9. Budapest: Szépirodalmi, 1985.

CAVALLO, Guglielmo, és CHARTIER, Roger. *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Budapest: Balassi 2000.

CSÖRSZ Rumen István. „Jankovich Miklós és a Nemzeti Dalok Gyűjteménye”. *Irodalomismeret*, 4. sz. (2019): 63–78.

DALMADY Ödön. *A dömsödi Hajós-család.* Budapest: Feldmann Mór, 1900.

[DANCKELMANN]. „Der Herausgeber 1870: Eine Rundschau auf das Jahr 1869”. *Zeitschrift für Kapital und Rente. Systematische Mittheilungen aus den Gebieten der Statistik, Nationalökonomie, Börse, Finanz- und Kreditgesetzgebung. Zum Handgebrauche für Kapitalisten, Bankiers, Kreditinstitute, Vermögensverwalter etc.* 6 (1870): 251–262

DANKÓ Imre. „A magyar vásárok néprajza”. In *Magyar néprajz. Nyolc kötetben. Anyagi kultúra 2. Kézművesség*, főszerkesztő DOMONKOS Ottó. 3:637–701. Budapest: Akadémiai, 1991.

- DRÁVUCZ Péter. „Bíró nélküli, automatikus jogi döntések születnek nemsokára itthon is”. *Napi.hu*, 2023. aug. 13. Hozzáférés: 2024.12.02. <https://www.napi.hu/belfold/birosag-dontes-jog-automata-robot.775652.html>.
- E. BÁRTFAI László. „Források hallgatása”. In E. BÁRTFAI László. *A hallgatás alakzatai. Pontok, vonalak, síkidomok*, 75–105, 125–151. Budapest: Semmelweis 2023.
- FEKETE Gézáné. *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai 2. 1859–1900*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 111 (új sorozat 36). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 2000.
- FENYVESSY Adolf. „A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület ötven éves története. 1839–1889”. In FENYVESSY Adolf és MENCZEL Lajos. *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület százéves története*. 2 köt. 1: XI–XVI, 1–253 [Budapest]: [Körmenyi Péter], [1939].
- FÜLÖP Géza. *A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában, (1789–1917)*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1984.
- GÁBOR Eszter. „Művészi vagy vállalkozói magatartás. Pollack, Hild, Kasselik a Városligeti fasorban”. Előadás, elhangzott: *Konferencia és kiállítás Hild József halálának 140 éves évfordulóján*. Budapest: Főváros Levéltára, 2007. márc. 01.
- GÁNGÓ Gábor, szerk., bev. *Eötvös József könyvtára*. Budapest: Argumentum, 1995.
- GÁRDONYI Albert. *Régi pesti könyvkereskedők*. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1930.
- GAZDA István. „Néhány 19. századi antikváriumunkról. Sennowitz Adolf 1888-as gyűjtéséből”. *Antikvárium* 2, 1. sz. (2001): 7–8.
- GOETHE, Johann Wolfgang. *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*. 2 köt. Tübingen: J. G. Cotta, 1812.
- GOETHE, Johann Wolfgang. *Életemből. Költészet és valóság*. Fordította SZÖLLŐSY Klára. Budapest: Európa, 1982.
- GRANASZTÓI Olga. „Olvasótól – olvasóig. Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire”. *Korall* 12, 43. sz. (2011): 5–24.
- GREENBLATT, Stephen. *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Berkeley: University of California Press, 1990.
- GYÁNI Gábor. „Az olvasó táblabíró. Középosztályi műveltség a 19. század végén”. *Történelmi Szemle* 41, 3–4. sz. (1999): 387–403.
- HALMOS Károly. „Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében”. In *Hild József építészete. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából*. Szerkesztette MARÓTYZ Katalin. 155–192. Budapest: Terc, 2008.
- HALMOS Károly. „Hild József építész és építőmester életkörülményei – fizetésképtelensége tükrében”. *Budapesti Negyed* 63, 17. sz. (2009): 82–91.

- HALMOS Károly. „Az ember aranya. Tímár Mihály történetének tanulságai”. In *Elbeszélni a pénzt. Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban*. Szerkesztette HITES Sándor és SZABÓ-REZNEK Eszter. 13–20. Budapest: Reciti, 2024.
- HALMOS Károly és KLEMENT Judit. „Értékek a romok között: A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és forrásértékükről”. *Korall* 14, 54. sz. (2013): 141–152.
- HALMOS Károly és SEBŐK Richárd. „Hild József könyvtára. Rövid ismertetés és konkordancia”. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 38. sz. (2013): 57–114.
- HATHÁZI András. „Tényleg színház az egész világ? A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Tagozatának hivatalos tanévnyitó ünnepségén elhangzott előadás rövidített változata”. *Színház.net*, 2017. okt. 03. Hozzáférés: 2024.12.02. <https://szinhaz.net/2017/10/03/hathazi-andras-tenyleg-szinhaz-az-egesz-vilag/>.
- HERMANN Róbert. „Kossuth és Görgei között – Ludvigh János kormánybiztosi jelentései 1849-ből”. *Századok* 140, 3. sz. (2006): 671–750.
- HIDVÉGI Violetta. „Kezdetben Radiálstrassénak hívták”. *Budapesti Negyed*, 1. sz. (1993): 185–189.
- H. NÉMETH István és SOÓS István. „A magyarországi hungarus-tudat”. In *Az együttélés történelme. Nemzetiségi kérdés Magyarországon. Tanulmányok*. Szerkesztette L. BALOGH Béni, MAJTÉNYI György, MIKÓ Zsuzsanna és SZABÓ Csaba. 59–75. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2020.
- HUDI József. *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XX. századi Veszprém megyében*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat, 2009.
- JUHÁSZ Lajos. „Az 1869-i »pénzválság« és a bankkérdés”. *Századok* 73, 1–3. sz. (1939): 33–75.
- KATONA Tamás, szerk. *Budavár bevételének emlékezete*. Budapest: Európa, 1989.
- KECSKÉS Anna, összeáll. *Az egyetemek és jogakadémiák statisztika tanárai Magyarországon. 1777–1945*. Történeti Statisztikai Füzetek 3. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1990.
- KEMÉNY Mária. *Hild József. 2012. évi NKA-pályázat dokumentációja*. Kézirat. Budapest: 2012.
- KERÉNYI Ferenc. *Pest vármegye irodalmi élete. (1790–1867)*. Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához 3. Budapest: Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002.
- KISS Attila Atilla. „Hatalom, szubjektum, genealógia: az irodalom kulturális poétikája az újhistorizmusban”. *Helikon* 64, 1–2. sz. (1998): 3–10.
- KLEMENT Judit. *Gőzmalmok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században*. Budapest: Holnap, 2010.
- KNER Izidor. „A könyvkötő-mesterségről”. In KNER Izidor. *Eszmék és viaskodások*. Gyoma: Kner Izidor, 1906.
- KOMÁRIK Dénes. „A pesti Dohány utcai zsinagóga építése”. *Művészettörténeti Értesítő* 40, 1–2. sz. (1991): 1–16.

- KOMÁRIK Dénes. „A Dohány utcai zsinagóga építése”. *Budapesti Negyed* 8, 3. sz. (1995): 31–40.
- KÖRÖSI József. „Pénzkrízis és bankkalamitások”. *Pesti Napló*, 1869. szept. 21., 1; 1869. szept. 22., 1; 1869. szept. 24., 1; 1869. szept. 26., 1–2.
- KROPF Lajos. „Beck Vilma”. *Budapesti Szemle* 297, 107. sz. (1901): 373–397.
- LEOPOLD Lajos, ifj. *A presztízs*. Budapest: Athenaeum, 1912.
- MANN, Thomas. *Egy apolitikus ember elmékedései*. Budapest: Helikon, 2000.
- MÁRKI István. *A sakkjáték tankönyve, kezdők és haladottabbak számára, mintajátssz-mákkal, számos feladvánnyal és 129 ábrával*. Szerkesztette MÁRKI Sándor. Budapest: Athenaeum, 1897 [1872].
- MAROSI Ernő. „Művészet + földrajz = művészetföldrajz? - A középkori Magyarország példája”. *Élet és Tudomány* 62, 15. és 16. sz. (2007): 458–460; 486–488.
- MARÓTYZ Katalin. „Wéber Antal könyvtára. Adalékok a XIX. századi építészeti szakirodalom kutatásához”. *Építés–Építészettudomány* 34, 1–2. sz. (2006): 87–112.
- MESTER Béla. „Nemzeti filozófia – in sensu cosmopolitico”. *Kellék*, 24. sz. (2004): 125–136.
- MESTER Béla. „A Kantról szóló korai magyar filozófiai diskurzus fordulópontja”. In *Tanulmányok Immanuel Kant aktualitásáról*. Szerkesztette TÁNCZOS Péter és VARGA Rita. 77–91. Budapest: L'Harmattan, 2016.
- MESTER Béla. „A 19. századi nemzet mint filozófiai program”. In *Nemzet, faj, kultúra. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből. A hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Szerkesztette HÖRCHER Ferenc, LAJTAI Mátyás és MESTER Béla. *Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből* 2. 71–90. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016.
- MÉSZÁROS Ildikó. „Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán”. *Budapesti Negyed*, 16–17. sz. (1997): 145–162.
- MOLNÁR Álmos. *Világ-Város. Mesterséges fények és fénymesterségek a 19. században*. Kiállítás. Budapest: BTM Kiscelli Múzeum, 2024.
- NAVRATIL Szonja. *A jogászi hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937)*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2014.
- NIETZSCHE, Friedrich. *Túl jön és rosszon*. Fordította TATÁR György. Budapest: Ikon, 1995.
- ORMODY Vilmos, szerk., bev. *Első Magyar Általános Biztosító Társaság 1857–1907*. Budapest: Pallas, 1908.
- PAPP Viktor. *Az ügyvédség társadalomtörténete (származás, jövedelmi-vagyoni viszonyok, társadalmi státusz, közéleti szerepvállalás és életmód) a dualizmus kori Magyarországon. Professzionalizáció és társadalmi rétegződés a budapesti ügyvédek*

- körében*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest: 2022, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- PERÉNYI Roland. „Mit olvas a pesti polgár? Kísérlet a Janny család könyvtárának rekonstrukciójára”, *Tanulmányok Budapest Múltjából* 33 (2007): 59–70.
- Perjátszó Kör. Ahol a jog és a színház találkozik*. Budapest: k.n., é.n.. Hozzáférés: 2024.12.02. <https://perjatszokor.wordpress.com/>.
- PILCH Jenő, szerk. *A hírszerzés és kémkedés története*. 3 köt. Budapest: Franklin, é. n. [1936].
- POGÁNY György. *A magyar könyvkereskedelem rövid története. A XV. század végétől 1990-ig* Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 2004.
- RADOS Jenő. *Hild József Pest nagy építőjének életműve*. Budapest: Akadémiai, 1958.
- SENOVITZ Adolf. *„Csak szorosán” Budapesti Könyvkereskedő-segédek Egyesületének története. Az Egyesület huszonöt éves fennállásának jubiláris ünnepélye alkalmából*. Javított változat. Budapest: k. n., 1898.
- SHAKESPEARE, William. „As you like it”. In William SHAKESPEARE, *Comedies, Histories, & Tragedies*. 185–207. London: Isaac Iaggard, Ed. Blount, 1623. Hozzáférés: 2024.12.02. <https://firstfolio.bodleian.ox.ac.uk/book.html>.
- STEMMER Ödön, „Emlékeim [1950–1958]”. In STEMMER Ödön. *Egy antikvárius visszaemlékezései*. Szerkesztette TAKÁCS Mária. 1–313. Budapest: Szépirodalmi, 1985.
- SZABÓ Ervin. *Társadalmi és pártharcok 1848/49-ben*. H. n.: Népszava, 1945 [1918].
- SZABÓ G. Zoltán. *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2009.
- SZEREMLEI Sámuel. *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. A Magyar Protestánssegylet Kiadványai 3. Budapest: Magyarországi Protestánssegylet, 1874.
- SZILY Kálmán. *A magyar nyelvújítás szótára. A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*. [Reprint] Budapest: Nap, 1999 [1902, második rész: 1908].
- SZINNYEI József. „Hild Victor”. In SZINNYEI József. *Magyar írók élete és munkái*. 14 köt. 4:873–874. hasáb. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1896.
- SZÍVÓS Erika. „Városvezető elit Pesten a XVIII–XIX. század fordulóján”. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 25 (1996): 9–24.
- SZÍVÓS Erika. *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2009.
- TÁTRAI Viktor. *Lakásleltárak: a felhasználás fény- és árnyoldalai két csődelfjárás kapcsán*. Kézirat. MA házidolgozat. Budapest: ELTE BTK TI, 2015.
- TÓTH Kálmán. „»A hitelező kezében kiköszörült éles kés, mellyel az adósa torkát kényelmesen elvághatja«. Az 1840-es évek gazdasági viszonyainak irodalmi reprezentációi Vas Gereben Garasos arisztokrácia című regényében”. In *Elbeszél-*

- ni a pénzt. Gazdasági reprezentációk a prózairodalomban.* Szerkesztette HITES Sándor és SZABÓ-REZNEK Eszter, 39–54. Budapest: Reciti, 2024.
- VARGA-NEUBAUER Sándor. „Pest-budai könyvtárosok. Horovitz Fülöp (1813–1886), az első tudományos antikvárius”. *Népszabadság*, 1999. máj. 27., 38.
- VARGHA Gyula. *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* Budapest: Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, 1896.
- VIDÉNYI [VITKOVICS Mihály]. „A magyar könyvek terjesztéséről”. *Tudományos Gyűjtemény* 5, 9. sz. (1821): 35–48.
- VÖRÖS Károly. „Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt. (Adalék reformkori általános műveltségünk történetéhez)”. *Magyar Könyvszemle* 71, 1–2. sz. (1955): 72–87.
- VÖRÖS Károly. „Egy pesti ház regénye. A Wurm család története”. *História* 20, 1. sz. (1998): 16–19.
- WILDNER Ödön. „Pest és Buda közigazgatásának története az 1848–1849-i szabadságharc alatt”. *Budapesti Statisztikai Közlemények* 86, 3. sz. ([1936]): 1–230.
- ZÁDOR Anna. *A magyar klasszicizmus építőmesterei.* Kézirat. Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 1953.

A TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYE

- HALMOS Károly. „Hild József építész és építőmester életkörülményei – fizetéképtelensége tükrében”. *Budapesti Negyed* 63, 17. sz. (2009): 82–91.
- HALMOS Károly és SEBŐK Richárd. „Hild József könyvtára. Rövid ismertetés és konkordancia”. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 38. sz. (2013): 57–114.
- HALMOS Károly. „A hungarus, fia, az osztrák tiszt és a magyar nemzeti szabadságharc. Hild Rafael megmenekülése és Hild József bukása”. In *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére*. Szerkesztette CZOCH Gábor, SASFI Csaba és TÓTH Árpád. 182–193. Budapest: Korall, 2022.
- HALMOS Károly és SEBŐK Richárd. *Ponyvára vetett tudomány: Mi volt inkurrens könyv 1869-ben? A Zweybrück és Plan vásári könyvkereskedés leltára (1869. évi csődjük alapján)*. Kézirat. Hozzáférés: 2024.12.02. <http://polecolit.btk.mta.hu/work-in-progress/1120>
- HALMOS Károly. „Ki beszél itt? Hangok a bíróságról”. In *MVH. A múlt (vissz)hangjai*. Szerkesztette BOTTLIK Zsolt és VÁRKONYI Gábor. Dimenziók 7. 139–148. Budapest: Martin Opitz, 2024.